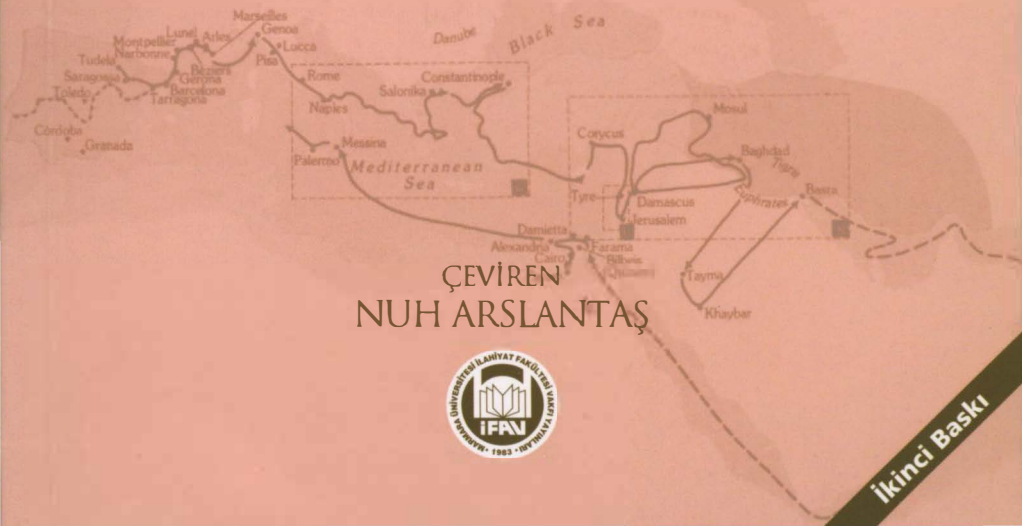
ORTAÇAĞDA İKİ YAHUDİ SEYYAHIN İSLÂM DÜNYASI GÖZLEMLERİ

TUDELA'LI BENJAMIN VE RATISBON'LU PETACHIA

ÇEVİREN
NUH ARSLANTAŞ

İFAV
İkinci Baskı

ORTAÇAĞ'DA İKİ YAHUDİ SEYYAHIN

Tudela'lı Benjamin ve Ratisbon'lu Petachia

İSLÂM DÜNYASI GÖZLEMLERİ

M.Ü. İLÂHİYAT FAKÜLTESİ VAKFI YAYINLARI Nu: 221

ISBN 978-975-548-227-9
Sertifika No: 0107-34-007230

Kitabın Adı
ORTAÇAĞ'DA İKİ YAHUDİ SEYYAHIN
Tudela'lı Benjamin ve Ratisbon'lu Petachia
İSLÂM DÜNYASI GÖZLEMLERİ

Çeviren
Nuh ARSLANTAŞ

Dizgi-Mizanpaj
MİFAV

Kapak Tasarım
Nüans Ajans

Baskı/Cilt
Yazın Basın Yayın Matbaa Turizm Tic. Ltd. Şti.
Maltepe Mah. Çiftehavuzlar Cad. Prestij İş Mrk. No: 27/806 K:9
Zeytinburnu İSTANBUL • Tel: 0212 565 01 22
Sertifika No: 12028

Ocak 2009 - İSTANBUL

İsteme Adresi
M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
Mahir İz Cad. No: 2 Bağlarbaşı 34662 Üsküdar İSTANBUL
Tel: 0216 651 15 06 Faks: 0216 651 00 61
bilgi@ilahiyatvakfi.com • http://www.ilahiyatvakfi.com

ORTAÇAĞ'DA İKİ YAHUDİ SEYYAHIN

Tudela'lı Benjamin ve Ratisbon'lu Petachia

İSLÂM DÜNYASI GÖZLEMLERİ

Çeviren

Nuh ARSLANTAŞ

Seyahatnamelerin özgün adları:

The Itinerary of Benjamin of Tudela, Critical text, Translation and Commentary by Marcus Nathan Adler, (London 1907), ***The Islamic World in Foreign Travel Accounts* 60** içinde, edited by Fuat Sezgin, reprint of the edition, Frankfurt 1995.

Rabbi Petachia of Ratisbon, İbraniceden İngilizceye tercüme A. Benisch, London 1856 (Trübner&Co.), ***Jewish Travellers*** içinde, edited with an introduction by Elkan Nathan Adler, London 1930, s. 64-90.

İÇİNDEKİLER

ÇEVİRİYE ÖNSÖZ ~ VII

GİRİŞ ~ 1

YAHUDİ SEYYAH TUDELA'LI BENJAMIN'İN SEYAHATNAMESİ ~ 16

RATISBON'LU RABBİ PETACHIA'NIN SEYAHATNAMESİ ~ 135

KARMA İNDEKS ~ 185

ÇEVİRİYE ÖNSÖZ

Milâdî XII. asırda İslâm dünyasını gezen Benjamin (1165-1173) ve Petachia (1170-1187) adlı Yahudilere ait bu seyahatnameler Bizans, Yahudi, İslâm ve Türk tarihi hakkında önemli bilgiler içermektedir.[1] Graetz, Benjamin'in seyahatna-

---

[1] Ortaçağda Benjamin ve Petachia'ya kadar İslâm dünyasını gezen diğer Yahudi seyyahlar şunlardır:

Eldad ha-Dani: IX. asrın ikinci yarılarında, Doğu Afrika'dan başlayarak iki kez yolculuğa çıkan seyyah, ilk yolculuğunda Habeşistan, Mısır, Kayravan, Kuzey Afrika (Mağrib) ve İspanya'yı; sonraki yolculuğunda ise Yemen, Basra ve Bağdat'ı ziyaret ederek Afrika üzerinden Endülüs'e geçmiştir. Eldad'ın seyahatnamesi kaybolan Yahudi kabilelerin o dönemde hâlâ yaşadığı şeklinde bir bilgi vermesi sebebiyle o dönem Yahudilerinde çok heyecan uyandırmıştır. (*Jewish Travellers*, ed. E. Nathan Adler, London 1930, Önsöz, XII; Graetz, III, 220; Solomon Grayzel, *A History of the Jews*, Philadelphia 1952, s. 279).

Yahuda ha-Levi (1085-1140): İspanya'daki Hıristiyanların Yahudilere karşı büyük bir baskı uyguladığı ve Engizisyon mahkemelerinde yargıladığı bir dönemde Tuleytula'dan Kudüs'e hac niyetiyle yola çıkan ha-Levi önce Mısır'a uğramıştır. Mısır Yahudi cemaati lideri (*Nagid*) ve diğer arkadaşlarının Kudüs'e gitmesinin çok tehlikeli olacağını bildirmelerine rağmen o Kudüs'e gitmekten vazgeçmemiştir. Yolculuğunun bundan sonraki seyri bilinmemekle beraber, şehrin yakınlarında kutsal toprağı öpmek için secdeye kapandığı bir sırada bir Arap süvari tarafından çiğnenip öldürüldüğü efsanesi yaygındır. Benjamin, seyahatnamesinde bunun mezarının Taberiye'de olduğunu belirtmektedir (Adler, *a.g.e.*, Önsöz, XIII-XIV; Grayzel, s. 329-331.

mesinin sadece Yahudi tarihi açısından değil, dünya tarihi açısından da önemli olduğunu özellikle belirtir.[2]

Benjamin, İspanya'dan başladığı yolculuğuna Roma, Yunanistan, Konstantiniye (İstanbul), Kıbrıs gibi Eski Roma ve Bizans'a ait önemli şehirleri gezmiş ve bu şehirlerin tarihî mekânları, ticarî ve sosyo-kültürel yapıları hakkında önemli bilgiler vermiştir. Detaylı anlatımından anlaşıldığı kadarıyla Benjamin Roma ve Konstantiniye'de diğer yerlerden biraz daha fazla

---

Ayrıca bkz. Graetz, *History of the Jews*, Philadelphia 1894, III, 338-343).

Avraham b. Ezra (1088-1165): Din adamlığı yanında şair ve dilciliği ile de meşhur olan İbn Ezra, çıktığı ilim yolculuğunda Mısır, Filistin, Irak, Rodos, İtalya, Fransa ve İngiltere'yi ziyaret etmiştir. 1157 yılında Londra'da bulunduğu bilinmektedir. (Adler, *a.g.e.*, Önsöz, XIV).

Benjamin ve Petachia'dan sonra İslâm dünyasını gezen iki Yahudi seyyah daha vardır:

Yahuda el-Harizi (1170-1230): Arapçadan İbrânîce'ye yaptığı tercümeleriyle meşhur olan el-Harizi Mısır, Filistin, Suriye ve Irak gibi İslâm topraklarını gezmiş, aynen Benjamin gibi buralarda yaşayan Yahudiler ve cemaatin ileri gelenleri hakkında *Tahkemoni* adını taşıyan eserinde çok kıymetli bilgiler vermiştir. (Adler, *a.g.e.*, Önsöz, XVI. Ayrıca bkz. Grayzel, s. 383).

Rabbi Ya'kov: Yahuda el-Harizi'nin ölümünden 8 yıl sonra İslâm dünyasına gelen Jacop, Paris baş rabbisi Yehiel (Jechiel) tarafından Paris'teki Rabbinik koleje yardım toplamak amacıyla gönderilmişti. 1238 yılında Fransa'dan hareket ederek Irak ve Filistin'i gezmiştir. (Adler, *a.g.e.*, Önsöz, XVIII).]

İslâm dünyasına, özellikle de Hıristiyanlarca kutsal kabul edilen Filistin'e ortaçağda pek çok seyahat gerçekleştirilmiştir. Hıristiyan aleminde Filistin'i ziyaret duygusunun uyanış sebepleri ve yapılan yolculuklar için bkz. Steven Runciman, "The Pilgrimages to Palestine before 1095", *History of the Crusades* içinde, ed. Marshall W. Baldwin, Philadelphia 1955, s. 68-80; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, trc. Fikret Işıltan, Ankara 1989, I, 30-40; Aryeh Grabois, "Medieval Pilgrims, the Holy Land and its Image in European Civilisation", *The Holy Land in History and Thought* içinde, ed. Moshe Sharon, E.J. Brill 1988, s. 65-79.

2 Graetz, III, 388.

kalmış gözükmektedir. Seyahatnamede Bizans'ın vergi gelirlerinden Hipodrom'daki gladyatör dövüşlerine kadar Bizans tarihiyle ilgili çok çeşitli bilgiler okumaktayız. Seyahat Filistin'de Haçlı işgalinin devam ettiği bir zamanda yapıldığı için, seyahatnamede o dönemde Haçlıların kutsal topraklardaki bazı yerleşim birimlerine (St. Abram de Bron gibi) verdiği adlar ve dönemin diğer önemli olayları hakkında da birtakım bilgiler bulmak mümkündür ki bu, Filistin tarihi açısından da büyük önem taşımaktadır.

Benjamin'in Bağdat'ı ziyareti esnasında Abbâsî tahtında el-Müstencid oturuyordu. O, halife hakkında her ne kadar bütün İslâm meliklerinin kendisine itaat ettiğinden bahsetse de bu itaat göstermelik bir itaattı.

Onun ziyareti sırasında Haleb'te ise Zengiler hakimdi. Benjamin şehirden Nûreddîn'in başkenti olarak bahseder.

Kahire'yi ziyareti esnasında Salâhaddîn Eyyûbî, amcası Esedüddîn Şirküh'ten sonra Fâtımî halifesi Âdıd'ın vezirliğini yapıyordu. O Fâtımî halifesinin veziri Nûreddîn Zengi'nin de nâibi konumundaydı.[3]

Petachia'nın ziyareti esnasında ise Abbâsî halifesi, en-Nâsır li-dînillâh (575-622/1180-1225) olmalıdır. Benish, onun 1174-1187 yılları arasında Dimaşk'ta olabileceğini belirtir ki, bu dönem Mısır'da idareye hakim olan Salâhaddîn'in Şam ve el-Cezîre'yi de alarak bölgesel birliği sağladığı zamana rastlamaktadır.

Petachia Regensburg'ludur. Regensburg o dönemde İslâm dünyasına karşı tertip edilen Haçlı seferlerinde Alman ordusunun hareket noktası idi. II. Haçlı Seferi için Alman kralı III. Konrad von Hohenstaufen 1147'de;[4] III. Haçlı Seferi için imparator Friedrich Barbarossa ise 1189 yılında[5] Regensburg'tan

---

3 Hasan İbrahim, V, 133; Şeşen, "Eyyûbîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XII, 20.

4 Runciman, II, 215.

5 Runciman, III, 10.

hareket etmişlerdi. Bu tarihten 9-10 yıl kadar önce ise aynı coğrafyadan olan bu Yahudi seyyah değişik gayelerle İslâm topraklarında bulunuyordu.

Seyyahlar, özellikle de Benjamin, gezdikleri yerlerde yaşayan Yahudiler hakkında çok kapsamlı bilgiler vermişlerdir. Roth, ortaçağ Yahudi tarihi araştırmacılarının, XII. ve XIII. asır İtalya, Bizans, Filistin, Mezopotamya ve Ortadoğu Yahudi cemaatleri ile ilgili bilgi verirken Benjamin'den (ve Petachia) müstağni kalamadıklarını belirtir.[6] Zaten Yahudi seyyahlar arasından Benjamin ve onu tamamlaması açısından Petachia seyahatnamelerini seçmemizin sebebi de budur. Okuyucu bu seyahatnamelerde ortaçağ Yahudilerinin o dönemde cemaat halinde yaşadıkları yerleşim yerlerini bulacaktır. Seyyahlar gezdikleri yerlerde yaşayan Yahudilerin nüfusu, bunların meslek ve kazanç yolları, mabetleri (sinagoglar), eğitim-öğretim kurumları, mezarları ve ziyaretgâhları ile cemaat liderleri gibi, Yahudilerin ortaçağda dinî, ticarî, sosyal ve kültürel hayatının değişik yönleriyle ilgili çok değerli bilgiler sunmaktadır. Bu yönüyle seyahatnameler ortaçağ seyahatlarının tipik özelliğini taşımaktadır.[7] İfadelerinden mutaassıp din adamları olduklarını anladığımız seyyahlar,[8] özellikle de Benjamin, ortaçağ İslâm

---

6 Cecil Roth, "Benjamin (Ben Jonah) of Tudela", *Encyclopedia Judaica (EJd)*, II, 537.

7 Yunan tarihçi Vryonis, ortaçağda seyahatların daha çok dinî, ekonomik veya siyasî sebeplerle gerçekleştirildiğini; ancak Rönesans'la birlikte seyahatların amacının tarihî yerleri gezme, arkeolojik ilgiler, eski yazma, kitâbe, para ve sanat eserlerini temin etme gibi çok değişik alanlara kaydığını belirtir. Bkz. Speros Vryonis, Jr ,"Travellers as a Source for the Societies of the Middle East 900-1600", *Studies on Byzantium, Seljuks and Ottomans*, Malibu 1981, II, 286.

8 Okunurken de görüleceği üzere Benjamin, Karaîler, Sâmirîler veya Dürzîler'in birtakım inanç ve ibadetleri için, "... *saçma sapan inanç ve kabulleri...*" şeklinde ifadeler kullanır. Petachia da Hazar topraklarından geçerken karşılaşıp birtakım sorular sorduğu bir Yahudi topluluğunu Karaîler gibi inançsız olarak yorumlamaktadır ki, onun bu topraklar hakkında detaya girmeksizin "yolculuğunun sekiz gün sürdüğü" şeklinde çok kısa bir bilgiyle geçiştirmesi de bu taasubundan

şehirlerini Kitab-ı Mukaddes döneminde Tevrat'ta zikredilen isimleriyle zikretmiştir. Benjamin'in bazı karıştırmaları bir yana bırakılırsa, bu bilgiler şehir tarihçileri ve coğrafyacılar için önemli bir kaynaklık özelliği taşımaktadır.

Seyahatnamelerde Türk ve İslâm tarihiyle de ilgili bilgiler bulmaktayız. Meselâ Benjamin, Selçuklu sultanı Sencer'in Rey'i istila eden Oğuz boylarıyla yaptığı savaşı[9] 20 yıl kadar sonra olayın şahidi bir Yahudiden dinlemiş ve rivayet etmiştir. Onun ifadelerinden, Nişabur ve çevresinde yaşayan Yahudilerin Oğuzlar'la iyi ilişkiler içerisinde olduğunu anlıyoruz.

Seyyahların büyük İslâm şehirleri (Bağdat, Dimaşk, İskenderiye vb.) hakkında verdikleri bilgilerin, tarih bilgilerimize çok önemli katkıları olacağı kanaatindeyiz. Petachia'nın Bağdatlı kadınların peçeli olduğu, Benjamin'in İslâm halifesinin Yahudilerin siyasî temsilcisi re'sü'l-câlûtu kabul protokolü, Abbâsî halifesi el-Müstencid'in (555/1160) Yahudi dinine vâkıf ve İbrânîceyi okuma-yazma derecesinde iyi bildiği gibi bilgiler, hem Yahudi hem de İslâm tarihi açısından orjinallik taşımaktadır.

Seyahatnameler Dinler ve Mezhepler tarihi açısından da önemlidir. Seyyahlar gezdikleri coğrafyadaki, gerek Epikurus, Karaî ve Sâmirî gibi Yahudi mezhepleri gerekse Dürzî,[10] Haşîşî ve İslâm dünyasında ortaya çıkan diğer ayrılıkçı (*heterodox*) cereyanlarla ilgili olarak bu alanlarda çalışmalar yapan ilgili araştırmacılara gözlem ve sözlü rivayete dayalı kıymetli bilgiler sunmaktadır.

Ayrıca seyahatnamelerin ortaçağın ticarî hayatıyla ilgili bilgileri de önemlidir. Seyahatnamelerden şehirlerarası mesafeler, şehirlerin ticarî bağlantıları, ithalat ve ihracat durumları, ticaret

---

kaynaklanmış olması gerekir. Çünkü o dönemde Hazar'da pek çok Yahudi yaşamaktaydı.

9 Savaş için bkz. Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara 1995, s. 223-226.

10 Roth, Dürzîler'le ilgili İslâmî kaynaklar dışında bilgi veren ilk Batılı kaynağın Benjamin olduğunu belirtir. Bkz. Roth, *a.g.m.*, s. 537.

malları ve bilhassa Yahudilerin ilgilendiği ticarî alanlarla ilgili önemli bilgiler öğrenmekteyiz. Roth, Benjamin'in, gittiği yerlerde özellikle mercan ticaretine yaptığı atıflardan, onun mercan ticaretiyle uğraştığını tahmin etmektedir.[11]

Bunun haricinde seyahatnameler, okurken de görüleceği üzere, burada tek tek sıralayamayacağımız değişik pek çok konuda okuyucuya önemli bilgiler sunmaktadır.

Adler'in de dediği gibi, bu seyahatnameleri kaleme almakla ortaçağın dinî, siyasî, ekonomik ve sosyo-kültürel konularında bilgilerimize eşsiz katkılarından dolayı bu seyyahlara çok şey borçluyuz.

Bu özelliklerinden dolayıdır ki E. Ashtor, M. Gil, S.D. Goitein, H. Graetz, P. Hitti, S. Runciman, D.S. Sassoon ve Osman Turan gibi kendi alanlarında ün yapmış pekçok ortaçağ, Bizans ve Türk-İslâm tarihçisi, eserlerini hazırlarken bu seyahatnamelerden müstağni kalamamış ve eserler XVI. asır gibi çok erken dönemlerden itibaren de Batı dillerine tercüme edilmeye başlamıştır.

Benjamin'in seyahatnamesi, 1573'te **Arias Montana** tarafından ***Itinerarum Benjamini Tudelensis*** adıyla Latinceye tercüme edilmiş ve 1575 yılında yayınlanmıştır. Bu tercüme 1636 yılında Helmstad'da; 1664'te de Leipzig'te tekrar neşredilmiştir. Latince yapılan bu tercümeden **Purchas** İngilizceye; **Bergeron** da Fransızca'ya tercüme etmiştir. Purchas'ın tercümesi 1625 yılında ***Purchas's Pilgrims*** içinde, Bergeron'un tercümesi de 1735 yılında ***Collection des Voyages faits principalement en Asie dans le XII, XIII, XIV et XV Siecles*** içinde önce Lahey, 1830 yılında da Paris'te yayınlanmıştır. Seyahatnamenin bir başka Latince tercümesi de **Constantine L'Emperur** tarafından Leiden'de yapılmıştır. Aslına en uygun tercüme olarak kabul edilen bu çalışma, daha sonra Batı dillerine yapılacak tercümeler için esas teşkil etmiştir. Nitekim seyahatname bu tercümesinden, 1666

[11] Roth, *a.g.m.*, s. 535.

yılında Flamanca'ya (Hollanda dili) tercüme edilmiş, bu tercüme 1691'de Amsterdam'da, 1711'de Frankfurt'ta neşredilmiştir. Yine bu tercümeden 1734 yılında **Baratier** Fransızca'ya; **Rev. (Rahip) Garrans** da İngilizceye tercüme etmiş ve 1784 yılında Londra'da basılmıştır. Seyahatnamenin İngilizceye bir başka tercümesi de **Pinckerton** tarafından yapılmıştır. Tercüme, ***General Collection of the best and most interesting Voyages and Travels of the World***'un VII. cildinde 1808-1814 yılları arasında Londra'da yayınlanmıştır. İngilizceye yapılan mükemmel tercümelerinden biri de **Asher ve arkadaşları** tarafından yapılan tercümedir ki, Adler, Asher'in bu tercümesinin seyahatnamenin en mükemmel tercümesi olduğunu belirtir.[12] İngilizceye yapılan güzel tercümelerden bir diğeri de bizim tercümede esas aldığımız **Adler**'in tercümesidir. Okunurken de dikkat edileceği üzere Adler sadece tercümeyle yetinmemiş tenkit, tashih ve izahlarla seyahatnameyi anlaşılır hale getirmeye çalışmıştır.

Seyahatname, İbrânîce aslından diğer Batı dillerine de tercüme edilmiştir. **Grünhut** tarafından ***Die Reisebreschreibungen des R. Bejamin Von Tudela*** adıyla Almanca'ya tercüme edilmiş ve Berlin'de basılmıştır. **Margoline** tarafından Rusça'ya yapılan tercüme 1881'de Petersburg'ta (Leningrat) basılmıştır. Seyahatname ayrıca **Ignatio Gonzalez Llubera** tarafından ***Viajes de Benjamin de Tudela*** adıyla İspanyolca'ya da tercüme edilmiş 1918 yılında Madrid'te neşredilmiştir. Seyahatname Azra Haddad tarafından İbrânîce aslından Arapçaya da tercüme edilmiş ***Rihletü Bünyâmîn*** adıyla 1945 yılında Bağdat'ta basılmıştır. Biz tercümemiz sırasında zaman zaman bu kitaba da müracaat ettik.[13]

---

[12] Daha geniş bilgi için aşağıda Adler'in giriş bölümünde kaleme aldığı Bibliyografya başlığına bakınız.

[13] Seyahatnamenin neşirleri konusunda, Haddad'ın tercüme için hazırladığı mukaddimesinden ve Roth'un *Encyclopedia Judaica* için hazırladığı "Benjamin (Ben Jonah) of Tudela" maddesinden faydalandık.

Batı dillerine tercüme hususunda Benjamin seyahatnamesi kadar **Petachia seyahatnamesi** de rağbet görmüştür.

Tercümesini yaptığımız Petachia seyahatnamesi 1595'te Prag'ta istinsah edilen bir yazmaya dayanmaktadır. Seyahatname 1687'de Altdorf'ta Almanca'ya; aynı yıl **Wagenseil** tarafından Strasbourg'ta Latince'ye; 1831 yılında **Carmoly** tarafından Fransızca'ya; 1856'da Dr. **Benish** tarafından Londra'da İngilizceye (1861'de ikinci baskısı yapılmıştır) çevrilmiş ve Dr. **Grünhut** tarafından Kudüs'te tahkik edilerek neşre hazırlanmıştır. Neşre hazırlanan bu yazma Dr. **Benisch** tarafından İngilizceye tercüme edilmiştir. Biz, Türkçe'ye tercümede Benisch tarafından yapılan İngilizce tercümeyi esas aldık.[14]

Son olarak tercümede takip ettiğimiz metod hakkında da birkaç şey söylemek istiyoruz.

Seyyahlardan bilhassa Benjamin'in seyahatnamesinde, gezdiği yerlerle ilgili olarak Kitab-ı Mukaddes'e yaptığı atıfları tespit ederek parantez içinde verdik. Kitab-ı Mukaddes'te geçen yer isimlerinde Kitab-ı Mukaddes'in Türkçe tercümesinde geçtiği şekilde kaydettik. İslâm şehirlerinde ise, İslâm coğrafya kitaplarındaki okunuşu esas aldık. Bizans şehirlerinden meşhur olanlarını Türkçe'deki kullanılışıyla; tespit edemediklerimizi de olduğu şekilde bıraktık.

Seyahatnamedeki şahıs isimlerini tespitte, bu konuda Türkiye'de özellikle İbrânîce yer ve özel isimler konusunda belli bir kriter oluşmaması sebebiyle, bir hayli zorlandığımızı belirtmeliyiz. Tercümede biz, hem Yahudi hem de İslâm tarihi kaynaklarında zikredilen (İbrahim, Davud, Süleyman vb.) meşhur isimlerde İslâm kaynaklarındaki okunuşları tercih ettik. İslâm kaynaklarında yer almayan isimleri ise, seyahatnamelerin **ilk baskısından farklı olarak** Kitab-ı Mukaddes'teki şekli ya da Yahudilerin bu isimleri telafuz ediş şekillerine göre vermeyi uy-

---

[14] Bkz. *Jewish Travellers*, ed. Elkan Nathan Adler, London 1930 içinde s. 64-90.

gun gördük. Gerek yer gerekse şahıs isimlerinin kitapta kullanıldığı şeklini ilk geçtiği yerde parantez içinde verdik.

Tercümede akıcılığı sağlamak için seyyahın kasdettiği manayı vermek şartıyla, bazı durumlarda cümleleri takdim ve tehir ederek birkaç cümleyi birleştirerek tercüme etmeyi uygun bulduk.

Benjamin'in seyahatnamesini neşre hazırlayan Adler'in çok kıymetli ve bazen sübjektif açıklamalarına ilave olarak, okuyucunun yanlış bilgilenmemesi amacıyla, önemli olduğuna inandığımız bazı notlar düştük. Benish tarafından İngilizceye çevrilen Petachia seyahatnamesi ise çevirenin notlarıyla zenginleştirilmeye çalışılmıştır. Çevirene ait olan bilgiler, dipnotlarda bold olarak verilmiş ve notun sonunda da köşeli parantez içinde [...(Çeviren)] şeklinde bir not düşülmüştür.

Çok erken dönemlerden itibaren değişik dillere tercüme edilen bu kıymetli seyahatnameleri geç de olsa Türk okuyucularına sunmak ve öneminden dolayı **gördüğü rağbet sebebiyle yeniden neşrini yapmakla** kültür hayatımıza katkıda bulunmanın sevincini yaşamaktayız. Bu sevincin tekrar yaşanmasına vesile olan Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı/Yayınevi yetkililerine teşekkür eder, tercümenin faydalı olmasını Cenâb-ı Allah'tan niyaz ederim.

22 Eylül 2008

Dr. Nuh ARSLANTAŞ

Kartal/İSTANBUL

GİRİŞ

I. Ortaçağ'da İslâm

Benjamin'in seyahatnamesi milletlerin gelişmesinin en ilginç evrelerinden birine ışık tutar.

Roma İmparatorluğu'nun düşüşünden günümüze kadar, medenî dünyanın tarihini "Haç ve Hilâl Mücadelesi" şeklinde özetlemek mümkündür. Bu mücadele, med-cezir (git-gel) şeklinde de nitelendirilebilir. 622 yılında (Hz.) Muhammed bir avuç bedevî kabileyi sanki büyülemişcesine savaşçı bir topluluğa dönüştürmeyi başardı.[1] Ebro ırmağından İndus nehrine kadar uzanan bir Arap imparatorluğu kuruldu. Bu ilerleme ancak, (Hz.) Muhammed'in vefatından bir asır sonra 732 yılında Charles Martel tarafından Tours'da durdurulabildi.

(İslâm) Arap kültürü ise ordusundan daha hızlı ilerledi. Kahire ve Bağdat gibi büyük şehirler inşâ edildi. Ticaret ve imalât gelişti. Halifelerin müsamahalı idaresindeki Yahudiler, Grek ilminin ve irfanının Araplara aktarılmasında aracılık görevi üst-

---

[1] [İslâm fetihleri ile ilgili olarak batılı araştırmacılar tarafından üzerinde durulan en önemli hususlardan birisi de budur. Adler'in bu sorusuna cevap ve İslâm fetihlerinin başarı sebepleri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Mustafa Fayda, *Allah'ın Kılıcı Halid b. Velid*, İstanbul 1992, s. 299-310. (Çeviren)]

lendiler.[2] İlim merkezleri imparatorluğun her tarafına yayıldı. **Hıristiyanlığın karanlık çağı, Arapların ve Yahudilerin altın çağıdır**.

Ancak XI. asırla beraber Araplar askerî ruhlarını kaybettiler. Belki de İslâm, Orta Asya'dan gelen ve eski zamanlarda Pers imparatoru Darius zamanında kurulan şehirleri ele geçiren savaşçı Selçuklular olmasaydı, Doğu'daki hakimiyetini kaybetmiş olacaktı. Arapların zayıflayan gücünü Müslüman olan Selçuklular yükselttiler.

Selçuklular'ın Filistin'e hac gayesiyle giden Hıristiyanlara kötü muameleleri, Hıristiyan dünyanın ilk Haçlı seferini düzenlemesine sebep olmuştur.[3] Selçuklular'ın benimsediği feodal düzen, "Atabek" adı verilen ve Bağdat halifeliğine ismen bağlı devletçiklerin kendi aralarında devamlı mücadelesine sebep olmuş ve İslâm dünyası içten içe parçalanmıştır. Bu sebeple Haçlı ilerleyişi de kayda değer herhangi bir direnişle karşılaşmamıştır.

XII. asrın ortalarına gelindiğinde İslâm dünyası daha da küçük parçalara bölünmüştü. Bu sebeple Franklar Filistin ve Suriye kıyılarındaki şehirleri almakla kalmamış, Küçük Ermeniye, Antakya ve Urfa gibi çok önemli merkezleri de ele geçirerek bir

---

[2] [Tercüme faaliyetlerinde Yahudiler'in, Adler'in belirttiği ölçüde bir etkinlikleri olmamıştır. Adler'in bu düşüncesini Salo Baron ve Sassoon da dile getirir. Bkz. Salo Baron, *A Social and History of the Jews*, New York 1958, VIII, 256; *A History of the Jews in Baghdad*, Letchworth 5709/1949, s. 39. Ancak İslâm dünyasındaki tercüme faaliyetleri daha çok Hıristiyan, Sabiî, Mecûsî ve bir dereceye kadar da Yahudiler tarafından gerçekleştirilmiştir. Yahudilerin tercüme faaliyetlerine katkıları için bkz. Nuh Arslantaş, *Emevîler Döneminde Yahudiler*, Gökkubbe Yayınları: İstanbul 2005, s. 135 vd. (Çeviren)]

[3] [Adler'in bu yaklaşımı yanlıdır. İslâm alemine karşı Haçlı seferleri, Batı aleminin Müslümanlar karşısında devamlı toprak kaybetmesi, Antakya, Urfa, Kudüs gibi Hıristiyanlığa ait kutsal yerlerin İslâm hakimiyetinde olması gibi, görünürde dinî, ancak daha çok siyasî, sosyal ve ekonomik sebeplerle başlatılmıştır. Bkz. Işın Demirkent, "Haçlılar", *DİA*, XIV, 525. (Çeviren)]

hançer gibi Suriye'ye saplanmış ve sınırlarını Fırat gerilerine kadar genişletme imkânı bulmuşlardı.[4]

---

[4] [Öncülüğünü papazların yaptığı Haçlı Seferleri sırasında Hıristiyan dünyası, İslâm dünyasına göre daha enerjik ve müşterek menfaatleri için birlikte hareket etmişlerdir. İslâm dünyasına uzak olmasına rağmen bütün Avrupa ülkeleri ve hükümdarları bu mücadelelere katılmışlardır. Doğu'da ise Melikşah'ın ölümünden sonra İslâm birliği parçalanmış ve Müslümanları bir araya toplayacak bir lider çıkmamış; bütün enerjisini sünnî dünyayla mücadeleye sarf eden Fâtımî devleti ise Haçlılar'a karşı koyamamıştı. Bunun yanında Haçlılar'ın hareket sahası dışında kalan ülkeler ve hükümdarlar Haçlılar'a kayıtsız kalmışlar; Zengiler'in ve Eyyûbîler'in kuruluşuna kadar haçlı devletçikleri etrafındaki İslâm devletçikleri bu müşterek düşmanlarına karşı dahi aralarındaki anlaşmazlıkları bir kenara bırakamamışlardır. (Ramazan Şeşen, *Salâhaddîn Eyyûbî ve Devlet*, İstanbul 1987, s. 29; Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*; trc. İsmail Yiğit ve arkadaşları, V, 295). İşte bu sebeple öncü ve I. Haçlı Seferi başarılı olmuş; Urfa'da bir Haçlı Kontluğu kurulmuş (10 Haziran 1098), Antakya (3 Haziran 1098) ve Kudüs (15 Temmuz 1099) Haçlılar'ın eline geçmişti. Haçlılar'ın bu zaferi Hıristiyanlar'ı yeni bir sefer (1101 yılı Haçlı Seferi) için gayrete getirmiştir. Haçlılar bu stratejik noktalara hakim olduktan sonra diğer yerlere düzenledikleri akınlarda da başarılı olmuşlar; Trablus (Tripoli), Beyrut, Cübeyl, Bâniyas, Sayda ve Sur (Tyre) gibi içinde Yahudilerin de yaşadığı pek çok yeri ele geçirmişlerdir. Haçlılar Trablus'un işgalinden sonra Trablus Kontluğu'nu kurmuşlar, bu kontlukla beraber doğudaki Haçlı devletlerinin sayısı dörte çıkmıştır. (Bkz. Şeşen, s. 31; Steven Runciman, I, 158; *Gesta Francorum et Aliorum Hierosolimitarnorum,* trc. ve nşr. Rosalind Hill, *The Deeds of the Franks and the Other Pilgrims to Jerusalem,* London 1962. I. Haçlı Seferi ile ilgili en popüler ve anonim bir kaynak olan Gesta, Bohemund'un maiyyetine mensup, daha sonra Tankred ile Kudüs'e giden biri tarafından günlük şeklinde yazılmıştır. Kitap, Kasım 1095'te yapılan Clermont Konsülü ile başlar, 1099 yılında yapılan Askalân savaşıyla sona erer. Kitap 10 bölümden müteşekkildir. Bkz. Hill, Introduction, IX. Ayrıca bkz. Runciman, I, 257. Antakya Ermeniler'in ihaneti sonucu Haçlılar'ın eline geçmişti. Gesta'da Antakya'nın zaptı VIII. bölümde (s. 43-48), Kudüs'ün zaptı ise, X. bölümde (s. 72-97) anlatılır. Bu işgaller hakkında diğer Haçlı kaynaklarındaki bilgiler için bkz. Runciman, I, 164-193; s. 215-222. İslâm tarihindeki anlatımlar için bkz. Antakya'nın zaptı için bkz.

İslâm'ın bu gerileyişi ancak Zengi ile durdurulabilmişti. Selçukluların bu güçlü atabeki 1144 yılında Hıristiyanlığın ileri karakolu Urfa'yı Haçlılardan geri aldı. Alman imparatoru Konrad ve Fransız kralı VII. Lui tarafında Urfa'yı geri almak için düzenlenen II. Haçlı Seferi ise başarılı olamadı.[5]

İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, nşr. C.J.Tornbeg, Beyrut 1965, X, s. 272 vd.; Kudüs'ün zaptı için bkz. İbnü'l-Esîr, X, s. 282 vd.)].

496/1102-1103 yılında Haçlılar Askalân hariç, Kudüs, Filistin'in önemli bir bölümü, Yafâ, Ursûf, Kayseriye, Hayfa, Taberiye, Lâzikiye, el-Cezîre'de Urfa ve Serûc'a tamamen hâkim olmuşlardı. Bkz. İbnü'l-Esîr, X, s. 365. (Çeviren)].

[5] [Haçlılar'a karşı ilk önemli zafer Musul Atabekleri'nden İmamüddin Zengi (1127-1146) tarafından kazanıldı. Zengi, Musul valiliğine tayininden sonra Eyyûbîler'le de işbirliği yapmış, Şam ve el-Cezîre bölgesinde kuvvetli bir İslâm birliği teşkil etmişti. Bu faaliyetlerinden sonra Haçlı devletlerine yöneldi. Urfa'daki Haçlı Kontluğu'nu ortadan kaldırdı (539/1144), el-Cezîre'deki diğer Haçlı kalelerini de aldı. Onun bu başarısı Hıristiyan dünyasını tekrar harekete geçirdi ve Fransız ve Almanların öncülüğünde II. Haçlı Seferi düzenlendi. Haçlı orduları bölgeye, babasının ölümünden sonra Haleb'te idareyi ele alan Nûreddîn Mahmud zamanında ulaştılar. Suriye ve Filistin bölgesindeki Haçlılar'dan da aldıkları takviye ile Dimaşk'ı kuşattılarsa da başarılı olamadılar. Haçlıları üst üste yenen Nûreddîn, Hıms, Rakka ve Rahbe gibi yerleri de onlardan geri aldı. II. Haçlı Seferi Haçlılar için tam bir başarısızlık olmuştur. Nûreddîn, Fâtımîler'le mücadelesi sebebiyle bölgedeki diğer Latin krallıklarıyla yeterince mücadele edememiştir. (Zengi'nin Urfa'yı Haçlılar'dan istirdadı en geniş şekilde birinci elden kaynak olan anonim bir Süryânî Kroniği'nde anlatılmıştır. Bkz. "The First and Second Crusades from an Anonymos Syriac Chronicle", Süryanice'den İngilizceye trc. A.S. Tritton, ilave notlar A.H.R. Gibb, *Journal of the Royal Asiatic Society* XXXIII (1930), s. 69-101; s. 273-305. Urfa ve çevresinin istirdadı için bkz. *a.g.e.*, s. 281-287. Runciman bu kroniğin, Urfa'nın Franklar'dan istirdadını başka hiçbir yerde bulunmayan bilgilerle en kapsamlı şekilde anlattığını belirtir. Bkz. Runciman, II, 195 dipnot 27. Ayrıca bkz. İbnü'l-Esîr, XI, 98-100; Runciman, II, 205 vd.; Şeşen, s. 36. Nûreddîn'in bu ve diğer faaliyetleri için bkz. Runciman, II, 272 vd.; M.K. Setton, "Nûreddîn'in Faaliyeti", trc. K. Yaşar Kopraman, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6-7 (1966), s. 505-520. (Çeviren)]

Zengi'nin halefi ve ileri görüşlü bir komutan olan Nûreddîn ile onun gözetiminde yetişen Salâhaddîn Eyyûbî İslâm'ın düşen gücünü tekrar nasıl yükselteceklerini ve Asya'dan Franklar'ı nasıl söküp atabileceklerinin yolunu keşfettiler. Önce atabekler arasındaki kavganın sona erdirilmesi gerekiyordu. Nûreddîn bunu, onların elindeki toprakları hakimiyeti altına alarak bizzat gerçekleştirdi. İkinci bir adım olarak Mısır'ın alınıp Latin Krallığı'nın önünün kesilmesi gerekiyordu. Cenova, Pisa ve Venedik gibi kendi aralarında deniz ticaretine hakim olma rekabeti yaşayan İtalya cumhuriyetleri Müslümanlarla (Saracen) çatışmamaya özen göstererek bu menfaatlerini ellerinden kaçırmayacak kadar bencil ve hassas idiler. Latin kralı Almaric bir süre Mısır'da tutunmaya ve orada bir üs elde etmeye çalıştı. Hatta Kasım 1168'de Hıristiyan ordusu ile Nil'e kadar ulaşmış; Araplar'ın eski başkenti Fustât'ı bile ablukaya almıştı. Ancak şehir sakinleri, şehri Hıristiyanlara terketmektense yakmayı tercih ettikleri için Almaric'in bu kuşatması sonuçsuz kalmıştı. Bugün bile Kahire çevresinde bu büyük yangının izlerini görmek mümkündür. Salâhaddîn'in de önemli bir komutanlık üstlendiği Nûreddîn'in ordusu tarihin bu en nazik anında tam zamanında ortaya çıkarak Franklar'ı püskürtmüştü. İslâm ordusu şehirdeki Müslümanlar tarafından "kurtarıcı" olarak coşkuyla karşılandı.

Mısır'ın o sırada yöneticisi Fâtımî halifesi el-Âdıd idi. Salâhaddîn'i kendisine vezir yapan el-Âdıd, bir müddet sonra bu vezirinin Mısır'a hakim olacağını belki de aklından bile geçirmiyordu. Salâhaddîn ülkeyi o kadar güzel idare etti ki, bir süre önce yaşadığı o muazzam tahripten birkaç ay gibi çok kısa bir süre sonra eski refahına tekrar kavuştu.[6]

---

[6] [Fâtımî halifesi Âdıd'ın (555-567/1160/1171) veziri Şaver görevinden azledilince yeniden vezir olabilmek için Nûreddîn'den yardım istedi. Nûreddîn, Esedüddîn Şirküh ve yeğeni Salâhaddîn'i ona yardıma gönderdi. Şaver bunların yardımıyla tekrar vezirlik makamına oturdu. Şaver'den sonra Fâtımî vezirliğine Esedüddîn getirildiyse de bu makamda fazla kalamadı, göreve gelişinden üç ay sonra öldü. Onun

İşte bu sırada Rabbi Benjamin Mısır'a geldi. 3 yıl kadar önce anayurdu Kuzey İspanya'nın Ebro ırmağı kenarındaki Tudela'dan yola çıkmıştı. Lyons Körfezi'ndeki müreffeh kasabaları geçerek Roma ve Güney İtalya'yı ziyaret etmiş; Otranto'yu ziyaretinden sonra Yunanistan'a, oradan da Konstantiniye'ye (İstanbul) geçmişti. Benjamin'in Konstantiniye hakkında verdiği bilgiler çok ilginçtir: "*Rumların yerli halkı kadınlar gibi, savaşmaktan korktukları için Selçuklu Sultanı Mesud'a karşı değişik milletlerden Loazim (Barbarlar) adı verilen paralı asker tutarlar.*" Ege adalarına, Rodos'a ve Kıbrıs'a uğrayan seyyah, oradan Antakya'ya geçmiş, burayı ziyaretinden sonra o dönemin en işlek güzergâhı olan Akdeniz kıyısı boyunca kıyı şeridindeki önemli şehirleri tek tek ziyaret etmişti. Ziyaret ettiği bu yerlerin hepsi de o sırada Franklar'ın istilâsı altındaydı.

Hıristiyanlarla Müslümanlar arasındaki hasmane ilişkiler ile Latin şövalyelerinin baskın ve yağmaları sebebiyle Benjamin'in, seyahatnamesinde Filistin'de ziyaret ettiğini belirttiği bu yerlere ulaşmak için çok dolambaçlı bir yol takip ettiğini görüyoruz. O sırada Nûreddîn'in başkenti olan Dimaşk'tan, hakkında çok detaylı bilgi verdiği Abbâsî halifeliğinin merkezi Bağdat'a güvenli bir şekilde ulaşmıştı.

İfadelerinden Benjamin'in İran'ın iç taraflarına gitmediği anlaşılmaktadır ki, bu bölge o sıralarda çok karışık ve buralarda yaşayan Yahudiler de şiddetli bir baskı altındaydı. Dicle ağzındaki Basra'dan sonra o muhtemelen İran körfezindeki Kiş adasına geçmiştir. Ada ortaçağlarda çok hareketli bir ticaret merkeziydi. Seyyah daha sonra buradan Aden ve Usvân yoluyla Mısır'a gitmiştir.

Benjamin o günün Mısır'ı hakkında kısa, ancak çok etkili bilgiler verir. Barış ve bolluğun hakim olduğu şehri bu duruma Salâhaddîn'in gayret ve tedbirleri getirmişti. Ancak Salâhaddîn

---

ölümü üzerine vezirliğe Salâhaddîn Eyyûbî getirildi. Şeşen, s. 41-48. (Çeviren)]

bu esnada özenle geri planda durmayı tercih etmişti. Bu sebeple seyahatnamede adından hiç bahsedilmez. 10 Eylül 1171 Cuma günü Fâtımî halifesinin görevden uzaklaştırılması ve bilahare de ölümü Mısır halkını pek de fazla etkilememiş gibi gözükmektedir. Salâhaddîn bundan sonra Nûreddîn'in vekili olarak Mısır'ı idare etmeye devam etmiştir. İlerleyen zamanlarda Barka ve Trablus'a sonra Arabistan ve Sudan'a hakim olan Salâhaddîn'in, Nûreddîn'in ölümünden sonra, bu eski efendisinin topraklarına hakim olması hiç de zor olmamıştır. Hıristiyanlar onun bu hızlı gelişen gücünü panik içerisinde seyrediyorlardı.

Tam bu sıralarda Avrupa'ya, Orta Asya'dan gelen bir topluluğun başındaki Prester John adında güçlü bir Hıristiyan kralın Batı Asya'yı istilâ ettiği ve Müslüman ordularına öldürücü bir darbe vurduğu şeklinde bir haber ulaştı. Papa III. Alexander bu papaz-kralla faydalı bir ittifak kurup onun, Asya'daki Hıristiyan hakimiyetini destekleyebileceği umuduna kapıldı. Bu sebeple Papa, Müslümanlara karşı yardımını temin üzere özel tabibi Philip'i bu gizemli hükümdara gönderdi.

Benjamin, Prester John'la ilgili konularda bilgi veren ortaçağın nadir müelliflerindendir. Bunlar Oğuzlar veya Küffâru't-Türk adı verilen, Tataristan steplerinden akıp gelen vahşi, yassı burunlu Moğol kalabalıklarından başkaları değildir. Benjamin bunlar hakkında: "*Küffâru't-Türk rüzgâra tapan, kırlarda yaşayan, ekmek yemeyen ve şarap içmeyen, hayatlarını çiğ, pişmemiş et yiyerek devam ettiren bir halktır. Onların burunları yoktur. Burun yerine nefeslerini iki küçük delikten almaktadır. Temiz murdar ayırımı yapmadan her çeşit hayvan etini yerler.*"

Bunlar Hıristiyanlara yardım etmemişlerdi. Aksine seyahatnamede uzunca anlatıldığı üzere bunlar, Sultan Sencer'in gücünü kıran kimselerdi. Eğer Sultan Sencer Oğuzlar tarafından bertaraf edilmeseydi, ileride Salâhaddîn'in en ciddi rakiplerinden biri olacaktı.

Salâhaddîn'in devletini güçlendirmesi birkaç yılını aldı. 1187'de artık Franklar'a ciddi manada karşı koymanın zama-

nının geldiğine karar vererek Taberiye yakınlarında Latin kralı Guy ile yaptığı savaşta onu yendi ve esir aldı. Templier ve Hospitalier şövalyeleri de ya kralın mukadderâtını paylaştılar ya da çarpışmalarda öldürüldüler. Çok geçmeden Kudüs de düştü. Papa III. Alexander Avrupa vicdanını uyandırarak Hıristiyanları İslâm dünyasına karşı bir sefer düzenlemeye ikna etti ve 1189 yılında III. Haçlı Seferi düzenlendi. Ancak ne imparator Frederic Barbarossa'nın cesareti ne İngiliz kralı I. Richard'ın kahramanlığı ne de Fransa kralı Philip Augustus'un kurnazlığı bir fayda verdi. IV. ve V. Haçlı seferleri de aynı başarısızlığa uğradı ve İslâm'ın başarı çıtası daha da yükseldi.[7]

Salâhaddîn'in ölümünden sonra devlet yavaş yavaş parçalandı. Cengiz Han komutasındaki Moğol ve Tatar kalabalıkları tarafından –ki bunların geleceği daha önceden gelen Oğuzlar'dan tahmin edilebilirdi- bir istilâ hareketi başlatıldı. Bunlar Çin, Rusya, İran ve Batı Asya'nın bir bölümünü işgal ettiler.

---

[7] [Salâhaddîn Mısır'a vezir olduktan sonra, Fâtımîler'i ortadan kaldırdı, vefatına kadar da Nûreddîn'e bağlı kaldı. 1174 yılında onun ölümüyle beraber Dimaşk'a hakim olan ve burada bölgesel bir birlik sağlayan Salâhaddîn, Haçlılar'a karşı mücadeleye büyük önem verdi. Onun bu mücadelesi Haçlı Seferleri tarihinde yeni dönem başlatmıştır. Salâhaddîn Hıttîn savaşıyla Haçlılar'a ağır bir darbe indirmiş, savaşın yapıldığı Taberiye'den itibaren Akka, Nablus, Remle, Kayseriye, Beyrut, Askalân ve Trablusşâm'ı Haçlılar'dan temizleyerek Kudüs'e yönelmiştir. Franklar ilk etapta şehri savunmak istemişlerse de başarılı olamayacaklarını anlayınca Kudüs'ü müslümanlara teslim etmek zorunda kalmışlardır (583/1187). Salâhaddîn'in Hıttîn'e kadar Haçlılar'la mücadelesi için bkz. Şeşen, s. 95-130; Hıttîn Savaşı ve Kudüs'ün fethi için bkz. İbnü'l-Esîr, XI, 534 vd.; XI, 546 vd.. Ayrıca bkz. Runciman, II, 366. Salâhaddîn Kudüs'e hakim olduktan sonra Haçlılar'ın elindeki diğer yerlere yönelerek Hûnîn'i, Antakya ve çevresindeki toprakları, Kerek-Şevbek, Safed ve Kevkeb kalelerini de onlardan geri almıştır. Bkz. İbnü'l-Esîr, XI, 558. Salâhaddîn'in Kudüs'ü fethinden sonraki faaliyetleri için bkz. Şeşen, s. 117 vd.

Kudüs'ün fethi Hıristiyan aleminin İslâm dünyasına karşı yeni bir Haçlı seferi (III. Haçlı Seferi) düzenlemesine sebep olacaktır. (Çeviren)]

Güçsüz Abbâsî halifeliği ortadan kaldırıldı; ancak bu İslâm için bir son değil, aksine yeni bir dönemin başlangıcı oldu. Öyle ki, Moğol gücünün XIII. asrın sonunda çöküşü, Hazar denizinin doğusundaki yerlerinden çıkarılıp buralara gelen Osmanlı Türklerinin yükselişine bir zemin hazırladı. İslâm'ı kabul eden akrabaları Selçuklular gibi Osmanlılar da Anadolu'ya yerleştiler. Bunlar İslâm'ın en sadık cengâverleri idi. Çok geçmeden de başarının zirvesine ulaştılar. 29 Mayıs 1453'te İstanbul fethedilerek Bizans İmparatorluğu'na son verildi. Daha sonra Doğu Avrupa da Türkler tarafından ele geçirildi. Onların bu ilerleyişleri ancak 1683 yılında John Sabieski tarafından Viyana önlerinde durdurulabilmiştir.

Ancak ilerleyen asırlarda İslâm'ın şansı döndü ve yükselen dalgaları çekilmeye başladı. Günümüzde Avrupa'da çok az toprakları kalmıştır. Hindistan ve Mısır İngiltere'ye bağlıdır. Orta Asya Rusya işgali altındadır. Tunus ve Cezayir'e Fransa hâkimdir.[8] **İslâm'ın bu sürekli gerileyişi bir gün son bulacak ve Kitab-ı Mukaddes'in şu ifadesi geçerliliğini koruyacak mıdır gerçekten merak etmekteyim: *"O vahşi bir adam olacak. Onun eli herkese, herkesin eli de ona karşı olacak ve o bütün kardeşlerinin huzurunda oturacak."***

Haç ve Hilâl arasındaki kısaca bahsettiğimiz bu mücadele İslâm'ın dirilişinin önemine işaret etmek içindir. Ki, bu diriliş daha önce, Benjamin'in seyahatnamesini yazdığı II. ve III. Haçlı Seferleri sırasında yaşanmıştı.

II. Benjamin'in Seyahatinin Sebebi

Benjamin'in niçin böyle bir yolculuğa başladığı veya hangi gayeye hizmet ettiği ya da ne tür bir misyona sahip olduğu ile ilgili birtakım sorular sorulabilir. Böyle bir soruya "*Ortaçağda*

---

[8] [Adler'in bu satırları 1907'de yazdığı unutulmamalıdır. Mısır 15 Mart 1922'de; Türkî Cumhuriyetler 1990'lı yılllarda; 12 Mayıs 1881'de işgal edilen Tunus 20 Mart 1956'da; 1830 yılında işgal edilen Cezayir ise 5 Temmuz 1962'de bağımsızlıklarına kavuşmuşlardır. (Çeviren)]

Yahudilerin bir seyahat tutkusu vardı" şeklinde genel bir cevap da verilebilir.

Benjamin memleketler arası irtibat sağlayan bir seyyahtı. O, ticaret ve seyahata kabiliyeti olan biriydi. Mensup olduğu millet, dünyanın dört bir yanına dağılmış bir vaziyetteydi. Seyahatnameyi okurken de göreceğiniz üzere, o dönemin önemli şehirlerinin hemen hepsinde ikâmet eden Yahudiler ve bunların herşeyden önce sahip oldukları müşterek bir dilleri (İbrânîce) vardı. Gittikleri her yerde dostluk ve samimiyetlerine güvenebilecekleri bir dindaşını bulabiliyorlardı. Bu sebeple seyahat onlar için (o çağlarda) oldukça kolaydı.

Bunun yanında genel merak her zaman bir içgüdü tarafından destek görmüştür. Tıpkı Seyyah Yosef (Joseph) gibi Benjamin de şu sözle motive olmuş gibidir: "*Kardeşlerimin iyi olduğunu görüp onlardan haber getirmek için sana dua ederim.*"

Yahudilerin hoşgörü ve korunma altında yaşadıkları devirdeki durum bu ise, Haçlı Seferleri sırasında Yahudi toplulukları arasındaki iletişimi sağlama arzusunun ne kadar şiddetli olduğu gayet açıktır. Almanya'daki en müreffeh topluluklar[9] ve Filistin bölgesindeki Yahudi cemaatler ya yok edilmiş ya da sürülmüştü. Yahudiler, yüzyıllarca güven içinde yaşadığı İspanya'da bile Kurtuba Moorish Krallığı tarafından acımasızca katliama maruz kalmışlardı. Benjamin bu seyahatini bu sebeple, yani yurtlarından sürülmüş/çıkarılmış kardeşlerine sığınabilecekleri bir yer bulmak amacı ile de gerçekleştirmiş olabilir. Zaten seyahatnameye dikkat edilirse, Benjamin kendilerine mahsus bir idarecisi olan ve herhangi bir yabancı idare altında yaşamayan bağımsız Yahudi topluluklarını tek tek tespit etmeye özel bir önem vermiştir.

---

[9] [Haçlı Seferleri'nden önceki dönemde Almanya'daki Yahudiler hakkında bkz. Graetz, III, 141-142; Arthur Koestler, *Onüçüncü Kabile (Hazar İmparatorluğu ve Mirası)*, trc. Belkıs Çorakçı, İstanbul 1976, s. 195-206 (Çeviren)]

Bu seyahatin ticarî bir gaye ile de gerçekleştirilmiş olduğunu düşünülebiliriz. Eser okunurken de görüleceği üzere o, ticarî meseleler üzerinde bir hayli durmuştur.

Belki seyyah bütün bunların yanında ata diyarı topraklara (Filistin) hac gibi dinî bir gaye ile de seyahat etmiş olabilir.

Amacı ne olursa olsun şunu belirtmek gerekir ki, biz böyle bir seyahatname ile ortaçağ coğrafyası ve etnolojisi hakkındaki bilgilerimize eşsiz katkılarından dolayı Benjamin'e çok şey borçluyuz.

III. Bibliyografya

Asher tarafından hazırlanıp neşredilen "*The Itinerary of Rabbi Benjamin of Tudela*", bu seyahatnamenin en mükemmel neşridir. Kitabın ilk cildi harekeli İbrânîce metin, bibliyografik izahlar ve İngilizce tercümesi ile birlikte 1840 yılında neşredilmişti. Asher, Zunz ve Rapoport gibi ünlü ilim adamlarının iştiraki ile hazırlanan ve geniş izahlar içeren ikinci cilt ise 1841 yılında yayınlanmıştı. Bu ciltte ayrıca Asher'in telif ettiği coğrafya edebiyatı, Filistin coğrafyası; Lebrecht tarafından Bağdat halifeliği üzerine yazılan değişik çalışmalar da yer almıştı.

Asher tarafından neşredilen ve 23 baskısı yapılan kitap zaman zaman farklı kimseler tarafından da neşredilmiş; ancak bunların hepsinde de Eliezer ben Gershon ve Avraham Usque nüshaları esas alınmıştır. Ben Gershon tarafından 1543 yılında Konstantiniye'de (İstanbul) neşredilen baskı "**Editio Princeps**", Eski Ahid'in İspanyolca mütercimi meşhur Avraham Usque tarafından 1556 yılında yapılan neşir ise "**Ferrara Neşri**" olarak meşhur olmuştur.

Asher, kitabı neşre hazırlarken şüpheli veya farklı anlaşılmaya yol açabilecek bazı okunuşlar hususunda müracat edebileceği bir metne sahip olmadığından çoğu kere esefle bahsetmiştir. Ancak ben, Benjamin'in seyahatnamesinin 3 adet tam, 2 adet de çoğu kısımları bulunan değişik elyazmalarını görmek ve tetkik etme fırsatı buldum. Seyahatnameyi neşre hazırlarken tetkik imkânı bulduğum elyazmaları şunlardır:

1. BM. British Museum'deki 27. 089 numarada kayıtlı olan elyazması:

Bu elyazmasının içeriği Maimonides'in bazı çalışmaları, birkaç Midraşik risale, Yosef Gikatilia tarafından Agada üzerine yapılmış bir tefsir ve Abarbanel'in İşaya üzerine yaptığı tefsirin bir hulasası ile ilgilidir. Bu yazma Almanzi koleksiyonunun bir parçasını teşkil etmektedir. Muhtemelen Ekim 1865'te, Asher'in ölümünden 20 yıl sonra Biritish Museum tarafından Asher&Co. şirketinden satın alınmıştır.

Bu yazmanın 3 varağının fotoğrafı İbrânîce metnin bulunduğu kısımda görülecektir. Konunun uzmanları yazmanın tarihi ile ilgili olarak, bunun 13. asra ait olduğunu belirtmektedirler. Bu görüş Prof. S.D. Luzzatto'nun, Steinschneider'in *ha-Mazkir* adlı eserini neşrinde belirttiği (V, fo.105, XVII) "*Masa'ot R. Binyamin dapim ketuva Aşkanazid keduma yoter/ R. Benjamin'in 13 sayfası, daha kadîm bir Alman yazısı ile yazılmış*" sözleriyle kısmen de olsa teyid edilebilir.

Neşirde esas aldığımız nüsha bu yazmadır.

2. R. Roma Casanatense Kütüphanesi, Catalogue Sacerdote 216 numarada kayıtlı Roma Nüshası:

Bu yazma Codex 3097 varaklarının ilk 27 sayfasını teşkil etmektedir. Yazmada 5189 (Yahudi yılı)/m.1429-1430 yılında hepsi de aynı kâtibin (Pisalı Yitshak) kaleminden çıkmış olan, aralarında Eldad ha-Dani metninin de bulunduğu değişik çalışmalar da yer almaktadır (İbrânîce metnin 73. sayfasındaki istinsah kaydına bakınız). Dr. Grünhut talimatım üzerine Kudüs'ten Roma'ya gitti ve bu çalışmanın bir fotokopisini aldı. Daha sonra yazmanın bir nüshasını da müteveffâ Neubauer'ın yaptırdığı bir fotokopiden temin ettim ve metnin hazırlanmasında her ikisini de kullandım. İbrânîce metnin yayınlanmasından sonra Roma'ya bir vesile ile yolum düştü. Roma nüshasının aslına baktığımda ufak tefek bazı farklılıkların gözden kaçtığını tespit ettim ve o sayfaları faksimile ettim. Okuyucu bunları İbrânîce bölümde görecektir.

3. E. Herr Epstein'in Özel Kütüphanesinde Bulunan Nüsha:

Epstein'in bu nüshayı Halberstamn koleksiyonundan temin ettiği belirtilir. Nüshanın tarihi ile ilgili olarak en güvenilir ipucu redaktörün şu ifadesidir: "*Visto per me fra luıgı da Bologna Juglıo 1599*". Epstein, nüshanın XV. asrın sonu ile XVI. asrın başlarına ait olduğunu düşünmektedir. Metin kağıt üzerine İtalyan el yazısıyla yazılmıştır. Her biri 19-20 satırdan müteşekkil olan nüsha 74 quartodan(*) oluşmaktadır. Genel olarak nüsha Asher'in esas aldığı 1156 tarihli Ferrano baskısı ile benzerlik göstermektedir (Asher, 3). Ancak E'de şahısların ve yerlerin yazımı Asher metniyle farklılık arzetmektedir.

4. O. Bodlein Library, Oppenheim Koleksiyonu (M.S. Opp. Add. 80 36; ff. 58-63; Neubaeur 2425)

El yazması parçalar halindedir. (Bu sayfa Asher neşrinde 61-73. sayfaları arasına tekâbül etmektedir). İlk üç varak fasılasız olarak devam etmektedir. Daha sonra 4 varaklık bir fasıla vardır. Bu fasıladan sonra tekrar başlayan nüsha (Asher neşrinde 98. sayfa) artık eserin sonuna kadar aralıksız bir şekilde devam etmektedir. Nüshanın bulunduğu ciltte, yine bu nüshanın müstensihi tarafından istinsah edilmiş bazı çalışmalar ile Maimonides hakkında yazılmış bir metin –ki bu metinde Maimonides'in ölümü 1202 olarak verilmektedir- ve Nahmanides tarafından yapılmış 1263 tarihli bir tartışma/cedel da yer almaktadır.

Nüsha İspanyol Rabbinik karakterde yazılmış olup XIV. veya XV. asra ait gibi gözükmektedir. Bu nüsha ve diğer parçalar için arkadaşım A. Cowley'e medyûn-ı şükrânım. Her iki nüshanın da fotoğrafları İbrânîce metnin bulunduğu kısımda görülecektir.

(*) [Quarto tabakaların dört yaprağa yani sekiz sayfaya bölünmesinden meydana gelen kitap. (Çeviren)]

5. B. Bodlein Library, Oppenheim Koleksiyonu (M.S. Opp. Add. 80, 58; fol. 57; Neubauer 2580)

Bu parça Asher neşrinin 50. sayfasından itibaren başlamaktadır. Parçanın **O nüshası**ndan sonra XVIII. asır gibi çok geç tarihlere ait olduğu kuvvetle muhtemeldir. Metin doğulu bir elden çıkmışa benzemektedir.

Yukarıdaki tahlilî metinlerden başka, British Museum yazmasının bir tercümesini yaparak birtakım kısa şerhler düştüm. Asher'in notlarına ilâveten okuyucunun seyyahın bahsettiği olaylar, kişiler ve yerler hakkında daha fazla malumat sahibi olması için ***Jewish Encylopaedia***, Graetz ve diğer bazı ilim adamlarının çalışmalarından da nakillerde bulundum.

Burada ayrıca C. Raymond Beazely'in 1901 yılında yayınlanan ***The Down of Modern Geography*** adlı eserini de özellikle zikretmek gerekir. Yahudi ilim adamlarının dışında önemsiz ve art niyetli bazı münekkidlerin yorumlarının tersine –ki Asher bunlardan sık sık yakınmıştır- müellif bu çalışmasında, Benjamin'in fazilet ve erdemi hakkında objektif bir şekilde samimi ve dostane ifadeler kullanmıştır.

Bir hususa daha değinerek konuyu noktalamak istiyoruz. Asher'in 1841 yılında Benjamin'in seyahatnamesini neşrinden hemen sonra, Yahudi süreli yayınlarından ***Der Orient***'de bir makaleler dizisi yayınlanmaya başladı. Diziyi "Sider„ imzasıyla Dr. Steinschneider kaleme almış ve kendisi konuyla ilgili ilk ilmî makaleler olma özelliğini haiz bu çalışmasıyla meşhur olmuştur. 56 yıl önce yazılmasına rağmen hâlâ güncelliğini ve tazeliğini koruyan ve zevkle okunan bir dizidir. Geçen sene 30 Mart'ta (1906) **Nestor of Semitic Literature**'ın 19. yıldönümü vesilesiyle bir toplantı tertip edildi. Hazırladığı makalelerle Benjamin literatürüne yaptığı katkılardan dolayı bu toplantı, Steinschneider'a ithâf edilmiş o da hüsnü kabullerini dile getirmişti. Steinschneider geçtiğimiz ocak ayında (23 Ocak 1907) vefat etti. Ben de bu mütevazı çalışmamı ona ithaf ediyorum.

Son olarak eseri neşre hazırlarken makalelerimin yeni baskılarını yaptıkları için ***Jewish Quarterly Review*** editörle-

rine, Dr. Berlin ve çalışma arkadaşlarına, ayrıca Prof. S. Lane-Poole'un hazırladığı "***12. Asırda Batı Asya Haritası***"'nı kullanmama müsaade eden Oxford Universty Press görevlilerine de en kalbî şükranlarımı sunarım.

27. Mayıs. 1907

Marcus N. ADLER

YAHUDİ SEYYAH TUDELA'LI BENJAMIN'İN SEYAHATNAMESİ

Bu eser Navarre topraklarında yaşayan, yegane murâdı cennet olan Yona oğlu Rabbi(*) Benjamin'in kaleme aldığı seyahatnamedir.

Rabbi Benjamin anavatanı Tudela'dan (Tutîle) yola çıktı. Kitabında da bahsettiği gibi, ücra yerler de dahil pek çok memleketten geçerek, gezdiği yerlerde gördüklerini veya o yerin güvenilir insanlarından duyduklarını kaydetti. Onun bu notları Sıfarad (İspanya) topraklarında daha önce hiç duyulmamıştır.[1] Yine o seyahatnamesinde gezip gördüğü yerlerin bazı âlimlerini ve meşhurlarını zikretmiştir.

Benjamin bu seyahatnamesini 4933 (miladî 1173) yılında Kastilya'ya dönerken yanında getirmiştir.[2] Rabbi Benjamin bilgili, anlayışlı, Tevrat ve Halaha (Yahudi hukuku) konusunda âlim biriydi.

(*) [İbrânîce bir kelime olan *rabbi* "*efendi*" veya "*üstad*" manasına gelmektedir. (Çeviren)]

1 *Tudela*, Benjamin'in yaşadığı dönemlerde *Tutîle* diye isimlendiriliyordu. Sıfarad ise İspanya'dır.

[*Tudela*, Kuzey İspanya'da Ebro ırmağı kenarında Saragossa'ya 78 km. uzaklıkta küçük bir kasaba idi. Bkz. Graetz, III, 388. (Çeviren)]

2 Benjamin'in yolculuğuna ne zaman başlayıp ne zaman bitirdiği hususunda önemli görüş farklılıkları vardır. Yolculuk tarihini tespit etmek mümkündür. Şöyle ki, Benjamin yolculuğunun başlarında Roma'yı ziyaret etti. Papa Alexander'in özel memuru R. Yehiel burada yaşıyordu. Bu Papa, kral II. Henry ile Thomas Becket arasındaki müca-

Kitaptaki ifadelerine dikkat edilirse verdiği bilgilerin doğru, gerçeğe uygun ve tutarlı olduğu görülecektir. Zira Rabbi Benjamin güvenilir bir insandı.

Seyahatname şöyle başlamaktadır:

Ben mensup olduğum Saragossa şehrinden[3] yola çıktım ve Ebro Irmağı yoluyla Tortosa'ya geldim. Tortosa'dan iki günlük bir yolculukla Cyclopean ve eski Yunanlılar'a ait binalarının bulunduğu antik Tarragona şehrine ulaştım.[4] İspanya'da bu tür

---

delede önemli rol oynayan III. Alexander'den başkası olamaz. Alman imparatoru Frederik Barbarossa Papa karşıtı IV. Victor'u destekledi. Bu sebeple Alexander 1159 yılında seçilmesinden hemen sonra takdis edilmeden Roma'yı terketmek zorunda kaldı ve 23 Kasım 1165 yılına kadar Roma'ya dönemedi. 1165 yılında Roma'ya dönmüşse de 1167'de şehirden tekrar ayrılmak zorunda kaldı. İşte, Benjamin Roma'yı 1165 yılı sonu ile 1167 yılları arasında ziyaret etmiş olmalıdır. Benjamin seyahatini Mısır'dan Sicilya'ya ve İtalya'ya oradan da Alpler üzerinden Almanya'ya geçerek bitirmiştir. Kahire'yi ziyareti esnasında Fâtimî halifesi 13 Eylül 1171 Pazartesi günü vefat eden son halife Âdıd Lidinillah (555-567/ 1160-1171) idi. Âdıd'ın vefatından kısa bir süre önce Salâhaddîn Eyyûbî Mısır'da idareyi fiilen ele geçirmiş ve hutbeyi de Abbâsî halifesi el-Müstezî (566/1170) adına okutmuştu. Bkz. Bohadin, *Life of Saladin*, Palestine Pilgrims' Text Society, s. 61. Bunlardan da anlaşılıyor ki Benjamin 1166-1171 yılları arasında Avrupa'da değildi. Benjamin'in dönüşte Sicilya Adası'ndan geçtiği sıralarda ada artık bir vezir tarafından idare edilmiyordu. Kral II. William (İyi William) 1169'da rüştünü ispat edip idareyi ele aldığı sırada Benjamin'in ziyareti gerçekleşmişti. Seyahatname okunurken de görülecektir ki, Benjamin'in bütün ifadeleri seyahatinin tarihini tespit açısından tutarlıdır.

[II. William için bkz. İbrahim Altan, *İslâm Tarihinde Sicilya Adası'nın Yeri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1993, s. 93-98. (Çeviren)].

3 Saragossa Benjamin'in yaşadığı dönemlerde Sarakosta (Caesar-Augusta) olarak isimlendirilirdi. Bazı Rabbileri için bkz. el-Harizi, *Tachkemoni*, s. 46.

4 Tarragona'daki görkemli harabelerde, tarih öncesine ait devâsâ taş bloklar, Roma döneminden kalma su kemerleri, mezarlar ve açık ha-

binalara rastlamak mümkün değildir. Tarragona bir sahil kentidir.

Buradan iki günlük bir mesafede Barselona şehri vardır. Şehirde aralarında Rabbi Şeşet[5] R. Şealtiel, R. Şlomo (Solomon) ve Hasday oğlu R. Avraham gibi âlim, ârif ve meşhur kimselerin de bulunduğu mukaddes bir Yahudi cemaati yaşamaktadır. Bir sahil kenti olan Barselona küçük ve güzel bir şehirdir. Yunanistan, Pisa, Cenova, Sicilya, İskenderiye, Filistin, Afrika ve diğer sahil kentlerinden pek çok kimse ticaret yapmak için buraya gelmektedir.

Buradan (Barselona) bir buçuk günlük mesafede küçük bir Yahudi cemaatinin yaşadığı Gerona vardır.[6]

Gerona'dan üç günlük bir yolculukla Narbonne'ye gidilir. Burası önemli bir ilim merkezi olup diğer memleketlere Tevrat (Tora/Kanun) buradan gitmektedir. Narbonne'da pek çok âlim, asil ve meşhur insan yaşamaktadır. Şehirdeki cemaatin başında Davud neslinden, meşhur Todros'un oğlu R. Kalonymos -ki şeceresi tespit edilmiştir- vardır. Kalonymos'un şehrin valisi tarafından kendisine ihsan edilmiş pek çok malı ve arazisi bulunmaktadır. Kimse bunları cebren ondan almaya cesaret edemez.[7]

Yeşiva başkanı R. Avraham[8] R. Mahir, R. Yahuda ve diğer seçkin bazı ilim adamları cemaatin önde gelen kimseleri ara-

---

va tiyatroları (*amfiteatr*) vardı. Bundan sonra kitapta Rabbi kelimesi R. şeklinde kısaltılmış olarak verilecektir.

5 Bkz. Graetz, *Geschichte der Juden*, VI, 230 vd. Ayrıca VI. cildin sonundaki 1. ve 10. notlara bakınız.

6 Gerona'nın eski ismi Gerunda idi.

7 Bkz. Geiger, *Jüdische Zeitschrift für Wissenschaft und Leben*, s. 281. Narbonne ile ilgili arşivlerde arazi satışlarıyla alakalı R. Kalonymos adına düzenlenmiş pek çok kayıt bulunmaktadır. Bkz. *Archives Israelites*, 1861, s. 449. Kalonymos'un dedelerinden R. Mahir, Avrupa'ya Charlemagne (Şarlman) zamanında gelmişti.

8 R. Abraham b. Yitshak (II. Rabad), Rabbinik kanun *ha-Eskol*'un müellifidir. Fransa Talmudcular'ı ile İspanya Yahudi uleması arasındaki

sında zikredilebilir. Şu anda (Benjamin'in şehre uğradığı sırada) Narbonne'de 300 kadar Yahudi yaşamaktadır.

Narbonne'den dört fersah uzaklıkta Beziers şehri bulunmaktadır.[9] Şehirde R. Şlomo Halafta, R. Yosef ve R. Natanel gibi âlimlerin başkanlığında bir Yahudi cemaati bulunmaktadır.

Beziers'den iki günlük bir yolculukla Montpellier'e (Har Ga'aş) gidilir. Denize yaklaşık bir fersahlık bir mesafede bulunan şehir Edom (Hıristiyan), İsmailî (müslüman) el-Ğarb (Algarve)[10] bölgelerinden (Büyük Roma İmparatorluğu'nun hakimiyetindeki) Lombardiya'dan, Mısır'ın çeşitli yerlerinden, Filistin, Yunanistan, Fransa, Asya ve İngiltere'den pek çok kimsenin ticaret yapmak için geldiği önemli bir ticaret merkezidir. Burada Ceneviz ve Pisalılar aracılığıyla ticaret yapan her çeşit millete rastlamak mümkündür. Montpellier'de Todros oğlu R. Reuven başkanlığında Zekarya oğlu R. Natan, baş rabbi R. Şmuel (Samuel), R. Şlomo ve R. Mordehay gibi çaplı ilim adamları vardır. Cemaatin Talmud çalışmalarına vakfedilmiş (öğrenim) evler(i) bulunmaktadır. Cemaat içinde muhtaçlara yardım eli uzatan zengin kimseler vardır.

Montpellier'den dört fersah uzaklıkta Lunel şehri vardır. Lunel'de gece gündüz Tevrat çalışmaları yapan bir Yahudi cemaati yaşamaktadır. Büyük Rabbi Rabanu Meşulam burada yaşamıştır. Rabanu Meşulam'ın bilgili, zengin ve meşhur beş oğlu R. Yosef, R. Yitshak, R. Ya'kov, R. Aaron ve dünyadan elini eteğini çekmiş zahidane bir hayat yaşayan R. Aşer burada yaşamaktadır. R. Aşer, kendini ilme vakfetmiş olup belli za-

---

arabuluculardan biri idi. 1178'de vefat etmişti.

9 1 fersah, yaklaşık olarak 3 2/5 İngiliz miline eşittir. Benjamin'in Narbonne Beziers arası için verdiği bu mesafe tamamen doğrudur. 10 fersah 1 günlük mesafedir.

10 Şimdi bile Portekiz Kralı Algarves (el-Ğarb) Kralı diye isimlendirilmektedir.

[Hitti *el-Ğarb* kelimesinin Arapçadan İspanyolca'ya *Algarve* şeklinde geçtiğini belirtmektedir. Bkz. Philip Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, trc. Salih Tuğ, İstanbul 1989, II, 818. (Çeviren)]

manlarda oruç tutan ve etin her çeşidinden sakınan büyük bir Talmud âlimidir.[11] Lunel'de bunların eniştesi baş Rabbi Moşe, Büyük R. Şmuel,[12] R. Ulsarnu, R. Şlomo ha-Kohen İspanyalı Tibbon oğlu hekim Rabbi Yahuda gibi başka Yahudi ilim adamları da yaşamaktadır. Uzak memleketlerden Tevrat öğrenmek için gelen öğrenciler yeşivaya devam ettikleri müddetçe iaşe, ibate ve giyim gibi bütün ihtiyaçları cemaat tarafından karşılanır. Cemaat içerisinde bilgili, anlayışlı, muhterem, çevresindeki veya diğer yerlerdeki ihtiyaç sahibi din kardeşlerine yardım eli uzatan cömert kimseler bulunmaktadır. Cemaat – Allah'ın himayesi onların üzerine olsun- 300 kadar Yahudi'den oluşmaktadır.

Lunel'den iki fersahlık uzaklıkta Posquieres vardır. Geniş bir şehir olan Posquieres'de 40 kadar Yahudi yaşamaktadır. Şehirde Yahudi cemaatinin, merhum David oğlu Büyük Rabbi Avraham'ın başkanlığında bir yeşivaları vardır. R. Avraham çok faal, çok bilgili ve büyük bir Talmud otoritesidir.[13] İnsanlar çeşitli yerlerden bizzat onun ağzından Tevrat öğrenmek için buraya gelir ve onun yanında huzur bulurlar. O da onlara Tevrat öğretir. Zengin bir kimse olan R. Avraham Tevrat öğrenmek için gelen fakir öğrencilerin masrafını bizzat kendisi karşılar. Şehirde ayrıca Menahem oğlu Cömert R. Yosef, R. Benveniste, R. Benjamin ve merhum Meir oğlu R. Yitshak gibi başka âlimler de yaşamaktadır.

---

[11] Bkz. Graetz, VI, 240. Ayrıca bkz. Joseph Jacop, *Angerin Jews*, s. 111. R. Aşer, Ferisîler (*Peruşim*) adı verilen dindar Yahudi gruplarından –belki bunlara Yahudi rahipler diyebiliriz– birinin üyesiydi. Babası Rabanu Meşulam 1170'de vefat etmiştir. [Ferisîler için bkz. Yaşar Kutluay, *İslâm ve Yahudi Mezhepleri*, Ankara 1965, s. 155-164. (Çeviren)].

[12] R. Samuel'e *Tosafoth Temurah*, varak 12 a-b'de işaret edilmiştir.

[13] Rabad diye bilinen bu ünlü Talmud alimi yukarıda kendisinden bahsedilen Narbonneli R. Abraham'ın damadı idi. Bkz. Graetz, VI, 243.

Buradan dört fersah uzaklıkta 100 kadar Yahudi'nin yaşadığı Bourg de St. Gilles varoşu (getto?) vardır. Burada Ya'kov oğlu R. Yitshak başkanlığında Yahuda oğlu R. Avraham, R. Eleazer, R. Ya'kov, R. Yitshak, R. Moşe ve merhum Rabbi Levi oğlu R. Ya'kov gibi zeki kimseler yaşamaktadır. Yabancıların (gentiles/Hıristiyanlar) bir hac mekanı olan şehir denizden üç mil uzaklıkta Rhône nehri kıyısında bulunmaktadır. Rhône nehri Provence toprakları üzerinden denize dökülmektedir. Provence'da merhum R. Yitshak'ın oğlu ünlü Rabbi Abba Mari yaşamaktadır. Abba Mari Kont Raymond'un şatosunun idareciliğini yapmaktadır.[14]

Buradan üç fersahlık mesafede Arles şehri vardır. Şehirde başlarında R. Moşe, R. Tobias, R. İşaya, R. Şlomo, baş rabbi R. Natan ve merhum Abba Mari –ki bu vefat etmiştir-[15] bulunduğu 200 kadar Yahudi yaşamaktadır.

Arles'ten iki günlük bir yolculukla Marsilya'ya ulaşılır.[16] Marsilya'da asil ve bilgili dindaşlarımızın, 300 kişiden oluşan iki tane cemaati vardır. Cemaatin biri güneyde sahil şeridinde; diğeri ise şehrin yukarısındaki şatoda yaşamaktadır. Yahudiler şehirde, aralarında R. Şim'on, R. Şlomo, Abba Mari oğlu R.

---

[14] Abbey St. Aegidius, orta çağlarda pek çok restorasyondan geçmiştir. Beaucaire ve havalisinde yaşayan Yahudiler Troubadour şairlerinin "İyi Dük" adını verdikleri Toulouse Kont'u V. Raymond'un himayesinde oldukça rahattılar. Bkz. Graetz, VI, 401 not 1. Benjamin'in yukarıda zikrettiği ilim adamlarına bazı ilavelerde bulunmak mümkündür. Konuyla ilgili olarak Prof. Israel Levi'nin "Jews in Mediaeval France" adlı makalesine, Gross'un *Gallia Judaica* adlı eseri ile *Jewish Encyclopaedia*'daki bazı maddelere müracaat edilebilir.

[15] BM. yazması, R. Abba Mari'nin müteveffâ olduğunu haber verir. Bu ifade diğer örneklerde olduğu gibi "since" kelimesinin ilavesiyle okunmadıkça muğlak kalacaktır.

[16] Asher Nüshası ile Epstein Nüshası, Arles-Marsilya arasını üç günlük bir mesafe olarak verir. Gerçek uzaklık ise 53 İngiliz milidir. Benjamin'in buraları gezdiği sırada Romalılar zamanında yapılan yollar muhtemelen hala kullanılmaktaydı.

Yitshak,[17] Antoli oğlu R. Şim'on ve biraderi R. Ya'kov ve R. Libero gibi ünlü ilim adamlarının mensubu olduğu büyük bir yeşiva tesis etmişler. Bunlar yukarı yeşivada görev yapmaktadırlar. Aşağıda (sahilde) yaşayan cemaatin başında ise varlıklı bir kimse olan R. Ya'kov Purpis[18] ve damadı R. Meir oğlu R. Avraham ve merhum Meir'in (diğer) oğlu R. Yitshak vardır. Bir sahil kenti olan Marsilya çok hareketli bir yerdir.

Marsilya'dan dört günlük bir deniz yolculuğundan sonra bir sahil kenti olan Cenova'ya (Genoa) ulaşırsınız. Şehirde Salim oğlu R. Şmuel ve onun Ceuta'lı biraderi yaşamaktadır. İkisi de çok iyi insanlar. Etrafı surlarla çevrili olan Cenova şehrinin ahalisi herhangi bir kralın idaresinde olmayıp kendilerinin seçtiği yargıçlar tarafından idare edilmektedirler. Şehirde her evin bir kulesi vardır. Şehir halkı savaş zamanlarında bu kulelerin tepesine çıkar. Denizde hakimiyeti elinde tutan halk, "*galley*" adı verilen, kendilerinin inşâ ettiği gemilerle Edom (Hıristiyan), İsmâilî (Müslüman) memleketlere[19] ve Sicilya'ya kadar uzanan Rum topraklarına seferler düzenler ve yağmaladıkları mallarla tekrar Cenova'ya dönerler. Cenovalılar Pisa ahalisi ile devamlı savaş halindedir. Cenova Pisa arası iki günlük mesafedir.

Pisa çok büyük bir şehirdir. Şehirde savaş ve saldırılara karşı korunmak için yapılmış küçük kuleler şeklinde on bin kadar ev bulunmaktadır. Kendilerini idare eden ne kralları ne de prensleri vardır. –Cenova'da olduğu gibi- onlar da kendilerinin seçtiği yargıçlar tarafından idare edilmektedirler. Şehirde R. Moşe, R. Hayyim ve R. Yosef'in başkanlığında 20 kadar Yahudi yaşamaktadır. Şehir herhangi bir surla çevrili değildir.

---

[17] Abba Mari oğlu R. Yitshak *Baal ha-İttur* adlı eserin meşhur müellifidir. Bu çalışmayı 1179 yılında Marsilya'da kaleme aldı. Kont Raymond'un şato sorumlusu Abba Mari'nin oğlu olduğu hususu ise kesin değildir.

[18] R. Ya'kov'un'un tam adı R. Ya'kov Perpignano'dur. Bkz. Graetz, VI, 399 not 1.

[19] Şüphesiz Ceneviz yağmasından Hıristiyan toprakları kadar Müslüman toprakları da nasibini alıyordu.

Denize altı mil kadar uzaklıkta olan şehrin ortasından geçerek denize dökülen nehir (Arno), şehre giriş ve çıkışlar için imkân sağlamaktadır.

Pisa'dan dört fersahlık mesafede Lucca bulunmaktadır. Lombardiya sınırının başlangıcı olan bu şehirde R. David, R. Şmuel ve R. Ya'kov'un başkanlığında 40 kadar Yahudi yaşamaktadır. Lucca büyük bir şehirdir.

Lucca'dan altı günlük yolculukla büyük bir şehir olan Roma'ya ulaşırsınız. Roma Hıristiyan krallıklarının başıdır. Şehirde itibarlı, herhangi bir vergiye tâbi olmayan ve aralarında Hıristiyanlığın ruhanî lideri Papa Alexander'in idarî kadrolarında görev yapan kimselerin bulunduğu 200 kadar Yahudi yaşamaktadır. Roma'da başlarında baş rabbi R. Daniel ve Papa'nın[20] bir memuru olan R. Yehiel'in (Jechiel) bulunduğu büyük ilim adamları yaşamaktadır. Akıllı, yakışıklı ve zeki bir kimse olan R. Yehiel, Papa'nın sarayına her zaman giriş imtiyazına sahiptir. Çünkü o, Papa ailesinin ve onun sahip olduğu bütün emlâkın idrareciliğini yapmaktadır. R. Yehiel, ***Aruh***'u[21] telif ve tefsir eden R. Natan'ın torunudur. Şehirde baş rabbi Şlomo oğlu R. Yoav, yeşiva başkanı R. Menahem, R. Yehiel –ki bu âlim Trasvere'de yaşamaktadır- ve merhum R. Şabtay (Shabbettai) oğlu R. Benjamin gibi başka ilim adamları da yaşamaktadır. Tiber (Tivere) nehri Roma şehrini ikiye böler. St. Peter Kilisesi ile Jules Sezar'ın büyük sarayı da Roma'dadır.[22] Şehir dünyanın diğer yerlerinde benzerine az rastlanan daha pek çok binaya sahiptir. Meskun yerleri ve harabelikleriyle be-

---

[20] Konuyla ilgili olarak bkz. H. Berliner, *Die Geschicihte der Juden in Rom*. Ancak onun Papa için kullandığı İbrânîce Peter'den türemiş (*Apipiyor*) kelimesi tartışılabilir. Bkz. Talmud, *Avoda Zara*, 2a.

[21] Yukarıda da zikredildiği üzere "*Mufassal*" (*Lügat*) anlamına gelen bu kitap, Talmud sözlüğüdür. 1101'de tamamlanmıştır. Bkz. Graetz, VI, 281.

[22] Benjamin'in bahsettiği bu saray Palatine Tepesi'ndeki Caesars (Sezarlar) Sarayı'ndan başkası değildir.

raber şehrin çevresi 24 mildir. Şehrin ortasında[23] her biri imparator diye adlandırılan hepsi de burada hüküm sürmüş krallara ait 80 tane saray bulunmaktadır. Bunlar Kral Tarquinius'a ait olandan başlar, Nero ve Nasıralı İsa'nın muasırı Tiberius'la devam ederek İspanya topraklarını İslâm hâkimiyetinden kurtaran Şarlman'ın (Charlemagne) babası Pepin'e ait olan sarayla sona erer. Roma'nın dışında (Titus'a ait olduğu söylenen) bir saray vardır. Titus'un, Roma Konsülü ve 300 senatörün yanında pek hasiyeti kıymeti yokmuş. Zira onlar Titus'a Kudüs'ü iki yıl içinde almasını emretmişler, ancak o üç yılda alabilmiş.[24] Bu sebeple Titus Konsül'ün ve senatörlerin gözünden düşmüş.

Roma'da ayrıca sağlam ve görkemli bir saray olan Vespasianus Sarayı ile güneş yılı günleri adedince 365 bölümden oluşan Colosseum Sarayı vardır.[25] Bu sarayların çevresi 3 mil kadardır. Eski zamanlarda bu sarayda kanlı savaşlar olmuş ve yüz binden fazla insan öldürülmüş. Öldürülen bu insanların kemikleri yığınlar halinde günümüze –Benjamin'in zamanına- kadar ulaşmıştır. Kral düşmanlarıyla karşılaştığı savaşlardan birinin temsili bir sahnesini mermere kazdırmış.

Roma'da Kral Tarmal Galsin ve ailesine ait katafalkların bulunduğu bir yeraltı mağarası vardır. Mağarada kraliyet ailesine

---

[23] E ve Asher nüshasında (*Betora*) kelimesi, yanlış okunması sebebiyle (*Betoha*) şeklinde kaydedilmiştir.

[24] Bu Josipon'un hikayesidir. Benjamin bazen eserine kendisine dedelerinin veya başkalarının bahsettiği ilginç rivayetleri de almıştır. Onun kaynakları orta çağın en karanlık dönemlerinde yaşamışlardı. Josippon, 320 senatörden bahseder. Bkz. *Josippon*, I. Kitap, IV. Bölüm. Ben de Breithaupt gibi (*Yaşiş*) kelimesini "*Konsül*" olarak tercüme etmeyi uygun buldum.

[25] Farklı okuyuşlar sebebiyle, burada kastedilenin Diocletion Kaplıcaları'ından (Thermae of Diocletion) ziyade, erken orta çağlarda Colosseum diye isimlendirilmeye başlayan Flavian Açık Hava Tiyatrosu (*Amfiteatr*) olma ihtimali daha fazladır. Her katı 80 ayrı bölmeden oluşan bu dört katlı bina, toplam 320 bölümden müteşekkildi. Müellifimiz burada daha çok tek plan üzere, yılın günleri adedine tekabül edecek şekilde inşâ edilmiş olan binalardan bahsetmektedir.

mensup yüz kadar kişinin tahtlar üzerine oturmuş vaziyetteki mumyalı naaşları bulunmaktadır. Lateran'daki St. John Kilisesi'nde Süleyman Mabedi'ne ait iki tane bronz sütun vardır. Sütunların üzerinde "Davud oğlu Süleyman" şeklinde kazınmış bir ibare okunmaktadır. Roma Yahudileri bana her yıl Av ayının 9. günü[26] bu sütunlardan suya benzer damlacıkların çıktığını söylediler. Mahzende ayrıca Vespasian oğlu Titus'un Kudüs'teki Süleyman Mabedi'nden getirdiği bazı eşyalar da saklanmaktadır. Tiber nehrinin kenarında yükselen tepedeki bir mağarada 10 tane şehit mezarı vardır.[27](*) Lateran'daki St.

---

[26] [Av ayının 9. günü (*Tiş'a be-Av*), Yahudi tarihinin en acılı günüdür. Yahudi tarihinde unutulmayacak felaketler bu günde yaşanmıştır. Mişna'da Yahudilerin bu tarihte şu beş büyük felâketi yaşadıkları belirtilir: 1. Musa'nın emrine uymamaları sebebiyle İsrâîloğullarının 40 yıl çölde dolaş-tırılmaları, 2. Süleyman Mabedi'nin Buhtunnasr tarafından yıkılması (m.ö. 586), 3. Sürgün dönüşü inşâ edilen Mabed'in Romalılar tarafından tekrar yıkılması (m. 70), 4. Bar Kohba isyanının Romalılar tarafından bastırılması (m. 135), 5. Roma imparatoru Hadrian tarafından Yahudilere Kudüs'e giriş yasağının konması (m. 136). Bkz. Mişna, Ta'anit 4:6. (Çeviren)].

[27] *Seder Ha-Dorot* (Warsaw 1897, s. 157) müellifi, I. Heilprin ve Zunz'un, Benjamin'in burada zikrettiği 10 şehitin Roma imparatorları tarafından Filistin'de şehit edilen R. Gamaliel, R. Akiba ve diğer din adamları olduğu şeklindeki iddiaları kanaatimce yanlış gözükmektedir. Söz konusu şehitler Geiger tarafından Berlin 1840'da *Melohofnim* içinde yayınlanan *Hakemoni*'nin önsözünde ve *Sefer Hasidim*'in Berlin baskısında (fols. 151-2) zikredilen şehitlerdir: "*10 dürüst alim öldürüldü. Bunlar R. Hananel ha-Gadol oğlu R. Haserya, yaşlı Rabbi Yoel'in akrabaları, R. Amnon, Dürüst Rabbi Uriel, R. Menahem, R. Hiya, R. Moşe, R. David, R. Tsadok, R. Irmıye, R. Uriel, yaşlılar, mütedeyyinler, cemaat başkanları, şehrin yöneticileri ve hocaları. Cümlesinin makamı cennet olsun.*" Roma'nın da diğer şehirler gibi kendine ait pek çok şehiti vardır.

(*) [Geçtiğimiz yıllarda Roma'da arkeolog Mariarosaria Barbera ve mimar Marina Magnani başkanlığında yürütülen kazı çalışmaları neticesinde, Benito Mussolini'nin mezarının yer aldığı Villa Torlonia'nın bahçesinde m.s. II. yüzyılın sonu ile III. yüzyılın başından itibaren, V. yüzyıla kadar kullanıldığını tespit edilen bir Yahudi mezarlığı keşfedilmiş-tir. Araştırmacılar mezarlıkta değerli bir objenin bulun-mamasından ha-

John Kilisesi önünde Samson'un eli mızraklı mermer bir heykeli, Kral Davud'un oğlu Abşalom'un ve Konstantiniye (İstanbul) şehrinin kurucusu Büyük Constantinus'un ayrı birer heykelleri vardır. Constantinus'un heykeli bronzdan olup atı altınla kaplanmıştır.[28] Şehirde bu saydıklarımızın dışında daha pek çok görkemli ve gösterişli bina mevcuttur.

Roma'dan Capua dört günlük bir mesafedir. Büyük bir şehir olan Capua, Kral Capyus tarafından kurulmuştur. Şehrin suyu berbattır. Gezdiğim sırada Capua'da sıtma salgını vardı.[29] Şehirde R. Conso, kardeşi R. Yisrael, R. Zaken (ve merhum baş rabbi R. David) başkanlığında aralarında saygın ilim adamları ve kimselerin bulunduğu 300 kadar Yahudi yaşamaktadır. Yahudiler bu bölgeyi Prenslik (Principality) olarak isimlendirmektedir.

Capua'dan Hadadezer oğlu Zur tarafından kurulmuş Pozzuoli'ye (Büyük Sorrento) gidilir. Zur burayı Kral Davud'dan korkup kaçtığında inşâ etmiş. Şehir iki tarafından denizle kuşatılmıştır. Şehrin ortasında yükselen kule ve pazarları görmek hâlâ mümkündür.[30] Şehirde yer altından çıkan bir kaynak vardır. Bu kaynak petrol adı verilen bir yağ içermektedir. Halk bu yağı suyun yüzeyinden toplayarak ilaç yapımında kullanır. Yine şehrin sahil şeridinde 20 kadar sıcak su kaynağı bulunmaktadır. Hastalığı olanlar buralara gelerek suyla yıkanır

---

reketle, buranın bir halk mezarlığı olduğunu belirtiyorlar. Aslı Kayabal tarafından İtalyan *L'Espresso* adlı dergiden tercüme edilen haberde mezarlığa ait bazı fotoğraflar da yayınlanmıştır. Bkz. Milliyet, 19. Mayıs. 2000, sayfa 18. (Çeviren)]

[28] Bu heykel şu anda Jüpiter Mabedi önündeki Marcus Aurelios heykelidir.

[29] Benjamin zamanında sıtma, Campagna diye isimlendirilirdi.

[30] Prof. Roy Lankester 29 Aralık 1903 tarihinde Royal Institusion'da, Benjamin'in işaret ettiği Mabed'in kalıntılarının resimlerini göstererek yer şekilleri ve denizin değişimi hakkında bir seminer vermiştir. Şimdi bu kalıntılar deniz seviyesinden oldukça yüksektedir. Burası birkaç asır önce de bu şekildeydi. Ancak 7. ve 8. asırlarda ise kalıntılar deniz sularının altında kaldığı için Mabed'in sütunları da su altında kalmıştı.

ve şifa bulurlar. Lombardiya'da rahatsızlığı olan herkes yaz aylarında tedavi olmak için buraya akın eder.

Burada dağın aşağısından 15 millik bir yol uzanır gider. Bu yol Roma şehrinin kurucusu Kral Romulus tarafından açılmış. Kral, bu yolu, Kral Davud ve generali Yoav'ın korkusundan dolayı açmış[31] ve Napoli şehrine kadar dağın hem üst taraflarını hem de alt taraflarını iyice tahkim etmiş. Napoli Rumlar (Grek) tarafından deniz kıyısında kurulmuş muhkem bir şehirdir. Şehirde aralarında R. Hezekia, R. Şallum, R. Eliyahu ha-Kohen'in de (ve müteveffâ) baş rabbi Har Napuslu R. Yitshak'ın bulunduğu 500 kadar Yahudi yaşamaktadır.

Buradan deniz yoluyla Salerno'ya gidilir. Salerno'da Hıristiyanların bir tıp mektebi vardır. Şehirde 600 kadar Yahudi yaşamaktadır. Yahudi cemaati arasında Sipontolu büyük rabbi Melhitsedek'in oğlu R. Yitshak'ın oğlu R. Yahuda,[32] (Kohen) R. Şlomo, Grek R. Eliyahu, R. Avraham Narboni ve R. Hamon gibi değerli ilim adamları bulunmaktadır. Bir yanı denize sınır olan şehrin diğer yanı karaya yaslanmış, kara tarafı da surlarla tahkim edilmiştir. Şehirdeki tepenin zirvesinde muhkem bir şato vardır.

Salerno'dan bir buçuk günlük bir yolculukla Amalfi'ye gelinir. Amalfi'de aralarında Hekim R. Hananel, R. Elişa ve Ebû el-Gir'in bulunduğu 20 kadar Yahudi yaşamaktadır. Yüksek tepelerde ve sarp yamaçlarda yaşayan şehir sakinleri, coğrafi şartlar gereği tarım yapamadıkları için ticaretle uğraşmaktadır.

---

31 Josippon, Zur hakkında bilgi verirken Sorrento ile irtibatlandırır. Bkz. *Josippon*, I. Kitap, III. ve IV. bölümler. Benjamin az sayıda da olsa diğer bilgi kaynaklarına da sahipti. Pazzuoli ve civarında kükürt ve benzeri gazları ihtiva eden volkanik bir krater vardı. Bu krater 1198'de infilak etmişti. Günümüzde de Bagnoli ve havalisindeki termal tesisleri insanların en sık uğradığı mekânlardan biridir. Posilipo Piedi Grotta yer altı yolu Ausgustus tarafından inşâ edilmişti.

32 R. Yahuda'nın babası olan R. Yitshak, Benjamin'in burayı ziyaretinden 20 yıl önce İbn Ezra'nın şiirlerinde hicvettiği "Yunan Çekirgesi" lakaplı ilim adamı olmalıdır. Bkz. Graetz, VI, 441.

Ancak pek çok üzüm ve zeytin bağlarına ve koru(luk)lara sahip olan Amalfi'de meyve ganimet gibidir. Kimse onlarla savaşmaya gidemez.

Buradan bir günlük yolculukla bir tarafı denize diğer tarafı bir dağa yaslı olan Benevento'ya ulaşırsınız. Benevento'da 200 kişilik bir Yahudi cemaati vardır. Cemaatin başında R. Kalonymos, R. Zerah ve R. Avraham vardır.

Benevento'dan iki günlük bir yolculukla Apulai memleketi sınırları içerisinde yer alan Melfi'ye varırsınız.[33] Şehirde R. Ahima'ets, R. Natan ve R. Yitshak'ın başkanlığında yaklaşık 200 kadar Yahudi yaşamaktadır.

Melfi ile Ascoli arası bir günlük yolculuktur. Ascoli'de R. Consoli, Consoli'nin damadı R. Tsameah ve R. Yosef'in başkanlığında 40 kadar Yahudi yaşamaktadır.

Ascoli'den iki günlük mesafede Trani vardır. Trani, bir sahil kenti olması ve limanının da bu işe elverişli olması sebebiyle Kudüs'e hac ibadeti yapmak için giden yolcuların toplandığı bir yerdir. Büyük ve güzel olan bu şehirde R. Eliyahu, müfessir R. Natan ve R. Ya'kov'un başkanlığında 200 kadar İsrâiloğlu yaşamaktadır.

Tirani'den bir günlük yolculukla Colo di Bari'ye ulaşırsınız. Colo di Bari, Sicilya kralı William tarafından tahrip edildiği için hiç kimse yaşamamaktadır.[34]

Colo di Bari'den bir buçuk günlük bir yolculukla Calabria hakimiyetindeki Taranto'ya varırsınız. Şehrin ahalisi

---

[33] Bkz. İşaya 66/19.

[34] Şehir, 1156'da Kötü William tarafından tahrip edilmişti. Ancak 1169'da (bir başka William) İyi William tarafından tekrar imar edilmiştir. Benjamin Bari'yi bu imardan önce ziyaret etmiş olmalıdır. Bu tarih Benjamin'in seyahati hakkında bize bir başka ipucu vermektedir.

Rum'dur.[35] Büyük bir şehir olan Taranto'da R. Meir, R. Natan, R. Yisrael başkanlığında 300 kadar Yahudi yaşamaktadır.

Taranto ile bir sahil şehri olan Brindisi arası bir günlük mesafedir. Şehirde 10 kadar Yahudi yaşamakta, bunların hepsi de kumaş boyacılığı yapmaktadır.

Brindisi-Otranto arası iki günlük bir mesafedir. Yunan denizi kıyısındaki Otranto'da R. Menahem, R. Kaleb ve R. Mali'nin başkanlığında 500 kadar Yahudi yaşamaktadır.

Otranto'dan iki günlük bir deniz yolculuğu ile Korfu'ya ulaşılır. Korfu'da R. Yosef adında bir tek Yahudi yaşamaktadır. Sicilya Krallığı'nın sınırları burada (Korfu) sona erer.

Korfu'dan iki günlük deniz yolculuğu ile Larta (Arta) memleketine varırsınız. Larta, Rum İmparatoru Emanuel'in[36] hakimiyeti altındadır. Larta'da R. Şelahya (Shelachiah) ve R. Hercules'in başkanlığında 100 kadar Yahudi yaşamaktadır.

Buradan iki günlük mesafede Aphilon (Archelous) vardır.[37] Aphilon'da R. Şabtay'ın başkanlığında 30 kadar Yahudi yaşamaktadır.

Buradan bir buçuk günlük mesafede (Yunan) denizinin kollarından biri üzerinde kurulmuş olan Anatolica vardır.[38]

Buradan Rum krallarından Antipater'in[39] inşâ ettiği Patras'a bir günlük mesafe vardır. Antipater, Kral Alexander'in dört ha-

---

35 Güney İtalya Yahudileri için bkz. H. M. Adler, *J.Q.R*, XIV, 111. Gibbon, İtalya'nın güney eyaletlerinin 1155 yılında Bizans İmparatoru Manuel zamanında tekrar ele geçirildiğini belirttikten sonra, Calabria halkının hâlâ Rum diline ve inançlarına bağlı olduğunu tasrih etmektedir. Bkz. Gibbon, *Decline and Fall of the Roman Empire*, Bölüm LVI.

36 [Bizans imparatoru I. Manuel Comnenus (1120-1188)'tur. 1143'te imparator olmuştur. Daha fazla bilgi için bkz. Georg Ostrogorsky, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, trc. Fikret Işıltan, Ankara 1995, s. 352 vd. (Çeviren)]

37 Achelous, Ithaca Adaları karşısında Ege Denizi'ne dökülmektedir.

38 Anatolica şimdi Aetolicum olarak bilinmektedir.

lefinden biriydi. Pek çok büyük ve tarihî binanın bulunduğu şehirde R. Yitshak, R. Ya'kov ve R. Şmuel'in başkanlığında 50 kadar Yahudi yaşamaktadır.

Buradan bir buçuk deniz yolculuğu ile Kifto'ya (Lepanto/Navpaktos)[40] varırsınız. Bir sahil kenti olan Kifto'da R. Guri, R. Şallum ve R. Avraham'ın başkanlığında 100 kadar Yahudi yaşamaktadır.

Kifto'dan bir buçuk günlük yolculukla şehrin farklı yerlerinde müstakil olarak 200 kadar Yahudi'nin yaşadığı Crissa'ya gidilir. R. Şlomo, R. Hayyim ve Yeda'ya'nın (Jedaiah) başkanlığındaki Yahudiler ziraatle uğraşmaktadır.

Crissa'dan üç günlük bir yolculukla Korintos'a (Corinth) varırsınız. Korintos'ta R. Leon, R. Ya'kov ve R. Hezekia'nın başkanlığında 300 kadar Yahudi yaşamaktadır.

Korintos'tan iki günlük bir yolculukla Tebes'e (Tep/Thebes) ulaşırsınız. Tebes'de 200 kadar Yahudi yaşamaktadır. Bütün Rum ülkesinde ipek ve erguvani giysi imalâtının en mahir sanatkârları bu Yahudilerdir. Yahudi cemaati arasında Mişna ve Talmud sahasında otorite ilim adamları ile bazı meşhur kimseler vardır. Cemaati baş rabbi R. Kuti ve biraderi R. Moşe idare etmektedir. Ayrıca R. Hiya, R. Eliyahu Tirutot ve R. Yoktan gibi bazı Yahudi âlimleri de burada yaşamaktadır. Konstantiniye hariç, Rum ülkesinin diğer şehirlerinde böyle ilim adamlarına rastlamak mümkün değildir.

Tebes'ten bir günlük mesafede Egripo (Eğriboz) vardır.[41] Değişik yerlerden pek çok tüccarın geldiği bu büyük sahil ken-

---

[39] Patras (tarihi Patrae) Antipater'den çok önceleri inşâ edilmişti. Yine bu konuda Benjamin'in itimat ettiği otorite olan Josippon'un verdiği bilgiler tartışmalıdır. Bkz. *Josippon*, II. Kitap, XXIII. Bölüm.

[40] Lepanto erken orta çağlarda Naupactus veya Epacto diye isimlendirilirdi. Patras'tan buraya gidebilmek için Korint Körfezi'nin geçilmesi gerekirdi.

[41] Euboea veya Negroponte'nin başkenti Chalcis şimdi dahi Egripo olarak isimlendirilmektedir. Burası Euripus boğazları üzerinde

tinde R. Eliyahu, R. Psalteri, R. İmmanuel ve R. Kaleb'in başkanlığında 200 kadar Yahudi yaşamaktadır.

Egripo'dan bir günlük yolculukla bir başka sahil kenti Jabustria'ya gidilir. Şehirde R. Yosef, R. Eleazer, R. Yitshak, R. Şmuel ve R. Netanya başkanlığında 100 kadar Yahudi yaşamaktadır.

Jabustria-Rabonica arası bir günlük mesafedir. Rabonica'da R. Yosef, R. Eleazer ve R. Yitshak başkanlığında 100 kadar Yahudi yaşamaktadır.

Rabonica'dan bir günlük yolculukla Sinon Potamo'ya varırsınız. Şehirde R. Şlomo ve R. Ya'kov'un başkanlığında 50 kadar Yahudi yaşamaktadır. Sinon Potamo Eflak (Wallachia) tepelerinin eteklerindedir. Şehrin halkı Eflak (Wallachian) olarak isimlendirilir. Bir geyik kadar hızlı olan bu insanlar, zaman zaman dağlardan inerek Yunan topraklarında yağma ve talan yaparlar. Kimse onların karşısında duramaz. Hiçbir kral da onlara hakimiyet kuramaz. Nasrânî inancına göre oruç tutmazlar; ancak kendilerine Yahudi isimleri koyarlar. Bazı insanlar onların Yahudi olduğunu söyler. Onlar da Yahudileri kardeşleri olarak kabul ediyorlar. Her ne kadar yollarını kesip Yahudileri soysalar da onlara Rumlara yaptıkları gibi yapmazlar, yani öldürmezler. Onların hepsi kanun nizam tanımaz insanlardır.[42]

Sinon Potamo'dan iki günlük mesafede Gardiki vardır. Harabe halinde olan bu yerde bir kaç Rum ve Yahudi yaşamaktadır.

Buradan birkaç günlük mesafede büyük bir sahil kenti olan Armylo'ya ulaşırsınız. Armylo şehri sakinlerini Venedikliler, Pisalılar, Cenevizliler ve ticaret yapmak için buraya gelen kimseler teşkil etmektedir. Bu büyük şehirde 400 kadar Yahudi

---

bulunmaktadır.

42 Benjamin'in ziyaretinden 20 yıl kadar sonra Eflaklar isyan etmiş ve Bizans İmparatorluğundan ayrılarak bağımsızlıklarına kavuşmuşlardır. Bkz. Gibbon, *Decline and Fall of the Roman Empire*, Bölüm IX.

yaşamaktadır. Yahudilerin başında baş rabbi R. Şilo Lombardo, memur R. Yosef ve idareci R. Şlomo vardır.

Armylo'dan bir günlük yolculukla Vissena'ya gidilir. Vissena'da baş rabbi R. Şabtay, R. Şlomo ve R. Ya'kov'un başkanlığında 100 kadar Yahudi yaşamaktadır.

Buradan iki günlük deniz yolculuğuyla Büyük İskender'in dört halefinden biri olan Kral Seleucus tarafından inşâ edilen Selanik'e (Salonica) varırsınız. Çok büyük bir şehir olan Selanik'te baş rabbi R. Şmuel ve âlim olan oğulları da dahil 500 kadar Yahudi yaşamaktadır. R. Şmuel kral tarafından Yahudilerin lideri olarak tayin edilmiştir. Şehirde ayrıca R. Şmuel'in damadı R. Şabtay, R. Eliyahu ve R. Mihael gibi Yahudi din adamları da yaşamaktadır. Selanik Yahudileri zulüm ve baskı altındadırlar. Geçimlerini ipek dokumacılığı yaparak sağlamaktadırlar.

Selanik'ten iki günlük yolculukla 50 kadar Yahudi'nin yaşadığı Demetrizi'ye ulaşılır. Demetrizi'de R. İşaya, R. Mahir ve R. Alib gibi din adamları yaşamaktadır.

Buradan iki günlük mesafede R. Mihael ve R. Yosef'in başkanlığında 140 Yahudi'nin yaşadığı Drama; Drama'dan da bir günlük mesafede 20 Yahudi'nin yaşadığı Christopoli vardır.

Christopoli'dan üç günlük bir deniz yolculuğundan sonra denizin kollarından birinin (koy) üzerindeki Abydos; Abydos'tan beş günlük bir yolculukla Konstantiniye'ye ulaşılır.

Konstantiniye (İstanbul) Yavan (Rum) memleketinin başkentidir. İmparator Emanuel'in payitahtı burasıdır. İmparatorun emrinde 12 tane yardımcısı (vezir) vardır. Bunlardan her birinin Konstantiniye'de kendilerine ait saraylarından başka, şatoları ve şehirleri de vardır. Bütün memleketi bunlar idare eder. Bunların başında Kral Hipparchus, ikinci dereceden sorumlu Megas Domesticus, üçüncüsü Dominus, dördüncüsü

Megas Ducas, beşincisi Oeconomus Megalus, diğerleri de buna benzer isimler taşımaktadır.[43]

Çevresi 18 mil olan Konstantiniye şehrinin yarısı kara, yarısı denizle kuşatılmış olup şehir, denizin bu iki kolu arasında bulunmaktadır. Bu kollardan biri Rusya denizinden (Karadeniz) diğeri İspanya denizinden (Ege/Akdeniz) gelmektedir. Bâbil, Şinar memleketi, İran, Mısır hükümdarlıkları, Kenan, Rusya,[44] Macaristan, Patzinakia,[45] Hazar,[46] Lombardiya ve İspanya gibi değişik memleketlerden kara ve deniz yoluyla gelen tüccarların akın ettiği bu hareketli şehrin, İslâm dünyasının büyük şehri Bağdat hariç, dünyada bir benzerinin daha olduğunu zannetmiyorum.

Konstantiniye'de Ayasofya (Santa Sophia) kilisesi ve Rum papalık makamı (Rum Ortodoks Patrikliği) bulunmaktadır. Çünkü Rumlar Roma Papalığı'na (Katolik Kilisesi) bağlı değildir. Şehirde ayrıca yılın günleri adedince kilise mevcuttur. Kilise'nin dile getirilen bu servet ve zenginliğinin yanında, her yıl

---

43 Bkz. Gibbon, *Decline and Fall of the Roman Empire*, Bölüm LIII. Gibbon Benjamin'den sık sık alıntı yapar.

44 Kiev'in Büyük Dukalığı Rusya diye isimlendirilirdi.

45 Josippon Hazar, Bulgar, Macar ve Türkler gibi Peçenekler'in de Togarmalar'ın neslinden olduğunu belirtmektedir. Bkz. *Josippon*, I. Kitap, I. Bölüm. Patzinakia, Danube'den Dnieper'e kadar olan yerlerden müteşekkil olup klasik dönemlerin Dacia'sı ile irtibat halindeydi.

[İslâm kaynaklarında burası el-Becânâkiye olarak isimlendirilmektedir. İbn Rusteh, *el-Alâku'n-Nefise*, Brill 1891, s. 139'dan naklen Haddad, s. 78, dipnot 6. (Çeviren)]

46 E ve A nüshalarındaki yazılışlar hatalıdır. R nüshasında (Hazeria), BM'de ise (Hazerit)'dir. Rusya'nın güney eyaletleri özellikle Yahudi müellifler tarafından Hazar diyarı olarak bilinir. Rusya'nın istîlâsından çok sonraları, takrîben 1000'li yıllarda, Kırım Avrupalı seyyahlar tarafından Gazaria olarak bilinmekteydi. Rabbi Petachia Hazar memleketini sekiz günde katetmiş, Hazarlar'ın tarihi hakkında kısa da olsa malumat vermiştir. Bkz. A. Benish, *Translation of Petachia's Travels*, s. 70, not 3. Hazar Devleti'nde gerek idarecilerden gerekse halktan pekçok kimse Yahudiliği benimsemişti.

iki adadan, kalelerden ve köylerden vergi olarak gelen pekçok geliri daha vardır. Dünyada bu servetin benzerine başka kiliselerde rastlamak mümkün müdür bilemiyorum. Bu kilisede (Ayasofya) haddi hesabı olmayan altın ve gümüş sütunlar ile lambalar mevcuttur. Saray surlarının yakınında Hipodrom diye adlandırılan imparatora ait bir eğlence yeri var. İmparator İsa'nın doğum yıldönümlerinde burada şölenler tertip eder.[47] Çeşitli ırklara mensup kimseler buraya gelerek, sahip oldukları hokkabazlık ve benzeri hünerlerini imparator ve eşinin huzurunda sergilerler. Askerler aslan, kaplan, ayı, yaban eşeği gibi vahşi hayvanları salarak insanlarla dövüştürürler. Bu dövüşün bir benzeri de kuşlarla yapılır. Başka memleketlerde bu tür şölen/eğlencelere rastlamak mümkün değildir.

İmparator Emanuel ülkesini idare etmek için atalarından kalan saraylara ilave olarak deniz kıyısında büyük bir saray daha inşâ etmiş. Blakhernae adındaki bu sarayın[48] sütunları altın ve

---

[47] [İbn Hurdazbih buradan el-Bezrum olarak bahsetmektedir. Bkz. *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Brill 1889, s. 109. (Çeviren)].

[48] Konstantiniye'nin tam bir tavsifi için bkz. *Procopius*, I (Palestine Pilgrims' Text Society).

[Blakhernae aynı zamanda Bizans döneminde İstanbul'un 14. bölgesine verilen bir ad idi. Haliç ile Edirnekapı arasında, günümüzdeki Avcıbey, Mollaaşki ve Atik Mustafa Paşa mahallelerini kapsıyordu. Önce ayrı bir yerleşme durumunda iken, II. Theodosios (408-450) zamanında genişletilen surlarla kendi sınırları içine alındı. Marcianus'un karısı imparotiçe Pulkheriya, eskiden beri önemli bir dinî merkez olan bu kesimde bir kilise ve manastır yaptırdı (V. yy). I. Leon döneminde (457-474) buna bir capella eklendi. Ancak bu yapıların tümü yanarak yok oldu. Meryem'in eşyalarının bulunduğuna inanılan capellanın yerine daha sonra bir kilise ve ayazma yaptırıldı. I. Alexsios Komnenos döneminden sonra (1081-1118) Bizans imparatorları imparatorluğun yıkılışına değin Blakhernae sarayında otururlardı. I. Manuel Komnenos zamanında (1143-1180) bu sarayın aşağı kesiminde, Haliç yakınlarına çok süslü bir saray (-ki Benjamin işte bu saraydan bahsetmektedir), II. İsaakios Angelos döneminde ise (1185-1195) surlara bitişik Angelos Kulesi yaptırıldı. İstanbul'un fethinden sonra bu saraylar terkedilmiş ve zamanla ortadan kalkmıştır.

gümüşle bezenmiş olup, duvarları da önceki dönemlerde ve kendi döneminde yapılan savaşların figürleriyle süslenmiştir. İmparator ayrıca altın ve kıymetli taşlarla süslü bir taht yaptırmış, tahtın hemen üstüne ise altın zincirlerle aşağıya doğru sarkan bir taç, imparator tahtında oturur iken başına gelebilecek şekilde sabitleştirilmişti.[49] Taht kıymet biçilemeyen öyle değerli mücevherlerle süslenmiş ki, geceleri kandil yanmasa bile bu taşların saçtığı ışıklarla insanlar birbirini rahatlıkla görebilir. Şehirde bu sayılanların dışında daha pekçok bina mevcuttur.

İmparatorluğun hakimiyeti altındaki topraklardan buraya her yıl pekçok vergi gelir. Rumlar (vergi olarak gelen bu) ipek erguvani ve altın giysileri kalelerdeki depolarda istiflerler. Bu depoların, ambarların ve zenginliğin dünyada bir benzerinin daha olduğunu zannetmiyorum. Şehrin sadece dükkan ve depo kiralarında ve tüccarlardan alınan gümrük vergilerinin yıllık 20.000 altın (dinar) civarında olduğu söylenir.

Rum halkı altın ve mücevher bakımından çok zengindir. Altın işlemeli ipek elbiseler içinde at üstünde dolaşırken prensleri andırırlar. Aslında Rum memleketi elbise çeşiti, ekmek, et ve şarap bakımından oldukça zengindir. Konstantiniye kadar zen-

---

Söz konusu saraydan günümüze ulaşan tek bölüm Türklerin Tekfur Sarayı olarak isimlendirdikleri yapıdır. Bkz. *Büyük Larousse*, "Blakhernai" maddesi, İstanbul 1986, III, 1727. (Çeviren)]

[49] Şârih –ki hataen Rashi olduğu zannedilmektedir- burada Ahd-I Atîk'in I. Tarihler 20/1-2 pasajına istinaden ilginç bir yorum yapmaktadır. Söz konusu pasajda Hz. Davud'un Ammonoğulları kralının 1 talant ağırlığındaki tacını ele geçirdiğini ve kullanmaya başladığı belirtilir: "*...1. Ve vaki oldu ki, yıl dönümünde, kıralların sefere çıktığı mevsimde Yoav orduyu sefere çıkardı, ve Ammonoğullarının memleketini harap etti, ve gelip Rabayı kuşattı. Fakat Davud Yeruşalim'de oturuyordu. Ve Yoav, Raba'yı vurup onu yaktı. 2. Ve Davud kıralların tacını başından aldı; ve onun ağırlığını bir talant buldu, ve onda kıymetli taş vardı; ve Davud'un başına kondu: ve şehirden pek çok çapul mal çıkardı...*" Rashi yukarıda zikredilen tacın Davud'un kullandığı taç olduğunu ve Narbonne'de, bu tacın doğu krallıkları tarafından hala kullanıldığı şeklinde duyumlar aldığını belirtir.

gin bir başka memleket var mıdır bilmiyorum? Şehirde bütün Grek kitaplarını hazmetmiş ve bu konuların uzmanı pek çok ilim adamı yaşamaktadır.

Rumların yerli halkı kadınlar gibi, savaşmaktan korktukları için Selçuklu Sultanı Mesud'a[50] karşı değişik milletlerden Loazim (Barbarlar) adı verilen paralı askerler tutarlar.

Konstantiniye'de Yahudiler şehrin diğer kıyısına yerleşmişlerdir. Şehir merkezinde hiç Yahudi yaşamamaktadır. Onlar herhangi bir iş için şehre ancak (Marmara) deniz(in)i geçerek gelebilirler.[51] Yahudi mahallesinde 2.000 Rabbânî ile 500 Karaî Yahudi yaşamaktadır. Bu Yahudilerin arasını (yüksek) bir duvar ayırmaktadır.[52] Yahudiler arasında pek çok âlim ve bilge mevcuttur. Cemaatin başında baş rabbi R. Avtalyon, R. Ovadya, R. Aaron Behor Shoro, R. Yosef Shir-Guru ve (memur) R. Elyakim bulunmaktadır. Cemaat içinde ipek dokumacılığında mahir sanaatkârlar ve ticaret erbabı vardır. İmparatorun hekimi R. Şlomo Hamitsri müstesna, hiçbir Yahudinin ata binme müsaadesi yoktur. R. Şlomo sayesinde Yahudilere yapılan zulümler önemli derecede hafiflemiştir. Ancak yine de Yahudiler aşağılanmış bir konumda olup kendilerinden nefret edilmektedir. Mesela deri tabakçıları atık sularını Yahudi sokaklarına döker, Yahudi mahallesini (getto) kirletmekten asla çekinmezler. İyi-kötü bütün Yahudilerden nefret eder ve onlara çok sert muamelede bulunurlar. Bütün bunlara rağmen Yahudiler zengin, itaatli, müşfik, hayırhâh ve sahip oldukları şeylerle

---

[50] Güçlü Selçuklu sultanları için F. Lebrecht'in 12. asrın ikinci yarısında Bağdat halifeliği üzerine yaptığı çalışmasına bakılabilir. Bkz. Asher, *Itinerary of Rabbi Benjamin*, II. cilt

[51] İbn Verga, imparotor Manuel Komnenus'un, Yahudilerin Pera'da oturmalarının zorunluluğu ile deri tabakcılığı ve gemi imalâtı dışında başka bir işle uğraşmalarını yasaklamaya dair bir emir çıkardığını belirtmektedir. Bkz. İbn Verga, *Şevet Yahuda*, XXV.

[52] [İki Yahudi cemaatı arasındaki bu duvar, aralarında sık sık vukû bulan ciddi kavgalar sebebiyle örülmüştü. Bkz. Naim Güleryüz, *Türk Yahudileri Tarihi* I, İstanbul 1993, s. 31 (Çeviren)].

mutlu olmasını ve yaşamasını bilen insanlardır. Yahudiler haliçin diğer kıyısında Pera adlı semt/mahallede ikamet etmektedirler.[53]

Konstantiniye'den iki günlük bir deniz yolculuğu ile Tekirdağ'a (Rhaedestus)[54] ulaşılır. Tekirdağ'da R. Moşe, R. Aviya ve R. Ya'kov başkanlığında bazı İsraelî yaşamaktadır.

Tekirdağ'dan iki günlük bir yolculukla R. Eliyahu Kapur, R. Şabtay Zutro[55] ve R. Yitshak Megas'ın –ki Megas Rumca'da büyük demektir- başkanlığında 200 Yahudinin yaşadığı Gelibolu'ya (Gallipoli); Gelibolu'dan iki günlük bir yolculukla Kales'e; Kales'ten iki günlük bir yolculukla Midilli (Mytilene) adasına gidilir. Yahudiler Midilli adasında on ayrı yerleşim biriminde küçük cemaatler halinde yaşamaktadır.

Midilli'den üç günlük bir yolculukla Sakız (Chios) adasına ulaşılır. Sakız'da R. Eliyahu Heman ve R. Şabta (Shabtha) başkanlığında 400 kadar Yahudi yaşamaktadır. Adada kendilerinden sakız elde edilen ağaçlar vardır.

Sakız'dan iki günlük bir deniz yolculuğu mesafesinde Sisam (Samos) adası bulunmaktadır. Sisam'da R. Ovadya ve R. Yoel'in başkanlığında 300 kadar Yahudi yaşamaktadır. Adada ayrıca küçük gruplar halinde başka Yahudi toplulukları da bulunmaktadır.

---

[53] [Bizans İmparatorluğu başkenti Konstantiniye'de yaşayan Yahudilere önceleri herhangi bir semtte oturma zorunluluğu yoktu. Yukarıda bahsedilen semte İmparator Theodos zamanında 450 yılında çıkarılan bir kanunla Haliç'in kuzey tarafına (bugünkü Galata civarı), 11. asrın ikinci yarısında da şehir dışına, yukarıda bahsedilen Pera'ya yerleştirilmişlerdi. Bkz. Güleryüz, *a.g.e.*, s. 24, 30. İstanbul'un fethinden sonra ise burası adı *Beyoğlu* adıyla meşhur olmuştur. Beyoğlu denmesinin sebepleri için bkz. *İstanbul Kültür ve Sanat Ansiklopedisi*, İstanbul 1983, II, 1239-40 (Çeviren).]

[54] Tekirdağ'ın Justinian tarafından tahkim edildiği belirtilir. Bkz. *Procopius*, s. 119.

[55] [Zutro Aramice'de "küçük" anlamına gelmektedir. Haddad, s. 83, dipnot 3 (Çeviren)]

Sisam'dan üç günlük bir yolculukla Rodos'a ulaşılır. Rodos'ta R. Abba, R. Hananel ve R. Eliyahu başkanlığında 400 kadar Yahudi yaşamaktadır.

Rodos'tan dört günlük bir deniz yolculuğuyla Kıbrıs'a gidilir. Kıbrıs'ta Rabbânî Yahudiler ve Karaîlerin yanısıra Epikurus adı verilen[56] mu'tezilî Yahudiler de yaşamaktadır. İsraelîler bu grubu cemaatlerinden aforoz etmişlerdir. Bunlar Şabat'ın arefesine riayet etmezler. Şabat'ın (sebt) bitişiyle başlayan haftanın ilk (Pazar) gecesini ta'zim ederler.[57]

Kıbrıs'tan dört günlük bir deniz yolculuğuyla Curicus'a (Kurch) gidilir.[58] Curicus Ermeniye topraklarının başlangıcıdır. Burası dağların hükümdarı Ermeniye Kralı Toros'un[59] imparatorluğunun sınırıdır. Kralın hakimiyeti Trunia'dan[60] Togarmim

---

[56] [Ferisî Rabbiler, Mişna ve Talmud'un otoritesini reddeden Sadukiler'i "Epikurus" sıfatını takmışlardı (Talmud Bavlî, Sanhedrin, 99b, 100a). "Epikurus" kelimesiyle genel olarak "sapkın" anlamını kasdeden Ferisiler, kendisine bu sıfat verilen kimsenin ahirette yerinin olmadığını belirtmişlerdir (Mişna, Sanhedrin, X:1; Talmud Bavlî, Sanhedrin, 99b). Bkz. Baki Adam, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, Ankara 1997, s. 133, dipnot 82. Haddad ise, Epikurus'un "Kıbrıslılar" manasında "Kıbrısîm"den gelen bir kelime olduğunu belirtir. Bkz. s. 85, dipnot 2. (Çeviren)]

[57] *Sabbath Epistle* adlı eserin müellefi İbn Ezra, 1158'de Londra'ya gidişinden evvel Kıbrıs'ı ziyaret etmişti. Benjamin'in bu mu'tezilî mezheple ilgili verdiği bilgilerle İbn Ezra'nın verdiği bilgiler bir birini tutmamaktadır. İbn Ezra Şabat gününün kutlanmasıyla ilgili gelenekçi usûlü savunan bir risale kaleme almıştı. Bu Graetz'in ileri sürdüğü hipotez ile de tenakuz teşkil etmez. Bkz. Graetz, VI, 447. Ayrıca Bkz. Friedlander, "İbn Ezra in England", *J.Q.R.*, VIII, 140; Joseph Jacobs, *The Jews of Angevin England*, s. 35.

[58] [Haddad buranın Mersin körfezinin batı yakasında, eskiden safran (safferon) ihracatıyla meşhur bir liman olduğunu belirtir. Bkz. s. 85, dipnot 3. (Çeviren)]

[59] Bkz. Gibbon, *Decline and Fall of the Roman Empire*, Bölüm LVIII ve LIX; Charles Mills, *History of Crusades*, I,159; C. R. Conder, *Latin Kingdom of Jerusalem*, s. 39.

[60] Yazmalarda değişik ifadeler mevcuttur. Krallığın sınırları Toros dağları

(Türkmenler)[61] veya Türk memleketine kadar uzanır.

Buradan iki günlük bir yolculukla bir sahil kenti olan Malmistras'a (Tarsus) ulaşılır. Rum veya Yunan (Yavanim) Krallığı'nın sınırları buraya kadar uzanmaktadır.[62]

Buradan iki günlük bir yolculukla Fur (Orentes/Yabbok) nehri kıyısındaki Büyük Antakya'ya ulaşırsınız. Nehir Lübnan dağları ile Hama toprakları üzerinden akar gelir.[63] Kral Antiochus tarafından kurulan bu büyük şehir yüksek bir dağın eteklerinde olup etrafı surlarla çevrilmiştir. Dağın tepesinde bir su kaynağı vardır. Şehrin idarecisi tarafından tayin edilmiş bir görevli, yeraltındaki 20 kadar kanal vasıtasıyla şehrin önde gelenlerinin evlerine su dağıtımı yapmaktadır. Şehrin diğer yanı ise nehirle kuşatılmıştır. İyi bir şekilde tahkim edilmiş olan şehir

---

ile Rum veya Yunan (Iconium) Krallığına kadar uzanıyordu.

61 [Togarma ile ilgili olarak çevirenin diğer seyahatnamedeki 6. dipnotta yer alan izahına bakınız. (Çeviren)].

62 Bazley, Benjamin'in bu sahili Toros'un Bizans Kralı Manuel Komnenus'un vasallığı ile barış halinde iken, 1167'den önce geçmiş olabileceği ihtimali üzerinde durur. Malmistras Tarsus'tan 45 mil kadar uzaklıktadır. Her ikisi de 1155 yılında Manuel tarafından tekrar ele geçirilmişlerdi. Josippon Tarshish'i Tarsus diye ifade eder. Bkz. *Josippon,* I. Kitap, I. Bölüm.

63 Burada işaret edilen nehir şüphesiz Fer, yani Orontes ırmağıdır. Tarihî Antakya Silpius dağının eteklerinde kurulmuştu. Şehrin surları Justinian tarafından nehirden itibaren tepelere kadar yıkılmıştı. Ebu'l-Fida nehir hakkında şunları söylemektedir: "*Hama nehri aynı zamanda el-Urunt veya güneyden kuzeye doğru aktığı için Nehrü'l-Maklûb (The Overtuned) diye isimlendirilmiştir. Nehrin bir başka adı el-Âsî (The Rebel) idi. Diğer nehirler geçtiği bölgeleri kendiliklerinden sularken Hama nehrinin suyundan ancak değirmenler vasıtasıyla faydalanılabildiği için nehre bu isim verilmişti.*" Bkz. Guy Le Strange, *Palestine under the Mosİems*, s. 59. İlginçtir, Benjamin Orontos'u Yabbok diye isimlendirir. Oysa o, Ürdün'e dökülen Yabbok'la karışmaması için Lübnan'dan doğduğu şeklinde bir açıklama ilave etmeye devamlı itina ederdi.

[Nehir Tevrat'ta Yabbok (Tekvin 32/22) olarak geçmektedir. (Çeviren)]

Le Baube ailesinden Prens Boemond Poitevin'in idaresindedir.[64] Şehirde cam imalâtıyla meşgul olan 10 Yahudi yaşamaktadır.[65] Yahudi cemaatinin başında R. Mordehay, R. Hayyim ve R. Şmuel vardır.

Antakyadan iki günlük yolculukla Lega veya Lazkiye'ye (Ladikiye) ulaşırsınız. Burada R. Hayyim ve R. Yosef başkanlığında 100 kadar Yahudi yaşamktadır.

Lazkiye'den Lübnan eteklerindeki Gebal'a (Gebela/Baal-Gad) iki günlük bir mesafe vardır.[66] Gebal'ın civarında Haşîşiye adı verilen bir topluluk yaşar.[67] Bunlar müslüman de-

---

[64] Lakabı Le Baube (Kekeme) olan III. Boemond (Boemond Poitevin le Baube) 1163 yılında annesinden sonra idareye geçmişti. Bu pasajın doğruluğunu müteveffa Joseph Zender'e borçluyuz. Benjamin Antakya'yı 1170'den önce ziyaret etmişti. Korkunç bir zelzele ile şehrin büyük bir kısmı yerle bir olmuştu.

[65] Gerek burada gerekse Benjamin'in metnin diğer bölümlerinde zikrettiği yerleşim birimlerindeki Yahudilerin sayısı ile ilgili verdiği rakamın aile reislerini ifade ettiğini belirtmeliyiz.

[66] Gebal, eski coğrafyacıların Gabala olarak zikrettikleri yerdir. Bkz. Schechter, *Saadyana*, s. 25. Robinson'un da aralarında bulunduğu çoğu seyyah, Baal-Gad'ı Bâniyâs ile özdeşleştirmişleridir. Bazıları ise Baal-Gad'ın Hasbeya olabileceği ihtimali üzerinde durur.

[67] İslâm tarihi kaynaklarında Melâhide, İsmâilî veya Nizarî olarak zikredilen Haşîşî hareketi Hasan Sabbah tarafından başlatıldı. Hasan Sabbah, Fâtimî halifelerinden Müstansır-Billah'ın ölümünden sonra (1094) yerine geçemeyen büyük oğlu Nizar'ın ve soyunun imametini savunuyordu. 483/1090 yılında başta Alamut olmak üzere İran ve Irak'taki çeşitli kaleleri ele geçirdiler. Teşkilat yapıları *Dâ'id-Duât* (En Büyük Reis), *ed-Dâi'l-Kebîr* (Büyük Reis), *ed-Duât* (Davetçlier) ve *Fidâîler* (Süikastçılar) şeklinde idi. Muhalif müslüman gruplara ve Haçlılar'a saldırı düzenlemelerinin yanında, esrar içirilerek çok sayıda devlet adamına da süikast düzenlemişlerdi. Ünlü Selçuklu veziri Nizamülmülk 1092'de bunlar tarafından öldürülmüştü. 1124'te Hasan Sabbah'ın ölümünden sonra taraftarlarının bir kısmı Suriye'ye geçti ve bazı önemli kaleleri ele geçirdiler. Suriye'deki en meşhur reisleri Reşîdüddin Sinan'dır (ö. 1192) ki, Benjamin muhtemelen yukarıda bundan bahsediyor. Suriye'deki Şeyhü'l-cebel (ki Haçlı tarihçiler tarafından da bu şekilde –le Vieux de la Montagne- tercüme

ğildir. Aralarında peygamber olarak kabul ettikleri birine tâbidirler. Bu kimsenin kendilerine emrettiği herşeyi itirazsız yerine getirirler. Ululları olan bu kimseye onlar Şeyhü'l-Haşîşiye adını vermektedir. Huzuruna ancak izinle girip çıkılabilir. Ana merkezleri Sihon topraklarındaki Kadmus'tur (Kedemot). Birbirine oldukça sadık olan bu insanlar civar komşularının korkulu rüyasıdır. Öyle ki, bunlardan biri hayatı pahasına bile olsa düşmanlarının krallarını öldürmekten çekinmez. Toprakları sekiz günlük mesafe genişliğindedir. Bunlar Frank diye isimlendirilen Edomoğulları (Hıristiyanlar) ve Trablu's-Şam (Tripolis) idarecisi ile devamlı savaş halindedir.[68]

Geçen senelerde Trablus'ta meydana gelen depremde Yahudi ve Yahudi olmayan (*gentiles*) pek çok kimse göçük altında kalarak can vermiş. Aynı depremde İsrâil yurdunda ise 20.000 kişi ölmüş.[69]

Gebal'den bir günlük yolculukla Ammonoğulları topraklarının sınırındaki diğer Gubail'e (Gebal/Hez. 27/9) varırsınız. Cenevizliler'in idaresi altında olan Gubail'de 150 kadar Yahudi yaşamaktadır. Şehrin valisinin adı, Guillelmus

---

edilmiştir) Alamut'taki Dâ'id-Duât'a bağlıydı. Haşîşîler'e nihai darbe Memluk sultanı Baybars'tan gelmiştir (1272).

Her ne kadar bunlar hakkında bilgi veren Batılı ilk seyyahın Marko Polo olduğu kabul edilse de, bu konuda Benjamin yaklaşık bir asır kadar önce haber vermiştir.

Haşîşiler hak. bkz. *Marko Polo Seyahatnamesi*, trc. Filiz Dokuman, İstanbul ts., I, 42-45; Hitti, II, 688-691; Carl Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, trc. N. Çağatay, Ankara 1992, s. 147-149; Mustafa Öz, "Haşîşiyye", *DİA*, XVI, 418-419. (Çeviren)]

[68] Filistin üzerine yazılmış 1322 tarihli kapsamlı bir çalışma için bkz. Parchi, *Caphtor wa-pherach*, özellikle XI. Bölüm. Müellif şehri tanımak için şehirde yedi yıldan fazla bir zaman kalmıştır.

[69] Socin depremin tarihini 1157 olarak vermektedir. Bkz. Socin, *Handbook to Palestine and Syria*, s. 557. Buna s. 31'de de değinilmiştir. Aynı bölgede 1170 yılında şiddetli bir zelzele daha olmuştu. Benjamin'in bu dönemi zikretmeyişi bir başka fetret devrini ortaya koymaktadır.

Embriacus'dur.[70] Gubail'de Ammanoğulları'nın kadîm zamanlardan kalan bir tapınağı var. Tapınakta bir taht veya kürsü üzerinde altın kaplama, taştan bir put ve bu putun sağında ve solunda oturan iki kadın heykeli bulunmaktadır. Tapınağın önünde Ammonîler'in kurban ve tütsü için kullandıkları bir mezbahları da bulunmaktadır.[71] Gubail'de R. Meir, R. Ya'kov ve R. Simha başkanlığında 200 kadar Yahudi yaşamaktadır. Burası İsrâil topraklarının deniz sınırında bulunmaktadır.

Gubail'den iki günlük bir yolculukla Beyrut'a varırsınız. Beyrut'ta R. Şlomo, R. Ovadya ve R. Yosef başkanlığında 40 kadar Yahudi yaşamaktadır.

Beyrut'tan bir günlük bir yolculukla Sayda'ya (Sidon/Tek. 10/15-17) ulaşırsınız. 20 kadar Yahudi'nin yaşadığı Sayda büyük bir şehirdir. Şehir halkı şehrin 10 mil kadar uzağındaki Dürzî adı verilen bir toplulukla savaş halindedir.

Dürzîler[72] kanun-kural tanımayan putperest bir kavimdir. Dağlarda ve mağaralarda başına buyruk yaşayan bu insanlar kimseye bağlı değildir. Sınırları üç günlük bir mesafe ile Hermon Dağı'na kadar uzanmaktadır. Bunlar fuhuşta o kadar ileri gitmişlerdir ki; erkekler kız kardeşleriyle, babalar da kızlarıyla evlenirler. Yılda bir günlük oruçları vardır. Bir araya geldiklerinde yer, içer ve kadınlarını değiştirip grup seksi yapar-

---

70 Bkz. Tyreli (Sur) William'ın hikayesi.

71 Kitab-ı Mukaddes'teki bilgilere göre Gubail (Eski Gebal), ustaları ve taş yontmacıları ile temayüz etmişti. Bkz. I. Krallar 5/32; Hezekial 27/9. Rumlar burayı Byblos (Philon'un doğum yeri) olarak adlandırıyorlardı. Byblos paraları Asterte Mabedi'nin simgelerini taşırdı. Bütün sahil boyunca Baal Kronos, Baaltis, Osiris ve İsis'e tapınmanın kalıntılarını görürüz. Adonis ve Jüpiter-Ammon'a ibadet Benjamin'i bunlarla Ammonîler arasında ilgi kurmaya sevk etmiştir. Ammonoğulları ile kurulan bu ilgi, muhtemelen Mezmurlar'daki 83/8 pasajın yanlış anlaşılmasından kaynaklanmaktadır.

72 [Haddad ve Roth, Dürzîler hakkında İslâmî kaynaklar dışında bilgi veren Avrupalı ilk seyyahın Benjamin olduğu belirtirler. Bkz. Haddad, s. 90, dipnot 3; Roth, s. 537. (Çeviren)]

lar.[73] Onlar ölen bir insanın iyi olması durumunda ruhunun yeni doğan bir çocuğa, kötü olması durumunda ise bir köpeğe veya bir eşeğe geçtiğine (tenasühe) inanırlar. Bu anlattıklarımın hepsi onların saçma sapan aptalca inanışlarıdır.

Bunlar arasında ikamet eden herhangi bir Yahudi yoktur. Ancak kendilerine kolaylık sağlandığı için buraya zanaatçı ve kumaş boyacısı bazı Yahudiler gelip gitmektedir. Dürzîler dağlarda ve tepelerde gezip dolaşırlar. Kimse onlarla savaşmaya göze alacak cesarette değildir.

Sayda'dan yarım günlük bir mesafeden sonra, yine Sayda sınırlarında yer alan Sarepta (Tsarefant/I. Kr. 17/8 vd.) gelir. Buradan yarım gün uzaklıkta ise Yeni Sur (Tyre/Tek. 10/15; Yeşu 19/29; Hez. 28/1-36) şehri vardır. Şehir çok güzel olup ortasında bir de limanı bulunmaktadır. Geceleri hırsızlık olaylarını önlemek ve giriş çıkışları kontrol altında tutmak için şehrin deniz kıyısındaki girişinin iki tarafındaki taş kulelerden demir zincirler gerilmektedir. Dünyanın hiçbir yerinde böyle bir limanın olduğunu zannetmiyorum. Güzel bir şehir olan Sur'da 500 kadar Yahudi yaşamaktadır. Surlu R. Efrayim adlı dayanın gözetiminde Talmud öğrenimi gören Yahudi öğrenciler vardır. Cemaatin başında ise Carcasonneli R. Meir ile R. Avraham bulunmaktadır. Şehirdeki Yahudilerden deniz ticareti yapan gemi sahipleri vardır. Bazıları da züccaciye imalâtı ile uğraşmaktadır. Sur'un züccaciyeleri çok meşhur olup diğer memleketlerde de tutulmaktadır. Şehrin çevresinde kaliteli şeker kamışı yetiştirilir. Civar memleketlerden şeker kamışı satın almak için pek çok insan buraya gelir.[74] Yeni Sur'un surlarına çıkıldığında sular altında kalmış ve şehrin imarından arta kalan artıkların atıldığı

---

[73] Dürzîlerle ilgili daha geniş bilgi için bkz. *The Quarterly Statements of the Palestine Exploration Fund*, 1886 ve 1889. Ahlâkları Benjamin'in yukarıda bahsettiğinden de kötüydü.

[74] Sur 1291 yılına kadar züccaciyesi ve şeker kamışı ile temayüz etmeye devam etmişti. Şehir Haçlılar'ın terkinden sonra Müslümanlar tarafından yıkılmıştır.

Eski Sur görülür.[75] Bir sandalla geziye çıktığınızda deniz altındaki kaleleri, pazarları, caddeleri ve köşkleri rahatlıkla görebilirsiniz. Yeni Sur değişik yerlerden pek çok tüccarın akın ettiği hareketli bir ticaret merkezidir.

Sur'dan bir günlük yolculukla Aşer'le sınır olan Eski Akka'ya (Acre/Hak. 1/31)[76] ulaşırsınız. Burası İsrâil yurdunun başlangıcıdır. Şehrin Büyük Deniz'e (Akdeniz) kıyısı olduğu için deniz yoluyla Kudüs'e hacca gideceklerin toplandığı büyük bir limanı vardır. Şehrin önünden Kedumim çayı adı verilen bir ırmak akmaktadır.[77] Şehirde R. Tsadok, R. Yafet ve R. Yona başkanlığında 200 kadar Yahudi yaşamaktadır.

Akka'dan üç fersah ötede bir sahil kenti olan Hayfa (Hahefer) bulunmaktadır.[78] Hayfa'nın denize kıyısı olmayan diğer tarafında ise Karmel dağı yükselmektedir.[79] Dağın eteğinde pek çok Yahudi kabri vardır. Dağdaki İlya mağarasında Hıristiyanların inşâ ettiği St. Elias adında bir kilise bulunmaktadır.

---

[75] [Seyyah burada Kitab-ı Mukaddes'te zikredilen eski şehri kasdetmektedir. Eski şehir için bkz. İşaya 23. bap (Çeviren)].

[76] [Milâdın ilk yıllarında burası Ptolemaise (Resüllerin İşleri 21/7) olarak bilinirdi. Haddad, s. 93, dipnot 1. (Çeviren)].

[77] Bu isim Kişon'a tahsis edilmişti. Ayrıca Debora'nın ünlü şarkısında da (*bkz. Hakimler 5/21*) zikredilmektedir. Ancak Akka'nın 5 mil kadar güneyine düşmektedir. Nehir cam imalâtı için güzel kumları olan Belus kasabasına daha yakındır. Ancak Benjamin'in Aynü'l-Bakar hakkında verdiği bilgilerle İslâm coğrafyacılarının verdiği bilgiler birbirini tutmamaktadır. Mukaddesî (985) konuyla ilgili şöyle demektedir: "*Şehir kapısının çıkışında bir su kaynağı vardır. Bu kaynağa Aynü'l-Bakar denmektedir. Adem (as) bu suyu çıkarıp öküzlerini suladığı için adının Aynü'l-Bakar olarak kaldığı söylenmektedir.*" [Kişon için bkz. Hakimler 4/7 (Çeviren)].

[78] Burada zikredilen Hahefer, Yûnus'un doğduğu Kefer Kenna yakınlarında Zebulunoğulları topraklarındaki Get-hefer değil (Yeşu 19/13), I. Krallar 4/10'daki Hefer diyarıdır.

[79] Benjamin'in ziyaret ettiği sıralarda Karmel dağındaki mağaralarda Karmeliler Tarikatının dervişleri yaşamaktaydı.

Dağın tepesinde Kral Ahab zamanında[80] tamir edilen dairevî mezbahın ancak 4 zirâlık (cubit)[81] bir kalıntısını görmek mümkündür. Dağın eteklerinde Kişon ırmağı akmaktadır.

Buradan 4 fersah ötede Maon'la aynı yer olan Kefernahum (Capernaum) bulunmaktadır. Burası aynı zamanda Karmelli Nabal'ın memleketidir.[82]

Hayfa'dan altı fersah ötede Kayseriye (Filistîler Gat'ı)[(*)] vardır.[83] Burada 200 Yahudi ile 200 Kutim yaşamaktadır. Kutim,

---

[80] [İsrâiloğulları'nın m.ö. 896-918 yılları arasında hüküm sürmüş kralıdır. İlya ile olan kıssası için bkz. I. Krallar 18. Bap. (Çeviren)].

[81] [Dirsekten orta parmağın ucuna kadar olan mesafeye eşit eski bir uzunluk ölçüsü. 45 ila 56 cm'ye eşit olan bu uzunluk ölçüsüne, Münîr el-Baalbekî tarafından hazırlanan *el-Mevrid* (Beyrut 1994) adındaki İngilizce-Arapça sözlükte *ez-zirâ'* şeklinde bir anlam verildiği için biz de bu şekilde tercüme etmeyi uygun bulduk. (Çeviren)].

[82] Benjamin Kayseriye'ye giderken sahil yolunu takip etmişti. Le Strange şunları söylemektedir: "*Tell Kenise veya el-Kuneyse (Küçük Kilise) Haçlıların Kefernaum (Capernaum) civarında ele geçirdikleri Athlith'in birkaç mil kuzeyinde idi.*" Bkz. Guy Le Strange, *Palestine under the Moslems*, 1890, s. 477. Benjamin Karmel'e sınır olan (Yeşu 15/55), Yahudaoğulları'na ait ve Filistin'in kuzeyine düşmeyen Maon'u pek fazla bilmediği anlaşılıyor. Get ve diğer yerlerde olduğu gibi burada da Benjamin yerleşim birimlerini ziyareti sırasında kendisine bahsedilen söylentileri (tahkik etmeksizin) aktarmıştır. Bkz. C. R. Conder, "Early Christian Topography", *Quarterly Statements of the Palestine Exploration Fund*, 1876, s. 16; F. R. Hommel, *The Ancient Hebrew Tradition*, s. 243.

[Kefernahum'da Yahudi varlığı çok uzun süre devam etmişe benzemektedir. Çünkü Ermeni Seyyah Polonyalı Simeon da Kafarnaum'u "*...sırf Yahudi ile meskun...*" şeklinde tarif etmektedir. Bkz. Hrand D. Andreasyan, "Ermeni Seyyahı Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi (1608-1619)", *Türkiyat Mecmuası*, X (1951-53), s. 276. (Çeviren)].

[(*)] [Tevrat'ın efsânevî kahramanı Golyat Gatlı idi. Bkz. I. Samuel 17/4. (Çeviren)].

[83] Haçlılar zamanında burası Get Jamnia yakınlarında bir yerde olmalıdır. Ancak tam yerinin neresi olduğu hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Bkz. Baedeker, *Handbook to Palestine and Syria*, 1876, s. 317.

Şomron Yahudileridir ki, bunlara Sâmirîler de denir. Bir sahil kenti olan Kayseriye güzel ve nezih bir yerdir. Roma İmparatoru Caesar tarafından inşâ edildiği için şehre (onun adına nispetle) Kayseriye denmiştir.

Kayseriye'den yarım günlük bir yolculukla Kako'ya gidersiniz.[84] Burada hiç Yahudi yoktur. Kako'dan yarım gün uzakta ise St. George'a ulaşılır ki burası Ludd şehridir.[85] Burada kumaş boyacılığı yapan bir Yahudi ailesi yaşamaktadır.

St. George'dan bir günlük bir yolculukla Sebastiya'ya varılır ki burası da Şomron (Samaria) şehridir. Omri oğlu Ahab'ın inşâ ettiği sarayın kalıntılarını görmek hâlâ mümkündür. Burası önceleri dağın eteğinde içinden dere ve çayların aktığı çok daha mamur bir şehirmiş. Yine dereleri, meyve bahçeleri, üzüm bağları ve zeytinlikleri olan bir yerdir; ancak hiç Yahudi yaşamamaktadır.

Sebastia'dan iki fersah ötede Nablus şehri bulunmaktadır. Burası Efraim dağında kurulmuş Şekem'dir.[86] Burada da hiç Yahudi yaşamamaktadır. Gerizim dağı ile Ebal dağı[87] arasında bulunan şehirde Musa'nın sadece yazılı kanununu kabul eden 1000 Kutim yaşamaktadır ki bunlar Sâmirî diye isimlendirilir. Sâmirîlerin Hârûn neslinden gelen din adamları var. Bunlara Hârûnîler/Aaronim derler ki bu kimseler kendi aralarında evlilik yaparlar. Sâmirîler'le evlenmezler.[88] Bu din adamları kurbanlar

---

[84] Kako, Kayseriye ile Ludd arasındadır. Bkz. Conder, *Latin Kingdom of Jerusalem*; Munk, *Palestine*.

[85] St. George türbesini Ludd Rum Kilisesi'nde hâlâ görmek mümkündür. [Tevrat'ta Luz olarak geçen bu şehre Ya'kûb, Bet-el (Tekvin 28/19) adını vermişti. (Çeviren)]

[86] [Filistin'in en eski şehirlerinden biri olan Nablus'tan, Tevrat'ta Şekem (Tekvin 33/18), İncil'de ise Sihar (Yuhanna 4/5) olarak zikredilir. (Çeviren)]

[87] [Tevrat'ta Rabın bereketi Gerizim'in (Tur), lâneti ise Ebal dağı üzerine koyduğu belirtilir. (Çeviren)]

[88] Cowley, Hârûn ailesi neslinin 1624 yılında tükendiğini ve bu görevin Kohen ha-Levi adındaki bir başka din adamı soyuna (koluna)

takdim eder ve yakılan takdimeleri Tevratlarındaki "*...Ve Gerizim dağını mukaddes olarak kabul edeceksin*", emri gereği Gerizim dağındaki toplanma yerlerine getirirler. Onlar Kutsal Mabed'in yerinin Gerizim dağı olduğunu kabul ederler. Fısıh'ta (*Pesah*) ve diğer dinî bayramlarda "*...Yeşu ve İsrâiloğulları'nın Ürdün'de kurduğu mezbah gibi siz de Gerizim dağında mezbah kuracaksınız*", emri gereğince yakılan takdimeleri Gerizim dağındaki mezbahta arzederler. Onlar kendilerinin Efraim kabilesi soyundan geldiğine inanmaktadırlar.

Nablus'ta "*...ve Yûsuf'un kemiklerini Şekem'de gömdüler...*"[89] pasajında da bahsedildiği üzere, babamız Ya'kûb'un oğlu Yûsuf'un mezarı bulunmaktadır.

Sâmirîler'in alfabesinde "**he**" (ה), "**het**" (ח) ve "'**âyin**" (ע) harfleri yoktur. Atamız Avraham'ın ismindeki "**he**" harfini attıkları için şan ve şerefleri (הוד/*hod*); Yitshak'taki "**het**"i attıkları için nezaketleri (חסד/*hesed*) ve Ya'kov'daki "'**âyin**" harfini attıkları için de tevazuları (ענווה/*'anava*) kendilerinden sökülüp atılmıştır. Bu üçünün yerine onlar "**alef**" (א) harfini kullanırlar. Musa'nın Tevratı'nı kabul etmiş olsalar bile sırf bu üç harfi kullanmadıkları için biz onları İsrâiloğulları'ndan saymayız.

Sâmirîler ölülerin kirinden, kemiklerinden ve mezarlardan sakınırlar. İbadet mahalline girmeden önce üzerlerindeki elbiselerini çıkarır, yıkanarak yeni elbiselerini giyerler. Bu onların mutâd uygulamalarıdır.

Gerizim dağında fıskiyeler, bahçeler ve ağaçlar vardır. Ebal dağı ise taşlık ve kıraçtır. Şekem şehri bu iki dağın arasında bulunmaktadır.

---

geçtiğini belirtmektedir. Bkz. Cowley, "Samaritan Liturgy", *J.Q.R*, VII, 125. Ayrıca bkz. Adler-Seliksohn, *Une Nouixelle Chronique Samaritains*, Paris-Durlacher, 1903.

89 Yûsuf'un türbesi olarak bilinen bu küçük, dört köşe ziyâretgâh Nablus vadisinin doğu girişindeki Bi'ru Ya'kûb'un (Ya'kûb Kuyusu) birazcık kuzeyine düşer.

Ebal dağından dört fersah uzaklıkta Hıristiyanlar'ın Gilboa adını verdiği bir dağ uzanmaktadır.[90] Burası aşırı derecede sıcaktır.

Buradan beş ....[91], ki bu köyde hiç Yahudi yaşamamaktadır.

Bu köyden iki fersah ötede Hıristiyanlar'ın Val de Luna (Luna Bölgesi) adını verdikleri Ayalon vadisi uzanmaktadır.[92]

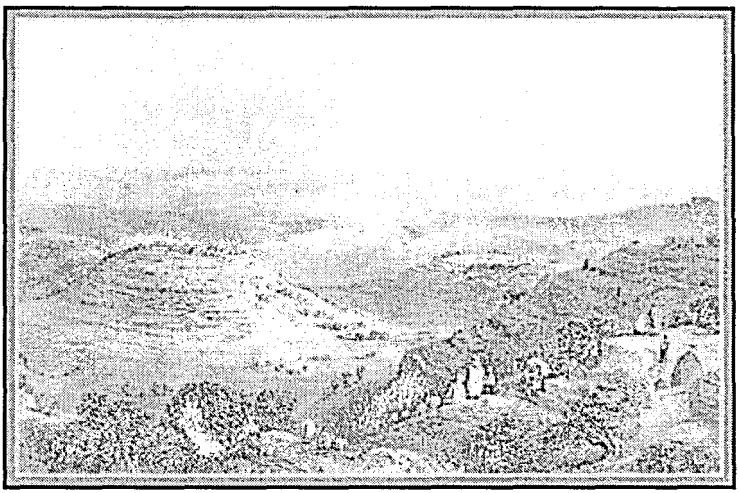
Bu vadinin bir fersah uzağında ise Mahomerie-Le-Grand (Büyük Gibeon) adlı yerleşim birimi bulunmaktadır ki, burada da hiç Yahudi yaşamamaktadır.

---

[90] [Tevrat'ta da bu adla anılmaktadır. Saul zamanında Filistîler'le İsrâiloğulları'nın bu dağın yanında bir savaşları olmuştu. Bkz. I. Samuel 31/1 vd. (Çeviren)]

[91] Yazmada burası eksiktir. Şekem'den başlayarak Gilboa dağına kadar –ki günümüzde buranın sade bir görünümü vardır- olan yerler Ayalon'la farklı yönlerdedir. Benjamin'in, zikrettiği bu yerleri bizzat gidip gezdiği biraz şüphelidir. Şöyle ki, onun bölgeyi ziyareti Filistin'in, Kudüs krallarının ihtilâfı nedeniyle karışık olduğu, Nûreddîn Zengi ve kumandanlarının idaresi altındaki Saracenler'in (müslümanlar) şiddetli hücumlarının yaşandığı II. Haçlı seferinden hemen sonra gerçekleşmişti. Eğer bizzat gittiyse, bunu uygun bir zamanda yakaladığı bir fırsat üzerine gerçekleştirdiğini düşünebiliriz.

[92] Palestine Exploration Fund tarafından neşredilen ve önemli bir çalışma olan "*The Survey of Western*" adlı çalışmada burasının ve Benjamin'in bahsettiği, bölgedeki diğer yerlerin konumu az-çok tespit edilmiştir. Müellifimizin ifadeleri dikkatli bir şekilde tetkik edilmiştir. Konu ile ilgili önemli çalışmaları olan Colonel Conder, Haçlı dönemi tarihçilerinin –ki bunların çoğu Galile denizi ile Akdeniz'i karıştırmışlardır- fâhiş hatalarını ortaya koyduktan sonra şunları söyler: "*...Âdet olduğu üzere Ortaçağda Yahudi hacıların gerek bu yerler (Filistin) gerekse Kitab-ı Mukaddes hakkında hayli malumatı vardı. Onların ifadeleri, arkeolojik kazılar tarafından da te'yit edilmesi sebebiyle büyük öneme sahiptir.*"

Gibeon

Mahomerie-Le-Grand'dan üç fersah yolculuktan sonra Kudüs'e (Yeruşalayim) ulaşılır. Kudüs, üç tarafı surlarla çevrili küçük bir şehirdir. Şehirde müslümanların Ya'kûbî olarak isimlendirdiği Suriye Ortodoks Kilisesi'ne mensup Hıristiyanlar ile Rumlar, Franklar ve değişik dilleri konuşan çeşitli milletlere mensup kimseler yaşamaktadır. Şehirde bir Boyahane vardır. Yahudiler şehirde başka boyacılara müsaade edilmemesi için krala[93] yıllık belli bir meblağ öderler. Kudüs'te Davud kulesinin bulunduğu tarafta 200 Yahudi yaşamaktadır.[94] 10 zirâ' genişliğinde olan kulenin alt kısmı, atalarımız tarafından inşâ edildiği şekildeki orjinalliğini hâlâ korumaktadır. Kulenin diğer kısımları ise Müslümanlar tarafından ilave edilmiştir. Şehirde ayrıca iki önemli bina daha vardır. Bunlardan biri, halen içinde 400 kadar şövalyenin barındığı hastahanedir. Çeşitli yerlerden gelen

---

[93] Bu kral III. Baldwin (ö. 1162)'dir. Ölümünden sonra kardeşi Almaric kral olmuştur.

[94] R. Nüshası'nda ise R. Petachia'nın kaydettiği gibi Kudüs'te 4 Yahudinin bulunduğu şeklinde bir bilgi vardır. Bu bilgi yanlışlığı Reş (200) harfinin, yanlışlıkla Dalet (4) şeklinde okunmasından ileri gelmektedir.

hastaların tedavisi burada yapılmaktadır.[95] Şehirdeki diğer bina ise Süleyman Mabedi'dir. Burası Kral Süleyman tarafından yapılmış bir saraydır. Burada 300 kadar şövalye konuşlanmıştır. Şövalyeler her gün askerî eğitim için dışarı çıkarlar. Kudüs'te (yukarıda zikredilen şövalyelerden başka) ayrıca, burada bir veya iki seneliğine hizmet etmeyi adamış ve bu adağını yerine getirmek için Frank topraklarından ve diğer Hıristiyan ülkelerden gelen şövalyeler de bulunmaktadır. Kudüs'te Türbe (Kutsal Mezar/Holy Sepulchre) adı verilen bir kilise [Kıyame Kilisesi] vardır ki, Îsâ peygamber burada medfundur. Hıristiyanlar haccetmek için buraya gelirler.

Kudüs'ün[96] 4 kapısı vardır: İbrahim kapısı, Davud kapısı, Sion kapısı ve tarihî Mabedimizin tam karşısına düşen ve Templum Domini adı verilen Yehoşafat (Gushpat/Josaphat) kapısı. Ma'bed'in bulunduğu alana (Hz.) Ömer b. Hattâb tarafından geniş ve muhteşem kubbeli bir mescid inşâ edilmiş. Mescide herhangi bir resim veya heykelin sokulması yasaktır. Müslümanlar buraya sadece ibadet etmek için girerler. Mescid'in önünde Kutsalların en Kutsalı'nın (Süleyman Ma'bedi) batı duvarı (ağlama duvarı) vardır. Rahman Kapısı (Bâbü'r-rahme) olarak isimlendirilen, Mabed'in avlusunun duvarının bulunduğu bu yere bütün Yahudiler dua etmek için gelirler. Kudüs'teki, büyük taşlarla muhkem bir şekilde Süleyman tarafından yapılmış sarayın ve bitişiğindeki ahırların dün-

---

[95] Burada işaret edilen şövalyeler, St. John hastahanesi şövalyeleri ile Templier Şövalyeleri'dir (12. asırda Kudüs'te kurulan şövalyeler tarikatı). Bkz. Gibbon, *Decline and Fall of the Roman Empire*; Charles Mills, *History of the Crusades*, I, 342 (4. Baskı); Besant-Palmer, *Jerusalem*, 9. Bölüm.

[96] Kudüs hakkında daha fazla bilgi için Mukaddesî'nin rivayetlerine bakınız (Mukaddesî'nin konuyla ilgili rivayetleri Palestine Pilgrims' Text Society tarafından neşredilmiştir). Ayrıca bkz. Le Strange, *Palestine*, Bölüm III. Le Strange, İdrisî (1154) ve el-Herevî (1173)'nin ifadelerinin derli-toplu bir özetini vermiştir. Kudüs'ün 1160 ve 1180 yılları arasında çizilmiş 5 planı için bkz. *Zeitschrift des Deutschen Palastina-Vereins*, c. XV.

yada bir benzerini daha görmek mümkün değildir. Günümüze kadar kalabilmiş havuz din adamları tarafından kurban takdimelerinden önce kullanılır. Çeşitli yerlerden gelen Yahudiler batı duvarına isimlerini yazarlar. Yehoşafat kapısı, milletlerin toplanma yeri olan Yehoşafat deresine çıkar.[97] Abşalom'un Eli adı verilen bir sütun[98] ile Kral Uzziya'nın[99] mezarı da buradadır.[100]

Kudüs'ün yakınında Kidron ırmağına kavuşan Şilo (Siloam/İşaya 8/6) adı verilen büyük bir su kaynağı vardır. Kaynağın üstünde atalarımızın zamanından kalma büyük bir yapı bulunmaktadır. Ancak burada pek fazla su bulunmamaktadır. Şehrin su ihtiyacı çoğunlukla yağmur sularıyla karşılanmaktadır. Halk sularını evlerindeki sarnıçlarda muhafaza eder. Yehoşafat deresinden yukarıya doğru Zeytin dağına çıkılır. Bu dere Kudüs'ü Zeytin dağından ayıran yegane deredir. Zeytin dağından Sodom denizi (Lut Gölü) çok rahat bir şekilde görülmektedir. Sodom denizinden iki fersah uzaklıkta Lut'un hanımının tuza dönüştürüldüğü kaya vardır ki, koyunlar onu devamlı yaladıkları halde ilk etapta eksilir gibi olur ama çok geç-

---

97 Hezekiel 20/35. Yehoşafat deresinin Kıyamet sahnelerinden biri olacağı ile ilgili düşünce Kitab-ı Mukaddes'teki bir başka pasaja (Yoel 3/2) dayandırılmaktadır. Konuyla ilgili olarak ayrıca M.N. Adler'ın *Temple at Jerusalem* adlı eseri ile Sir Charles Warren'in *Comments* adlı çalışmasına bakılabilir.

98 [Abşalom abidesi. Bkz. II. Samuel 18/18. (Çeviren)].

99 [Kral Uzziya m.ö. 738-790 yılları arasında hüküm sürmüş Yahuda kralı idi. (Çeviren)].

100 Abşalom'un, babasına (Yabeş) olan itaatsizliği sebebiyle Yahudiler onun bu sütununu taşlamaktadırlar. Bu adet günümüzde de câîdir. Bitişiğindeki mezarın ise, eskiden beri Yehoyadan oğlu Zekarya'ya ait olduğu söylenmektedir (II. Tarihler 24/20). Kral Uzziya (veya Azarya) Sion dağında Yahuda'nın diğer krallarının yanına defnedilmişti (II. Krallar 15/7). P.E.F.'nin *Jerusalem* adlı eseri ile Sir Charles Wilson'un mukaddes yerlerin mükemmel bir tasvirini yaptığı *Picturesque Palestine* adlı çalışması bu tür yerlerin tespiti ile ilgili müracaat edilebilecek en kapsamlı çalışmalardır.

meden yine eski halini alır.[101] Dağdan ovanın bütün topraklarını ve Nebo dağına kadar Şittim vadisini görmek mümkündür.

Kudüs'ün önündeki Zeytin dağında Hıristiyanlara ait kiliseden başka bir bina yoktur. Kudüs'ün üç mil kadar karşısında İsrâiloğulları'na ait mezarlar bulunmaktadır.[102] Mağaralara defnedilmiş kimselerin her birinin mezarında tarihli birer kitabe de yer almaktadır. Ancak, maalesef, Hıristiyanlar çoğu mezar taşını bina yapımında kullanmak için tahrip etmişler. Mezarlar Benyamin bölgesindeki Zilzah'a kadar uzanmaktadır. Kudüs yüksek dağlarla çevrilmiştir.

Sion dağında Davud ailesinin ve ondan sonraki kralların mezarları vardır. Yaklaşık yarım asır kadar önce Sion dağı kilisesinin bir duvarı çöktüğü için buradaki mezarların yerlerini tam olarak tespit etmek mümkün değildir. Hıristiyan Patrik ustalara çöken duvarın taşlarını tekrar kullanarak kiliseyi tamir ettirmiş. Tamirde taşları taşımaları için 20 kadar da işçi tutmuş. Bu işçilerin arasında iki kan kardeşi varmış. Bir keresinde biri diğerine misafir olmuş, yemekten sonra işlerine dönmekte gecikmişler. Ustabaşı geç kalmalarına kızınca onlar: "*Kızmanıza gerek yok, arkadaşlarımız yemeğe gidince biz biraz daha kalır işimizi tamamlarız*", diye cevap vermişler. Akşam olup arkadaşları yemeğe gidince kalan bu iki işçi taşları dikkatle kontrol etmişler ve mağaranın ağzını kapatan taşı bulup kaldırmışlar. "*Haydi girelim. Belki değerli bir şeyler buluruz*", diyerek mağaraya dalmışlar. Mağaranın içinde biraz ilerledikten sonra etrafı altın ve gümüş dolu sütunların bulunduğu büyük bir odaya ulaşmışlar. Odanın önüne doğru altın bir masa, bir tâc ve bir de asâ varmış. Burası Kral Davud'un naaşının bulunduğu odaymış. Davud'un naaşının hemen solunda yine onun naaşına benzeyen Kral Süleyman'ın mezarı ile Yahuda'nın diğer krallarının mezarları varmış. Odada ayrıca içinde ne olduğu

---

[101] [Burada Adler kaya tuzu ile ilgili bir takım teknik bilgiler verdiği için tercüme etme gereği görmedik. (Çeviren)].

[102] Bkz. Baedeker, *Palestine and Syria*, s. 233, 236. Ayrıca bkz. Schwartz, *Palestine*, 1852, s. 230; Robinson, *Palestine*, I, 516.

bilinmeyen kapalı sandıklar da bulunmaktaymış. İşçiler odaya girmeye niyetlenmişler, ancak tam o sırada mağaranın ağzından gelen şiddetli rüzgârla yüz üstü yere öyle bir çakılmışlar ki akşama kadar ölü gibi baygın bir vaziyette kalmışlar. Derken, insan sesine benzer bir uğultu: "*Kalkın ve defolun!*" diye bağırmış. Korkuyla yerlerinden fırlayan işçiler soluğu Patrik'in huzurunda almışlar ve gördüklerini ona bir bir anlatmışlar. Bunun üzerine Patrik Rabbi Avraham el-Konstantinî adlı yaşlı bir zahide bu iki işçinin başına gelenleri sorması için birini göndermiş.

Rabbi Avraham mezarların Davud ailesi ve Yahuda krallarına ait olduğunu ve ertesi gün hep beraber mağaraya girebileceklerini söylemiş. Ertesi gün Patrik işçileri çağırmak için birini göndermiş. Giden adam onları (başlarından geçen olayın şokunu atamamış olacaklar ki) korkulu bir şekilde yattıklarını görmüş, onlara Patrik'in kendilerini çağırdığını söyleyince onlar: "*Asla! O mağaraya bir daha asla adımımızı atmayız. Allah başımıza gelenleri bir başkasına daha göstermesin*", diyerek reddetmişler. Bunun üzerine Patrik mağaranın kapısının tekrar kapatılmasını ve bir daha bir başkası tarafından bulunamayacak şekilde gizlenmesini emretmiş.

Bütün bunları bana Rabbi Avraham anlattı.

Kudüs Beytülahm (Betlehem) arası iki fersahtır. Hıristiyanlar Beytülahm'e Bet-Leon derler. Beytülahm'ın yarım mil kadar ötesindeki yol ayırımında Rahel'in mezarının sütunları vardır. Sütunların sayısı 11 adet olup bu sayı Ya'kûb'un oğullarının sayısına tekâbül etmektedir. Mezarın dört direk üzerine oturan bir kubbesi vardır. Mezara uğrayan Yahudiler kolonların üzerine adlarını kazırlar.[103] Beytülahm'de 2 Yahudi yaşamaktadır. Bunların ikisi de kumaş boyacılığı yapmaktadır. Burası kuyuları, fıskiyeleri ve su kaynağı bol olan bir yerdir.

---

[103] İdrisî (1154) ise şunları yazar: "*Mezar/Türbe 12 taşla kaplanmış olup üzeri ise kemerli bir kubbe ile örtülmüştür.*"

Beytülahm'den altı fersah uzaklıkta ise Hıristiyanların St. Abram de Bron adını verdikleri Hevron vardır.[104] Dağın eteklerinde kurulan eski şehir şimdilerde harabe halindedir. Şimdiki şehir Mahpela tarlası'nın[105] yakınındaki vadide kurulmuştur. Burada St. Abram adında büyük bir kilise bulunmaktadır. Bu kilise İslâm döneminde Yahudi mabedi imiş. Yabancılar (*gentiles*) buraya 6 adet türbe yapmışlar. Bunlar; İbrahim ve Sara, İshâk ve Rebeka, Ya'kûb ve Lea türbeleridir. Türbedârlar ziyaretçilere hacıların kendilerine para sıkıştırmalarından dolayı bu türbelerin ***Atalar***'a[106] ait olduğunu söylerler. Eğer bir Yahudi bekçileri görürse (para sıkıştırırsa), bekçiler mağaranın atalarımız tarafından yapılan demir kapısını ardına kadar açarlar. Mağaraya merdivenlerden mum ışığı yardımıyla inilir. İlk ve ikinci mağarada hiç bir şey yoktur. Üçüncü mağarada ise 6 tane mezar bulunmaktadır ki, bunlar İbrahim, İshak, Ya'kûb ve sırasıyla Sara, Rebeka ve Lea'ya aittir. Kabirlerin başında taş kitabeler vardır. İbrahim'in kitabesinde "İbrahim'in Kabri", İshâk'ın kitabesinde "Babamız İbrahim'in oğlu İshâk'ın Kabri" şeklinde, diğer mezarların (Sara'nın, Rebeka'nın ve Lea'nın) başlarında da ayrı ayrı benzer ifadeler taşıyan kitabeleri bulunmaktadır. Kabirlerin yanında gece-gündüz devamlı lamba yanmaktadır. Mağarada ayrıca İsrâiloğulları'nın kemiklerinin saklandığı küpler bulunmaktadır. İsrâil ailesine mensup biri öldüğünde, çocukları babalarının kemiklerini buraya getirir ve koyarmış. İşte bu küpler günümüze (Benjamin'in zamanına) kadar gelebilmiştir.[107]

---

[104] [Hevron Tevrat'ta Kiryat-arba (Tekvin 23/2) ve Mamre (Tekvin 23/17) olarak geçmektedir. (Çeviren)].

[105] [Mahpela tarlası için bkz. Tekvin 23/17-20. (Çeviren)].

[106] [Bunlar hakkında çevirenin Petachia seyahatnamesindeki 31. dipnottan sonra gelen izahına bakınız. (Çeviren)]

[107] Benjamin'in ifadelerini R. Petachia'nın ifadeleri ile karşılaştırınız. Bkz. *Travels of rabbi Petachia*, İngilizceye tercüme A. Benisch, London 1856 (Trübner&Co.), s. 63. 1119 yılında Hevron'daki bu mezarların açılması ile ilgili Kont Riant tarafından bulunan ve aynı döneme ait olduğu tahmin edilen yazmadaki bir rivayet için bkz. Goldziher-

Mahpela tarlasının ilerisinde Hz. İbrahim'in evi, evinin önünde ise bir su kuyusu bulunmaktadır. Ancak Atamız İbrahim'in hatırasına saygıdan dolayı evin civarında bina yapılmasına müsaade edilmemiştir.

Hevron'dan beş fersah mesafede Bet Cibrin (Mareşa) vardır. Burada sadece 3 Yahudi yaşamaktadır.[108]

Bet Cibrin'den üç fersah gidilirse Şilolu St. Şmuel'e varılır. Burası Kudüs'e iki fersah uzaklıktadır. Hıristiyanlar Eski Remle'yi müslümanlardan aldıklarında Yahudi sinagogunun yanın-

---

Guthe, *Zeitschrift des Deutschen Palastina-Vereins*, XVII, 115, 238. Kemiklerle dolu 15 kadar küp (veya çömlek) bulunmuştu. Benjamin muhtemelen buna işaret etmektedir. Atalar'ın gerçek mezarlarının talan edildiği hususu şüphelidir. Rivayet edildiğine göre St. Gallenli Abbot 1180 yılında Hevron'daki kilisenin mezbahına ait bu kalıntıları almak için 10 altın mark (= 5.240 Sterlin) ödemişti. Konuyla ilgili Kont Riant yazmasında biraz daha detaylı bilgi vardır. Bu bilgiye göre Hevron müslümanlar tarafından fethedilmeden önce, Rumlar tarafından kapatılmış ve mağaranın girişi de gizlenmişti. Fetihten sonra Yahudiler bu civarda bir sinagog kurmalarına izin verilmesi karşılığında Hevron'daki bu girişi müslümanlara göstermişlerdi. Benjamin'in işaret ettiği sinagog işte budur. Benjamin'in 1167'de burayı ziyaretinden kısa bir süre sonra Haçlılar burada bir Piskoposluk tesis ederek Harem'in güney tarafında da bir kilise inşâ ettiler. Conder'ın, Majesteleri Kral'ın Wales prensi iken Hevron'daki Harem'i ziyareti ile ilgili verdiği bilgi için bkz. *Palestine Exploration Fund's Quarterly Statement*, 1182

[108] Bet Cibrîn 1134 yılında Kral Fulk tarafından tahkim edilmişti. Bkz. Baedeker, *Palestine and Syria*, s. 309; Rapoport, *Erech Milin*, s. 54. Mareshe Necropolis'i üzerine mukaddime notu için bkz. *P.E.F.Q.S.* (*Palestine Exploration Fund's Quarterly Statement*), Ekim 1902, s. 393. Metinde geçen (*leveyn*/arasında) kelimesi (*lebet*/Eve) şeklinde olmalıdır. Bet Cibrin yanındaki mezarların kitâbelerinden anlaşıldığı kadarıyla, orada gömülü olanların beldesi Mariseh diye isimlendiriliyordu. Shunem ve Toron de Los Caballeros'la ilgili A nüshasındaki ve matbû' nüshalardaki bölümler hatalıdır. Shunem, Galile'de küçük bir yer olduğu için Haçlılar döneminde burada 300 Yahudinin yaşaması biraz imkansız görünmektedir. Günümüzde Toron'da (şimdiki Latrun) Yahudi nüfûsu hâlâ azdır.

daki Remleli Şmuel'in mezarını Şilo'ya nakletmiş, yanına da büyük bir kilise inşâ etmişler. İşte o günden beri burası Şilolu St. Samuel olarak bilinmektedir.[109]

Buradan (Şilolu St. Samuel) üç fersah ötede ise Mahomeric-Le-petit (Saul Gibeahı) vardır[110] ki burası Saul ve Benyamin Gibeahı'dır. Mahomeric-Le-petit'de hiç Yahudi yaşamamaktadır.

Buradan üç fersah uzaklıkta ise papazlar şehri Bet Nuba (Nob/I. Samuel 23/19) gelir.[111] Yolun yarısında Yonatan kayalıkları vardır ki; bunlardan birinin adı Botsets, diğerinin adı ise Sene'dir.[112] Burada ikâmet eden 3 Yahudi kumaş boyacılığı yapmaktadır.

Yonatan'dan üç fersah ötede Remle (Ramataimtsofim I. Sam. 1/1) vardır. Taşların üzerindeki yazılardan anlaşıldığı kadarıyla Remle'de atalarımızdan kalan sur kalıntıları bulunmaktadır. Şehirde 300 kadar Yahudi yaşamaktadır. Önceden bura-

---

[109] Haçlılar döneminde Şilo, Kudüs'ün yakınında, Hakimler Dönemi'nde millî toplantıların yapıldığı Mizpeh'in bulunduğu yerde olduğu kabul edilirdi. Şu anda orada bulunan mescid harabe halindedir. Ancak Franklar döneminden kalma temel ise güzel bir şekilde günümüze kadar ulaşabilmiş yegâne müşterek unsurdur. Şmuel'in kabri kilisenin batı tarafındadır. Hâlâ Nebî Şmuel olarak bilinen bu yer, hem Yahudiler hem de müslümanlar tarafından mübârek bir yer olarak ta'zîm edilmektedir.

[110] Gerek burası gerekse yukarıda zikri geçen Mahomerie-Le-grand Haçlı kiliseleri idi. Bkz. Rey, *Les colonies franques de Syrie aux XII et XIII siecles*, s. 387; Conder, *The Latin Kingdom of Jerusalem.*

[111] Remle yakınındaki Bet Nuba'nın Nob ile aynı yer olduğu iddia edilse de bunun ilmî herhangi bir mesnedi yoktur. Richard Couer-de-Lion Benjamin'in ziyaretinden 25 yıl sonra burada kamp kurmuş, daha sonra Haçlı ordusuyla İbelin üzerinden Askalân'a (Aşkelon) gitmişti. Bkz. Vinsauf; *Itinerarium Regis Ricardi.*

[112] Burayla ilgili ilginç bir tebliğ için bkz. D.G. Dalman, "Der Pass von Michmas", *Z.D.P.V.*, XXVII (1904), s. 161. [Botsets ve Sene için bkz. I. Samuel 14/4 vd. (Çeviren)].

sı büyük bir şehir imiş. Şehrin iki mil kadar dışında bir Yahudi mezarlığı bulunmaktadır.[113]

Remle'den beş fersah gidilirse sahil beldesi olan Yafa'ya (Jaffa) ulaşılır. Burada kumaş boyacılığı yapan 1 Yahudi yaşamaktadır.

Yafa'dan beş fersah ötede ise İbelin (Yavne/Jabneh) vardır. Yavne'de eskiden bir yeşiva varmış. Ancak şimdilerde şehirde hiç Yahudi yaşamamaktadır. Burası Efraim mıntıkasına kadar uzanmaktadır.

Yavne'den beş fersah uzaklıkta Palmid (Filistîler Aşdod'u/Yeşu 15/46) vardır ki, halen harabe halinde olan bu yerde de hiç Yahudi yaşamamaktadır.

Palmid'den iki fersah ötede ise Askalân (Aşkelon veya Yeni Askalân) bulunmaktadır. (Kâhin) Ezra'nın kabri bu şehirde, deniz kıyısında bulunmaktadır. Şehrin eski zamanlardaki adı Bene Berak idi. Şehir tarihî Askalân şehrinin kalıntılarının dört fersah kadar uzağında kurulmuştur. Yeni Askalân büyük ve güzel bir şehirdir. Mısır'a komşu olması sebebiyle değişik bölgelerden gelen pek çok tüccarın uğrak yeridir. Şehirde R. Tsameah, R. Aaron ve R. Şlomo başkanlığında 200 Rabbanî Yahudi yaşamaktadır. Şehirde ayrıca 40 Karaî ile 300 Sâmirî vardır. Şehrin ortasında Bir-İbrahim (Bi'ru-İbrahim) diye isim-

---

[113] Asher bazı haklı gerekçelerle (Remez/Remiz) kelimesini Remle şeklinde okumaktadır. Remle eski zamanlarda mevcut değildi. 716 yılında (Emevîler zamanında) kuruldu. Kuruluşundan sonra şehir o kadar gelişti ki Kudüs kadar genişledi/büyüdü. 1033 depreminde büyük hasar gördü. Şehirde çok sayıda müslüman vardı. Haçlılar döneminde Yahudiler burada çok rahat bir şekilde yaşadılar. Bu durum şehre pek çok Yahudinin yerleşmesine vesile oldu. Asher ve Matbu nüshalardaki " ...*Burada 3 Yahudi yaşamaktadır*" ifadesi hatalıdır. Bu da muhtemelen, müstensihin (*Şın*/300) harfini yanlış olarak (*şaloş*/3) şeklinde okumasından kaynaklanmaktadır. O dönemle ilgili çağdaş İslâm kaynaklarındaki rivayetler için bkz. Le Strange, *Palestine*, s. 303-308.

lendirilen bir kuyu vardır. İbrahim (Hz. İbrahim) bu kuyuyu Filistîler zamanında kazmış.[114]

Askalân'dan bir günlük mesafede Luddlu St. George beldesi vardır.[115]

Buradan bir buçuk günlük mesafede ise büyük bir su kaynağına sahip olan Zerin (Yezreel) bulunmaktadır. Zerin'de kumaş boyacılığı yapan bir Yahudi yaşamaktadır.

Zerin'den üç fersah yolculuktan sonra ise Saffûriye'ye (Sepphoris) ulaşılır. Burada Raban el-Akdes (Rabanu ha-Kadoş), Raban Gamaliel, R. Hiya –ki bu âlim Irak'tan gelmiştir- ve Matta (Amitay) oğlu Yûnus'un mezarları vardır. Bunların hepsi dağda medfundurlar.[116] Bunlardan başka burada daha pek çok Yahudi mezarı bulunmaktadır.

Saffûriye'den beş fersahlık mesafede Taberiye (Tiverya) bulunmaktadır. Şehir Ürdün'de yer almaktadır ki şimdilerde burası Kineret (Chinnereth) denizi olarak isimlendirilmektedir. Buradaki Ürdün (nehri) iki dağın arasındaki vadi üzerinden akarak Kineret gölüne kavuşur. Göl bir deniz kadar büyük ve

---

[114] Benjamin'in muasırı el-Herevî burası ile ilgili şunları söylemektedir: "*Askalân güzel bir şehirdir. Burada Hz. İbrahim'in bizzat kendi eli ile kazdığı bir kuyu bulunmaktadır.*" Bohadin, şehrin Salâhaddîn Eyyûbî ile Kral I. Richard arasında 1192 yılında yapılan anlaşmadan sonra yıkılması ile ilgili detaylı bilgiler verir. Bkz. Bohadin, *Life of Saladin.* İbn Batûtâ 1355 yılında şehrin harabeler halinde olduğunu haber verir. Ancak kuyu hakkında detaylı bilgiler verir. Bkz. Le Strange, *Palestine*, s. 402-3. Ayrıca bkz. H. Hildesheimer, *Beitrage zur Geographie Palastinas.*

[115] Lud'da, St. George mezarının yanındaki katedral 1119 yılında buranın fethinden sonra Salâhaddîn Eyyûbî tarafından yıktırılmıştı. Aynı katedral XVII. asırda İngiltere krallarından biri tarafından tekrar inşâ edilmiştir.

[116] A. M. Luncz, Filistin'deki Yahudi mezarları hakkında çok önemli bilgiler verir. Yahudi edebiyatında da mezarlarla ilgili önemli bilgiler bulunmaktadırr ; ancak rivayetlerdeki farklı ifadeleri bağdaştırmak oldukça güçtür. Bkz. *Jacop ben Nethanel's Itinerary*, Luncz, *Jerusalem*, 1906, VII, 87 içinde.

geniştir.[117] (Diğer) Ürdün (nehri) ise, yine iki dağ arasından Aşdod ha-Pisga (Say. 23/14; Tes. 34/1) olarak isimlendirilen plato üzerinden Sodom denizine (*Salt Sea*) dökülür. Taberiye'de astronom R. Avraham (el-Felekî), R. Muhtar ve R. Yitshak başkanlığında 50 kadar Yahudi yaşamaktadır. Burada şifalı kaynak sular çıkmaktadır ki bunlar Taberiye Kaplıcaları diye meşhur olmuştur. Bu kaynakların yakınında Yefunne oğlu Kaleb[118] sinagogu ile bir Yahudi kabristanı bulunmaktadır. R. Yohanan ben Zakkay ve R. Yahuda ha-Levi[119] burada medfundur. Bütün bu yerler Aşağı Galile'de yer alır.

Taberiye'den iki günlük mesafede Tebnîn (Tymin/Timnathereste/Hak. 2/9) vardır. Burada Adil Simon (Simon the Just)[120] ile İsrâiloğulları'ndan pek çok kimsenin mezarı bulunmaktadır.

Tebnîn'den Mîrûn'a (Medos/Meron) üç fersahlık bir yol vardır. Mîrûn'un yakınında Hilel ve Şamay'ın mezarlarının bulunduğu bir mağara vardır. Mağarada ayrıca aralarında R. Benyamin ben Yafet ve R. Yahuda ben Bethera'nın da bulunduğu 20 Yahudi öğrencinin mezarı da bulunmaktadır.

Mîrûn'dan iki fersah ötede 50 kadar Yahudinin yaşadığı Almah vardır. Almah'da R. Eleazer ben Arah, R. Eleazer ben Azarya, Huni ha-Ma'agal, Raban Şim'on ben Gamaliel ve R.

---

[117] [Müellifin yukarıdaki "Kinnerot denizi" şeklindeki tabiri bu ifade ile daha iyi anlaşılıyor. (Çeviren)].

[118] [Yefunne oğlu Kaleb için, çevirenin Petachia seyahatnamesinde 29. dipnottan sonra yaptığı açıklamaya bakınız.].

[119] BM. ve R. nüshalarında bu kelime (Rabbi Yahuda ha-Levi) şeklinde iken, E. ve A. nüshalarında (Rabbi Yonatan ben Levi) şeklinde geçmektedir. *Seder Ha-Dorot*'da ise E. ve A. nüshalarındaki okunuş yer almaktadır. Yahuda ha-Levi, Benjamin'in burayı ziyaretinden takrîben 30 yıl kadar önce ölmüştü. Benjamin'in bu ifadesiyle bu önemli millî şairin mezarının nerede olduğu meselesi de netleşmiş olur.

[120] Ancak yaygın kanaate göre Adil Simon, Dimaşk kapısına bir mil mesafedeki Nablus yolu üzerinde, Kudüs'e yakın bir yere defnedilmişti. [m.ö. 30 yıllarında yaşamıştı. (Çeviren)].

Yose ha-Galili'nin de mezarlarının bulunduğu büyük bir Yahudi kabristanı bulunmaktadır.[121]

Almah'tan yarım günlük mesafede Ürdün üzerindeki Kâdes'e (Kedeş-naftali) ulaşılır. Abinoam oğlu Barak'ın mezarı buradadır.[122] Kâdes'te hiç Yahudi yaşamamaktadır.

Kâdes'ten bir günlük yolculukla Bâniyas'a (Dan) varılır. Bâniyas'ta bir mağara vardır ki, Ürdün (nehri) buradan doğar, üç mil kadar aktıktan sonra Moab sınırlarından akıp gelen Arnon'la birleşir. Mağaranın önünde Mika heykelinin[123] bulunduğu bir mezbah vardır. Eski çağlarda Danoğulları bu gravürün önünde ibadet ederlermiş. Burası aynı zamanda altın buzağının dikildiği Yeroboam[124] mezbahının yeridir. Bâniyas İsrâil yurdu sınırının denize azami şekilde girdiği bir yerde bulunmaktadır.[125]

Bâniyas'tan iki günlük bir yolculukla büyük bir şehir olan Dimaşk'a (Şam/II. Kr. 16/10) ulaşılır. Şehir, Türk olarak isimlendirilen Togarmim meliki Nûreddîn'in imparatorluğunun sınırıdır. Surlarla çevrilmiş olan şehir oldukça geniş olup pek çok

---

[121] Bkz. Schechter, *Saadyana*, s. 89

[122] [Abinoam oğlu Barak İsrâiloğulları hakimlerinden idi. Kâdes'te yaşamıştı. Bkz. Hakimler 4/6. (Çeviren)]

[123] [Mika kıssası için bkz. Hakimler 17. ve 18. Baplar. (Çeviren)]

[124] [Davud ile kurulan ve oğlu Süleyman ile zirveye ulaşan krallık, Süleyman'ın vefâtından 17 yıl gibi çok kısa bir süre sonra (m.ö. 931) Yahuda ve İsrâil Krallığı olarak ikiye ayrılmıştı. Kudüs Süleyman'ın torunu Ebiya'nın krallığında Yahuda ve Benyaminoğulları'nın elinde kalmış, Yahuda Krallığı'nın başkenti olmuştu. Diğer 10 İsrâil boyu ise krallığın kuzey topraklarında Süleyman'ın azadlısı Yeroboam b. Nâbıt'ın idaresi altına girmişti. Kudüs hisarlarının inşâsında çalışanların başında görevli olan Yeroboam, Süleyman zamanında ona karşı isyan etmiş, isyanda başarısız olunca Mısır'a kaçmıştı. Süleyman'ın oğlu Rehoboam'dan sonra kral olan Ebiya zamanında ülkeye gelerek sonunda gayesine ulaştı. Konuyla ilgili bkz. Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, trc. Salih Tuğ, İstanbul 1991, I, 552, 566; Günaltay, *Suriye ve Filistin*, Ankara 1947, s. 330 (Çeviren)]

[125] Tesniye 11/24.

arazi ve bahçeye sahiptir. Her yöne on beş mil uzanan şehrin, meyve bakımından dünyada bir benzerinin daha olduğunu zannetmiyorum. Hermon Dağı eteklerindeki şehre dağdan Abana ve Farpar nehirleri akıp gelmektedir.[126] Abana nehri şehrin içinden geçer. Nehir suyu şehrin önde gelen kimselerinin evlerine, cadde ve pazarlarına su kemerleri vasıtasıyla taşınmaktadır. Farpar nehri ise şehrin dışından, yani halkın bağbahçe ve arazilerinin arasından akar. Şehrin pek çok memleketle ticarî bağlantısı vardır.

Dimaşk'ta Arapların (müslümanlar) Dimaşk Camii (Şam Ümeyye Camii) dedikleri bir mescitleri vardır. Dünyada bu caminin bir benzerinin daha olduğunu zannetmiyorum. Halk bu caminin Ben-hadad sarayı olduğu söyler. Burada (cami) sihirli bir işçilikten çıkmış, senenin günlerine göre açılan delikleri olan kristal camdan mamul bir duvar bulunmaktadır. Sıralar halindeki bu deliklerden giriş yapan güneş ışınları ile dereceli kadran vasıtasıyla zaman tespit edilebilmektedir. Sarayda altın ve camdan yapılmış (şeffaf) odalar vardır. Duvarın kenarından yürüyen biri (aralarında duvar olmasına rağmen) duvarın diğer tarafından rahatlıkla görülebilmektedir. Sarayda altın ve gümüşle kaplanmış sütunlarla rengârenk mermer direkler bulunmaktadır.[127] Sarayın avlusunda altın ve gümüşle kaplanmış ve yine bunlarla kâsevârî kenarlıklarla biçimlendirilmiş bir heykel başı vardır. Bu heykel başı, üç kişinin içine girip aynı anda yıkanabilecekleri bir varil büyüklüğündedir. Sarayda, bir devin 9x2 zirâ' ebadında bir kaburga kemiği asılmış vaziyette teşhir edilmektedir. Halk bu kaburga kemiğinin adı Abramaz olan eski devlerin kralı Anak'a ait olduğuna inanmaktadır.[128] Meza-

---

[126] [Bkz. II. Krallar 5/12. (Çeviren)].

[127] Şehrin ve caminin tasviri için bkz. Baedeker; Le Strange, *Palestine*, Bölüm VI. Mescidin en doğusundaki kubbesi günümüzde Kubbetü's-Sâa (Saat Kulesi) olarak bilinmektedir. Mukaddesî, mescidin mozaikleri ve diğer özellikleri hakkında detaylı bilgiler verir.

[128] Bkz. *Midraş Raba*, Bölüm XIV: "*Amar Rabbi Levi ha-Adam ha-Gadol anakim ze Avraham*". Josephus Dimaşklı Nicolaus'u "*In damasco*

rın üzerindeki kitâbede onun bütün dünyaya hükmettiğine dair ifadeler bulunmaktadır.

Dimaşk'ta 3.000 kadar Yahudi yaşamaktadır. Bunlar arasında zengin ve âlim kimseler var.[129] İsrâil yeşivası başkanı burada ikâmet etmektedir.[130] Yeşiva başkanı R. Azarya, kardeşi Sar Şalom ise Bet din'in başındadır. R. Yosef yeşivanın beşincisi; R. Matsliah hem öğretim üyesi hem de müdür; R. Meir öğretim üyeleri başkanı; R. Yosef ben el-Pilat yeşivanın direği (en nüfuzlu kişisi); R. Heman bina sorumlusu ve R. Tsedekia ise tabibidir. Şehirde ayrıca 100 Karaî ve 400 Kutim (Sâmirî) de yaşamaktadır. Bunlar birbiriyle barışık bir halde yaşarlar. Ancak birbirleriyle kesinlikle evlenmezler.

Dimaşk'tan bir günlük mesafede Gilead (Yer. 8/22 veya Galed/Tek.31/47) vardır. Gilead'de 60 İsraelî yaşamaktadır. Cemaat R. Tsadok, R. Yitshak ve R. Şlomo tarafından idare edilmektedir. Burası su kaynakları, bahçeleri ve tarlaları olan geniş ve düzlük bir yerdir.

Gilead'den yarım günlük bir yolculukla Sarhad'a (Eski Saleka) gidilir.[131]

Salekaya'dan yarım günlük yolculukla Ba'lebek'e (Baalat/I. Kr. 9/18) gidilir. Süleyman peygamberin Firavun'un kızı için

---

regnarit Abramus" şeklinde rivayet etmektedir. Bkz. Josephus, *Ant.*, I, vii, 2.

[129] Rabbi Petachia Dimaşk'teki Yahudi nüfûsunu 19.000 olarak vermektedir. Bu da daha önce de belirtildiği üzere Benjamin'in bir yerin nüfûsunu verirken oradaki aile reislerine işaret ettiğini doğrulamaktadır.

[130] W. Bacher Haçlılar döneminde Filistin gaonluğunun Dimaşk'te hizmete devam ettiğini bildirmektedir. Bkz. *Jewish Quarterly Review*, XV, ss. 79-96

[131] Gilead, şehir olarak nitelendirilmemelidir. Selekaya Busrâ'dan bir buçuk günlük uzaklıkta Doğu Harrân'dadır. Kitâb-ı Mukaddes'te buradan Başan şehrine sınır olarak bahsedilmektedir. Bkz. Tesniye 3/10; Yeşu 12/5. Burası Dimaşk'ın güneyine, Ba'lebek'in de kuzeyine düşmektedir.

inşâ ettirdiği bu yer, Lübnan ovasındadır. Şehirdeki saray 20x20 zirâ' ebadındaki taşlardan, taşların arasında bir boşluk bırakılmaksızın inşâ edilmiş. Rivayete göre bu sarayı Aşmeday kendi başına inşâ etmiş. Şehrin yükseklerinden akıp gelen sular şehrin ortasından, değirmenlerin, bağ-bahçe ve tarlaların yanından akar gider. Süleyman'ın inşâ ettiği ıssız Tedmur'da da büyük taşlarla inşâ edilmiş buna benzer yapılar bulunmaktadır.[132]

Etrafı surlarla çevrili olan Tedmur (Tarmod) meskun yerlerden uzak, çölde kurulmuş bir şehirdir. Tedmur-Ba'lebek arası ise dört günlük bir mesafedir. Tedmur'da 2.000 Yahudi yaşamaktadır. Bunlar çok cesur savaşçılar olup Hıristiyanlarla ve Melik Nûreddîn'in idaresindeki Araplarla savaş halindedirler. Komşuları Araplara (İsmâilîler) ise yardım ederler. Şehir Yahudileri R. Yitshak ha-Yavani (el-Yunânî), R. Natan ve R. Uziel tarafından idare edilmektedir.

Ba'lebek'ten el-Karyeteyn'e (Kiryataim/Say. 32/37) yarım günlük bir mesafe vardır.

Buradan Tsemaraim şehri Humus'a (Emesa) ise bir günlük bir yol vardır.[133] Humus'ta 20 Yahudi yaşamaktadır. Humus-Hama arası ise bir günlük bir mesafedir.

---

[132] Tedmur, Tarmod veya Palmira'dır. [Tevrat'ta Tamar olarak da geçmektedir. Bkz. I. Krallar 9/18; Hezekiel 47/19, 48/28. (Çeviren)]

[133] Burada muhtemelen günümüzdeki Humus şehrine işaret edilmektedir. Kitab-ı Mukaddes'te (Tekvin 10/8) Tsemarî ve Hamatî'nin Kenanlı kabileler arasında bir grup teşkil ettiği belirtilir. Bu bölgede belli zamanlarda akan Fuvâru'd-Der (Sabbatio Nehri) –ki Titus Kudüs'ü tahribinden sonra burayı ziyaret etmişti- burada bulunmaktadır. Josephus bu yeri şu şekilde anlatır: "*Nehrin akıntısı güçlü olup debisi yüksektir. Ancak nehri besleyen pınarlar altı gün kuruyunca kanallar susuz kalır. Herkesin de bildiği gibi yedinci günde (önceden olduğu gibi) hiç bir şey olmamışcasına akmaya başlar. Her yıl düzenli olarak vukû bulan bu olay bir pompa gibi işlev görerek nehrin yeniden akmasını sağlar.*" Josephus, *Wars of the Jews*, 7. Kitap, V. Bölüm.

Hama, Lübnan dağı eteklerinde Yabbok (Âsî) nehri kenarında kurulmuştur.[134] Bir süre önce şehirde şiddetli bir deprem olmuş ve bu deprem sebebiyle 25.000 kişi ölmüş. Şehirdeki 200 Yahudiden ancak 70'i bu depremden sağ olarak kurtulabilmiş. Yahudi cemaatının başında R. Eli ha-Kohen, Şeyh Ebû Gâlib ve Muhtâr bulunmaktadır.

Hama'dan yarım günlük mesafede ise Şeyzer (Hatsor/Yeşu/11/1)[135]; buradan üç fersah uzaklıkta ise Latmin (Dimin) vardır.

Latmin'den iki günlük mesafeyle Nûreddîn'in (Zengi) başkenti Haleb'e (Aram Zoba) gidilir. Şehrin ortasında Nûreddîn'e ait, etrafı yüksek duvarlarla çevrili çok büyük bir saray/kale bulunmaktadır. Şehirde herhangi bir su kaynağı veya bir nehir bulunmadığından şehrin su ihtiyacı yağmur suları ile karşılanır. Halk sularını evlerindeki sarnıçlarda muhafaza etmektedir.[136]

Şehirde başlarında R. Moşe el-Kostantinî ve R. Set'in bulunduğu 5.000 kadar Yahudi yaşamaktadır.

---

[134] Kitab-ı Mukaddes'te sık sık adı geçen Hama (*Hamat*) Orontes nehrine yakın bir yerde kurulmuştu. I. Haçlı seferinden sonraki tehlikeli zamanlarda İsmailîler ve Haşîşîler tarafından zaptedilmişti. 1157 yılı depremi ile çok hasar gördü. 20 yıl sonra Hama Salâhaddîn Eyyûbî tarafından tekrar ele geçirildi.

[135] Robinson ve Condor, Hazor'un Kedeş-Naftali yakınlarında bir yerde olduğunu belirtirler. Ancak Şeyze'nin (Sheiza) tarihî Larissa yani Şeyzer olduğunda şüphe yoktur. Diğer yazmalardaki okunuşları dikkate aldığımızda bu yerin asıl isminin Halep yolu üzerindeki bir diğer menzil olan Latmin, olduğu görülecektir. Bkz. M. Hartmann, "Beitrage zur Kenntnis der Syrischen Steppe", *Z.D.P.V.*, XXII (1900); XXIII (1901). Filistin ve Suriye sınırı ile ilgili olarak bkz. M. Friedmann, *The Boundaries of Palestine and Syria*; Luncz, *Jerusalem*, II. cilt.

[136] İdrisî de Haleb'te pek çok su kaynağının olduğunu söyler. Bu sebeple İdrisî ile Benjamin'in ifadeleri arasında Asher'in zannettiği gibi herhangi bir çelişki yoktur. Eski su deposu Malek tarafından 1200 yılında, yani Benjamin'in burayı ziyaretinden 30 yıl sonra restore edilmişti.

Haleb'ten iki günlük yolculukla Fırat Nehri kıyısıdaki Bâlis'e (Petor/Tes. 23/4)[137] gidilir. Bâlis'te Musa'nın, zamanın tayini için inşâ ettiği (Beor oğlu) Balam adlı kule hâlâ ayaktadır. Burada 10 Yahudi yaşamaktadır.

Bâlis'ten yarım günlük mesafede Caber Kalesi (Issız Sela/İş. 16/1) vardır. Burası Togarmimler (Türkler/Selçuklular) tarafından alındığında Araplar'a terkedilmiş, bu da onların çöle itilmelerine sebep olmuş. Burada R. Tsedekia, R. Hiya ve R. Şlomo'nun başkanlığında 2.000 kadar Yahudi yaşamaktadır.

Buradan bir günlük yolculukla Rakka'ya (Saleka)[138] ulaşılır. Rakka, Şinar topraklarının sınırında olup Togarmim (Türk) topraklarını bu krallıktan ayırır. Şehirde başlarında R. Zakkay, Âmâ R. Nedib ve R. Yosef'in bulunduğu 700 kadar Yahudi yaşamaktadır. Burada Ezra'nın (Üzeyir), Bâbil'den Kudüs'e giderken inşâ ettiği bir sinagog vardır.

Rakka'dan iki günlük bir yolculukla tarihî şehir Harrân'a varılır. Harrân'da 20 kadar Yahudi yaşamaktadır.[139] Burada da yine Ezra tarafından inşâ edilmiş bir sinagog ile Terah ve oğlu Avraham'ın (İbrahim peygamber) evi bulunmaktadır ki,[140] bu civarda başka herhangi bir bina yoktur. Müslümanlar buraya çok hürmet eder ve dua etmek için gelirler.

---

[137] İdrisî ve Ebu'l-Fidâ'nın Bâlis ve Caber Kalesi hakkında verdiği bilgiler için bkz. Le Strange, s. 417. Atabek Zengi Caber Kalesi'nde öldürülmüştü.

[138] Rakka, Fırat Nehri'nin sol yakasındadır. Yukarı Mezopotamya'da Suriye sınırlarına hâkim olan önemli bir şehirdi. Saleka ise Harrân'dadır. Fırat'ın sağ yakasında, Rakka'nın karşısında ise, Thapsacus vardı. (Kisrâ) Kirus, nehri buradan geçmişti. Kezâ, İskender de Darius'u takip ederken yine nehrin aynı yerinden geçmişti.

[139] Nahor'un şehri olan Harrân, Balih üzerindeki Urfa'nın 24 mil güneydoğusuna düşer. Müstavfî, buradaki İbrahim mescidi hakkında bazı bilgiler verir.

[140] [Tekvin 11/13. (Çeviren)].

Harrân'dan iki günlük mesafede Re'sü'l-Ayn vardır.[141] Habur nehri buradan doğar, Media topraklarından geçtikten sonra Gozan ırmağına dökülür.[142] Re'sü'l-Ayn'da 200 kadar Yahudi yaşamaktadır.[143]

Re'sü'l-Ayn'den iki günlük mesafede Ararat dağları eteklerinde Dicle nehri sularıyla kuşatılmış Cezire-yi İbn Ömer (Cizre) yer almaktadır. Buradan dört mil kadar uzakta Nuh'un gemisinin oturduğu yer vardır. Ömer bin Hattab gemiyi iki dağdan getirtmiş ve müslümanların mescidine koydurmuş.[144] Geminin oturduğu yerin yakınlarında Ezra'nın inşâ ettiği bir sinagog vardır. Günümüzde –Benjamin'in zamanı- hâla mevcut olan bu sinagoga Yahudiler Av ayının 9. günü ibadet etmek için gelirler.

---

[141] Re'sü'l-Ayn, muhtemelen Rhesaine'dir. Habur nehri (the Araxes of Xenophon) Kürdistan dağlarının güney doğusundan akarak Fırat nehrine dökülür.

[142] Gozan ırmağının Asher'in zımnen iddia ettiği gibi, Kızıl Uzun (Araxes) olması mümkün değildir. Kızıl Uzun Kürdistan dağları havzasının sağında olup Hazar denizine dökülmektedir. Yukarıda bahsedilen Habur ise Medya topraklarından değil, Mezopotamya'nın üzerinden akar. Bu yanlış anlama muhtemelen müellifin, Kitab-ı Mukaddes'teki şu pasajı dikkate almasından kaynaklanmaktadır: "*Hoşeanın dokuzuncu yılında Asur Kralı Sâmiriyeyi aldı, ve İsraili Asura sürdü, ve onları Halahta, ve Gozan ırmağı olan Haborda, ve Medlerin şehirlerine oturttu*" II. Krallar 17/6.

[143] BM. haricindeki bütün yazmalarda şu ifade yer almaktadır: "*Buradan iki günlük bir yolculukla Nusaybin (Nisibis) Şehrine gidilir. Küçük derelerin bulunduğu Nusaybin'de 1.000 kadar Yahudi yaşamaktadır.*

[144] Josephus, Nuh'un Gemisi'nin kendi zamanında hâlâ mevcut olduğunu söyler. Bkz. Josephus, *Antiquities*, I, 3. Benjamin'den yirmi yıl kadar sonra Ermeniye'yi gezen Rabbi Petachia Nuh'un Gemisi'nin dağın dört tepesi arasında raptedildiğini ve buradan hareket ettirilmediğini belirtir. Müslüman müellifler tepesinde Nuh Mescidi'nin bulunduğu Cûdî dağının, Cezîre'den görüldüğünü belirtirler. Gemiden Kur'an'da da bahsedilir. [Adler, burada Cûdî Dağı ile ilgili ayet numarasını (Kur'an, 11/46) –belki de basım hatası olarak- yanlış vermiştir. Oysa Kur'an'da gemi ve dağdan aynı sûredeki iki önceki âyette (Hûd, 11/44) bahsedilmektedir. (Çeviren)].

Cezire-yi İbn Ömer de 4.000 kadar Yahudi yaşamaktadır. Yahudi cemaatinin başında ise R. Muvhar, R. Yosef ve R. Hiya bulunmaktadır.

Buradan iki günlük bir yolculukla Musul'a (Büyük Asur) gidilir. Musul'da Davud neslinden Nasi R. Zakkay ve Melik Nûreddîn Zengi'nin kardeşi Melik Seyfeddin'in (Sineddin) müneccimi Bürhanü'l-mülk lakaplı R. Yosef vardır.[145] Musul, İran (Persia) topraklarında bir sınır şehri olup Dicle nehri kıyısında kurulmuş, büyük ve tarihî bir şehirdir.

Musul'dan Ninova'ya geçiş bir köprü vasıtasıyla sağlanmaktadır. Tarihî Ninova harabe halinde olmasına rağmen, bu harabelerin arasında bazı köy ve mezralar bulunmaktadır. Eski surların kalıntılarından tarihî şehrin genişliğini tespit etmek mümkündür. Bu eski surlardan Erbil (Irbil) şehrine kırk millik bir mesafe bulunmaktadır.[146]

Ninova şehri Dicle kenarındadır. Musul'da (Asur) Yûnus peygamber tarafından inşâ edilmiş Ovadya sinagogu ile Nahum el-Kuşî sinagogu bulunmaktadır.[147]

---

[145] Bkz. Lebrecht, "*On the State of the Caliphate at Bagdad*". Sineddin nâmı diğer Seyfeddin Benjamin'in ziyaretinden 20 yıl kadar önce 1149'da vefat etmiştir. Graetz, hanedanlık astronomun tayinini Nûreddîn'in yeğeninin yaptığını ileri sürer. Bkz. Graetz, VI, not 10. Nüshaların hiç birinde böyle bir bilgi olmadığı gibi, böyle bir tashihe de ihtiyaç yoktur. R. Joseph, Nûreddîn'in kardeşi tarafından tayin edilmiş ve halefinin zamanında da görevine devam etmiş olabilir.

[146] Erbil veya Arbela, Musul'dan iki günlük bir mesafede idi. Bkz. Saadyana, *J.Q.R.*, XIV, 503. W. Bacher'in notu için bkz. s. 741.

[147] Musul ve bahsedilen diğer yerler için bkz. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, 1905; Layard, *Nineveh and its Remains*; a. mlf, *Nineveh and Babylon*. Müslümanlar tarafından da ta'zîm edilen peygamber Yûnus meselesini tedkîk eden Layard, Yûnus peygamberin mezarının bulunduğu yer hakkındaki rivayetlerin tamamıyla efsânevî bir hikayeden ibaret olduğu neticesine ulaşmıştır. Bkz. s. 596. İleride de görüleceği üzere, Benjamin bu türbeden sinagog şeklinde bahsetmektedir. Musul yakınlarındaki el-Kûş'ta Nâhûm'un mezarı olduğu belirtilir. Müslüman inanca göre Ninova halkı, Yûnus pey-

Musul'dan Fırat nehri kıyısındaki er-Rahbe'ye (Rehobat/ Tek. 36/37) üç günlük bir mesafe vardır. er-Rahbe'de başlarında R. Hezekia, R. Tahor ve R. Yitshak'ın bulunduğu 2.000 kadar Yahudi yaşamaktadır. er-Rahbe, bağ ve bahçelerle çevrilmiş geniş, güzel ve mamur bir şehirdir.

er-Rahbe'den Fırat nehri kıyısındaki Karkisîya'ya (Karkemiş/ II. Tar. 35/20) bir günlük mesafe vardır. Karkisiya'da başlarında R. Yitshak ve R. Elhanan'ın bulunduğu 500 kadar Yahudi yaşamaktadır.

Karkisiya'dan bir günlük yolculukla Neherdea'daki Enbâr'a (Pumbedita) gidilir.[148] Enbâr'da başlarında R. Hen, R. Moşe ve R. İlyakim'in (Jehoiakim) bulunduğu 3.000 kadar Yahudi bulunmaktadır. Bunlar arasında pek çok okur-yazar ve âlim kimseler bulunmaktadır. Enbâr'da Rav Yahuda ve Şmuel'in daha hayatta iken bizzat kendilerinin inşâ ettiği sinagogları ve bu sinagogların bahçesinde de mezarları bulunmaktadır. Yine Yahudi cemaatinin liderleri Nasi Bostanî (Bostanay),[149] R. Natan ve Papa oğlu Rav Nahman'ın mezarları da bu şehirde bulunmaktadır.

---

gamberden sonra tekrar şirke dönmüşlerdi. İşte Nâhûm, halkı bu hareketlerinin doğru olmadığı hususunda uyardı; ancak müşrik halk hem onun hem de Yûnus'un bir yalancı olduğunu söylemişlerdi. Çünkü Nâhûm'un onlara akibetlerinin korkunç olacağı şeklindeki vaîdi meydana gelmemişti. Schwardz ise Nâhûm'un mezarının Taberiye yakınlarındaki Kafarnaum'da (Capernaum) olduğunu söyler. Schwardz, *Das Heilige Land*, 1852, s. 259.

[148] Bâbil'deki Yahudi yeşivaları için bkz. Krauss, "Babylonia", *Jewish Encyclopedia*. Le Strange, Pumbedita kelimesinin "Bağdat kanalı ağzı" manasına geldiğini söyler. Bkz. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, s. 74. Ayrıca bkz. *J.Q.R.*, XVII, 756

[149] [Bostânî, İslâmi dönemin ilk re'sü'l-câlûtu idi. Daha geniş bilgi için bkz. Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, Gökkubbe Yayınları: İstanbul 2005, s. 46 vd. (Çeviren)].

Enbâr'dan Harbâ'ya (Hadara) beş günlük bir mesafe vardır. Harbâ'da R. Zaken, R. Yosef ve R. Natanel'in başkanlığında 15.000 Yahudi bulunmaktadır.[150]

Harbâ'dan Kral Yehoyakin tarafından inşâ edilmiş olan Ukberâ'ya iki günlük bir mesafe vardır. Burada başlarında R. Hanan, R. Yavin ve R. Yişmael'in bulunduğu 10.000 kadar Yahudi yaşamaktadır.

Ukberâ'dan iki günlük bir yolculukla Abbâsîler'in başkenti olan Bağdad şehrine ulaşılır. Halife Emîrü'l-Mü'minîn, Muhammed dinine inananların (müslümanlar) başıdır. Bütün İslâm melikleri ona itaat ederler. Halifenin müslümanlar yanındaki konumu papanın Hıristiyanlar nezdindeki konumu gibidir.[151] Halifenin Bağdad'ta üç mil genişliğinde bir sarayı vardır. Sarayında çok çeşitli ağaç, meyve ve hayvanların bulunduğu bir bahçesi bulunmaktadır. Bahçe duvarlarla çevrilmiş olup içinde, suyu Dicle nehrinden temin edilen küçük bir gölet yer almaktadır. Halife eğlenmek ve felekten bir gün çalmak istedi-

---

[150] Hadara, Alhathr veya Hatra adı ile de bilinir. Benjamin Mısır'a gelinceye kadar burası ve diğer yerlerdeki Yahudi nüfûsu hakkında verdiği bilgilerin bizzat kendisi tarafından tespit edilip edilmediği şüphelidir. Buraya kadar seyyah, gittiği yerlerdeki Yahudi nüfûsunu hep gerçek rakamın altında verdi. Bundan sonra ise daha çok mübalağalı rakamlarla karşılaşacağız. Bu durum aslında Benjamin'in İsfahân'dan öteye geçmediğini ve buradan Mısır'a yöneldiğini göstermektedir. Bu sebeple arada zikredilen yerlerle ilgili verdiği bilgiler başkalarından duyup kaydettiği bilgiler olmalıdır. Petachia'nın şu ifadeleri çok önemlidir: "*Kuş ve Bâbil topraklarında, İran topraklarında olduğu gibi çok sayıda Yahudi yaşamaktadır. Ancak bu Yahudiler müthiş bir baskı altındadırlar.*" Bu baskılar sebebiyle Petachia İran'da ancak tek bir şehir gezebilmiştir. Bkz. Pethachia, Benisch neşri, s. 19.

[151] Abbâsî halifeleri Hz. Muhammed'in soyundan gelmişlerdi. Benjamin'in burada belirtiği halife el-Müstencid'dir (555/1160). Halife haklı olarak Papa ile mukayese ediliyor. Onun Bağdad'taki dünyevî otoritesinin yanında, İspanya'dan Hindistan'a kadar yaşayan müslümanlar üzerinde emîrü'l-mü'minîn sıfatıyla dînî bir otoritesi de vardı. Bir süre sonra vezir bütün otoriteyi ele geçirince halife de zamanını ya mescidde ya da hareminde geçirmeye başladı.

ğinde hizmetçileri çeşitli kuş, hayvan ve balıklarla mükellef bir sofra hazırlayarak halifeyi davet ederler. Halife de yardımcı ve veliahtlarıyla saraya gider. Abbâsî halifesi (Hâfız)[152] mahkemesini (*Mezâlim*) sarayında kurar. Halife İsrâiloğulları'na karşı çok merhametlidir. Emrinde pek çok İsrâiloğlu çalışmaktadır. Bütün dilleri bilen halifenin İsrâil kanunu hakkında da hayli malumatı vardır. Kutsal dili (İbrânîce) hem okur hem de yazar. Kendi el emeği ile kazanmadıkça hiçbir şeye asla ortak olmaz. Kenarlarına mühürlerini iliştirdiği işlemeli yatak örtüleri hazırlar. Saraydaki görevliler onu pazarlarda satarlar. Büyük toprak sahipleri de bunları satın alırlar. Bu gelirlerle onun geçimi de sağlanmış olur. Halife, çok doğru ve güvenilir bir insandır. Herkese selam verir. Müslümanlar onu senede sadece bir kere görebilir. Çeşitli yerlerden, Yemen topraklarındaki Mekke'ye hac yapmaya giderken Bağdad'a da uğrayan hacılar onu görebilmek için can atarlar. Sarayının önünde toplanarak "*Efendimiz!, İslâm'ın Aydınlığı!, Şeriatımızın Medâr-ı iftiharı! Göster bize nur cemalini!*" şeklinde tezahüratta bulunmalarına rağmen, o onlarla hiç ilgilenmez. Sonra onun işlerini tekeffül etmiş olan veziri halifeye: "*Efendim ülkenin dört bir yanından gelmiş, gölgenizde yaşamaya can atan şu kimselere selamınızı gönderiniz*", demesi üzerine halife ortaya çıkar ve cübbesinin eteğini pencereden sarkıtır. Hacılar da gelerek onun eteğini öperler.[153] Vezir daha sonra kalabalığa: "*Selametle gidiniz; zira efendimiz hazretleri size selam eder*", diye seslenir. Halife halkı tarafından (Peygamber) Muhammed gibi kabul edilir. Halk vezirin kendilerine sağladığı, halifenin selamına mazhar olma ve

---

[152] [Abbâsî halifelerinin el-Hâfız şeklinde bir lakap taşıdıkları bilinmemektedir. Haddad buradaki el-Hâfız'dan maksadın "el-Hâfizu'l-Kur'ân" (Kur'ân hafızı) veya "Koruyan, Gözetleyen" manasında kullanılan bir kelime olabileceğini belirtmektedir. (Çeviren)].

[153] Lebrecht, halifenin sarığının siyah kadifeden ve genelde Ka'be örtüsünün bir parçası olduğunu söyler. Sarayın balkonundan sarkıtılan elbiseye ise "*Halifenin Bürdesi*" adı verildiğini belirtir. Bkz. Lebrecht, s. 391.

eteğini öpme şerefine nail olmanın verdiği bir huzurla evlerine/memleketlerine dönerler.

Halifenin kardeşleri ve ailesinin diğer üyeleri kendilerine ait saraylarda ikamet ederler. Ancak onların hepsi altın kafesdeki bülbül misalidir. Halifeye isyan edebilir endişesi ile köşklerinin önünde bekleyen muhafızlar vardır. Çünkü bir zamanlar halifenin seleflerinden birinin başına böyle bir olay gelmiş, kardeşleri isyan ederek kendilerinin de halife olduklarını iddia etmişler. Bu olaydan sonra halife ailesinden herhangi birinin bir isyanıyla karşılaşmamak için, ailenin bütün fertlerini sıkı kontrol altında tutmaya karar vermiş. Aile fertleri özel köşklerinde şâşaalı bir şekilde yaşarlar. Her birinin kendilerine ait köy ve kasabaları vardır. Hizmetlileri (*iktâ'*) gelirlerini köşklerine ayaklarına kadar getirirler. Bütün hayatları boyunca yer-içer ve bahşiş dağıtırlar.[154] Halifenin sarayının müştemilâtında mermerden yapılmış büyük binalar, altından ve gümüşten yapılmış sütunlar, heykeller ve duvarları süsleyen benzerine ender rastlanan kıymetli taşlar vardır. Yine halifenin sarayında altın dolu kuleler, ipek elbiseler ve değerli taşlardan oluşan muazzam bir servet bulunmaktadır. Halife bu emniyetli sarayından yılda bir kere, o da müslümanların Îdü'r-Ramazân (El-id-bed Ramazan)[155] dedikleri bayram günü çıkar. Ülkenin dört bir yanından, onu görmek için gelen kimseler vardır. Halife bir katırın üzerinde altın ve gümüşlerle süslü zarif ketenden yapılmış hilafet kaftanı içerisinde, başında paha biçilmez değerli taşlarla süslenmiş sarığı ve sarığın üzerinde tevazu alâmeti olarak siyah şaldan yapılmış, bütün ihtişâmının bir gün gelip ölümün karanlığıyla biteceğini simgeleyen bir türban olduğu halde sarayından çı-

---

[154] Buradaki ifadeler şaşırılacak şekilde tezat teşkil etmektedir. Konuyla ilgili olarak Goldziher'in hazırladığı önemli bir makale için bkz. *Z.D.P.V*, 1905, s. 151.

[155] [Bu bayramın Kurban Bayramı olması gerekir. Zîrâ biraz sonra aşağıda seyyah ifadesinde halifenin kurban merasimine değinecektir. (Çeviren)].

kar.[156] Etrafında atlarına binmiş, güzel elbiseler giyinmiş bir vaziyette müslümanların ileri gelenleri de ona eşlik ederler. Bunlar Arabistan, Togarma (Türk), Deylem (Gilan), İran, Medya, Guz ve Bağdat'a üç aylık uzaklıktaki Tibet'ten gelen vali ve emirlerdir.

Halife sarayından çıkar ve Basra kapısı yakınlarındaki büyük camiye doğru ilerler. Geçtiği yollar, ipek ve erguvanlarla süslenmiştir. Şehir sakinleri nağmeleri ile tezahüratta bulunarak ona olan sevinçlerini izhar ederler. Halife adı verdikleri bu kralın huzurunda dans gösterileri yaparlar. Yüksek sesle: "*Esselâmü Aleyke İslâmın nuru Efendimiz!*" diyerek selamlayıp kendisine övgüler yağdırırlar. Halife de elbisesini öper ve eteklerini uzatarak halkını selamladıktan sonra cami avlusuna girer. Caminin ahşap minberine çıkarak onlara kanunlarını/şeriatlarını anlatır. Daha sonra İslâm âlimleri öne çıkar ve ona hayır dua da bulunur, ihtiyaçlarını karşıladığı için onun yüceliğini ve nezaketini dile getirir, halife de onlardan razı olduğunu belirtir. Daha sonra halifenin kurban etmesi için bir deve getirilir. Bu onların Fısıh (*Pesah*) kurbanıdır. Kurban kesildikten sonra halife kurbanı emirlere, onlar da mukaddes halifenin kurbanının etinden tatmak için orada bulunanlara dağıtırlar. Halk da buna çok sevinir.

Törenden sonra camiden ayrılan halife Dicle boyundaki sahil yolundan sarayına yalnız olarak döner. Halife sarayına girinceye kadar, yüksek rütbeli görevliler nehirden sandallarla ona eşlik ederler. Halife sarayına gittiği yoldan değil, bir başka yoldan döner. Saraya dönerken kullandığı Dicle boyundaki yol, halifenin bastığı toprağa bir başkasının basmasına engel olmak için senenin bütün günü nöbetçilerle korunur. Artık halife ertesi sene aynı güne kadar bir daha sarayından dışarı çıkmaz. O cömert bir insandır.

---

[156] [Burada, siyah rengin Abbâsîlerin ihtilalini simgeleyen renk olduğu da hatırlanmalıdır. (Çeviren)].

Halife nehrin diğer yakasında, nehrin kollarından birinin kıyısında -ki burası Bağdad şehrinin sınırıdır- fakir kimselerin tedavisi için bloklar halinde odalardan oluşan bir hastane (bîmaristan) ve bir imâret yaptırmıştır.[157]

---

[157] Benjamin'in İslâm başkenti Bağdat hakkında verdiği bu bilgiler Le Strange'in hazırladığı kıymetli çalışmadaki bilgilerle daha da zenginleştirilebilir. Bkz. Le Strange, *Baghdad during the Abbâsîd Caliphate, from Comtemporary Arabic and Persian Sources*, 1900. Halîfe Mansur Bağdat'ı 762 yılında imparatorluk merkezi olarak seçti. Talmud'da geçen ifadelere göre buradaki Yahudi varlığı çok eskilere dayanmaktadır. Mansur, Dicle'nin batı yakasında iki mil çapında çift surlu bir Dairevî Şehir inşa etti. Burayı Dicle'nin iki yakasına dağılmış banliyölerin merkezi haline getirdi. Belki bu Dairevî Şehir hakkında iyi bir fikre sahip olmak için, Round City'i, merkezinde Elephant ve Castle'ın bulunduğu Thames'in, Surrey kenarına yerleştirilmiş olduğunu düşünürsek, şehrin o dönemdeki halini zihnimizde biraz canlandırabiliriz. Bu noktada Mansur'un cuma ve bayram namazlarını edâ ettiği büyük bir mescit vardı. Dairevî Şehir belli dönemlerde su baskınlarına maruz kaldığı için idarî binalar tedrîcen nehrin batı yakasına taşınmıştı. Harim adı verilen üç mil genişliğinde bir alana kurulmuş olan hilafet köşkleri, İngiltere'deki Westminster'in şehre göre konumuna benzer bir yer işgal etmişti. Bu dönemde burada yirmi üç kadar köşk vardı. Halife camiye gelmek istediğinde sarayından çıkar, Westminster köprüsü gibi ana köprüden geçerdi –ki Benjamin'in şehri ziyareti sırasında Basra Kapısı tarafında idi.- Camide ibadetini tamamlandıktan sonra nehri kayıkla geçer, Thames Embankment'e benzer bir yolla sarayına ulaşırdı. Saray görevlileri ve devletin önde gelen kimseleri de saltanat kayıklarıyla halifeye eşlik ederlerdi. Arap müelliflerinin bildirdiğine göre bazı köşkler hapishane gibi işlev görüyordu. Halife yakın akrabalarını bu köşklerde (göz) hap(sin)e tâbi tutuyordu. Kendilerine özel hizmetçilerin tahsis edildiği bu kimseler, buralarda saygın bir şekilde kalıyorlar; ancak köşkü çevreleyen duvarların ötesine geçemiyorlardı. Geçmek yasaktı, geçmenin cezası ölümdü. Lebrecht, Halife Müktefî tarafından hapsedilen kardeşleri ve (erkek) akrabalarının durumlarıyla ilgili bir takım bilgiler verir. Bkz. Lebrecht, s. 381. Bağdat'ta büyük hastaneler vardı. Benjamin'in yukarda bahsettiği hastane, şehrin batısındaki Mustansiriye Bimaristanı'dır. Bu hastane, inşâsından sonraki ilk üç asır boyunca önemli bir hastane/tıp fakültesi olma özelliğini korumuştur. Günümüzde kayıkların bulunduğu yere yakın bir mesafede bulu-

Hastanede, ilaç ve diğer ihtiyaçları halifenin bizzat kendi bütçesinden karşılanan 60 kadar doktorun kendilerine mahsus odaları (yazıhane) bulunmaktadır. Tedavi olmak için gelen her hastanın ihtiyacı da halife tarafından karşılanmaktadır. Burada Dârü'l-mâristan adında bir kurum vardır ki, köylerde yazın kavurucu sıcağında şuurunu/aklını kaybeden akıl hastaları buraya alınır, kış aylarına değin eski sağlığına kavuşuncaya kadar burada tedavi görürler. Burada bu hastaların ayaklarına zincir vurulur. İhtiyaçları halife tarafından karşılanan bu akıl hastalarının, ailelerinin yanına dönmelerine ancak tedavi edildikten sonra müsaade edilir. Evlerine dönerken kendilerine bir miktar da para verilir.

Halife tarafından görevlendirilen bir memur (müfettiş) hastaların tedavi edilip-edilmediğini her ay düzenli olarak kontrol eder. Bu memurlar sırf bu iş için tahsis edilmişlerdir. Bağdat'a gelenler arasında akıl hastaları varsa, halife onlara da yardım eder. Çok adil olan halifenin bütün icraatı hep iyilik ve güzellik içindir.

Bağdad'ta 40.000 kadar Yahudi yaşamaktadır.[158] Bunlar büyük halifenin himayesinde güvenli, itibarlı ve mutlu bir şekilde hayat sürmekteler. Yahudiler büyük âlimlere sahip. Yeşiva başkanları Kanun (Tevrat veya Halaha) çalışmalarıyla

---

nan Mustansiriye Bimaristanı'nın kalıntılarını görmek hâlâ mümkündür. Şunu da belirtmekte fayda vardır: Benjamin Bağdat'ı Selçuklu sultanlarının nüfûzunun kırılıp halifenin güçlü olduğu bir sırada ziyaret etmişti. Ancak ipler vezirlerin eline geçtiği için, halifelerin politik olaylarda pek fazla etkinliği de kalmamıştı.

158 Asher ve diğer matbû' neşirlerde Bağdat'ta yaşayan Yahudilerin sayısı 1.000 olarak verilmektedir. R. Petachia ise bir ifadesinde Yeşiva başkanının 2.000 öğrencisi olduğunu, bir başka yerde ise 500 olduğunu söyleyerek çelişkili ifadeler kullanmaktadır. BM. ve R. nüshaları bu çelişkiye belki ışık tutabilir. Bu nüshalarda da Bağdat'ta 40.000 Yahudinin olduğu belirtilmektedir. Yazmalar tarafından bu ve benzeri yerler hakkındaki çok büyük rakam farklılıklarının verildiği bu tür notlar sıkıcı olabilir. Ancak okuyucu Asher'in de karşılaştığı bu çelişkili ifadelerin hâlâ giderilemediğini görecektir.

meşgul olurlar. Şehirde 10 tane yeşiva bulunmaktadır. Büyük yeşivanın başında Eli oğlu baş rabbi R. Şmuel vardır. R. Şmuel, Gaon Ya'kov Yeşivası başkanıdır. Kendisi Levililer'den olup soyu muallimimiz Musa'ya (Musa peygamber) kadar dayanmaktadır. II. yeşivanın başkanı ise Şmuel'in biraderi ve Levililer'in idarecisi Hananya'dır. R. Daniel III. yeşivanın; âlim R. Eleazer IV. yeşivanın başkanı Tsameah oğlu R. Eleazer ise idarî işlerden sorumludur. Tsameah'ın soyu peygamber Şmuel'e kadar dayanmaktadır. O ve kardeşleri melodileri Mabed'in yıkılmasından önceki dönemlerinde tilâvet edildiği şekliyle aynen bilmektedirler. Tsameah'ın oğlu R. Eleazer V. yeşivanın başkanıdır. Ulemânın medâr-ı iftiharı R. Hisday VI. Yeşivanın; R. Haggai VII. Yeşivanın; R. Ezra VIII. Yeşivanın; Ebû Tâhir nisbeli R. Avraham IX. Yeşivanın; Nasi Bostânî'nin oğlu R. Zakkay *Sium*'un başkanlığını yapmaktadır.[159] İşte bunlar *Batlanim*'dir.[160]

Bunlar cemaatin işlerinden başka herhangi bir şeyle meşgul olmazlar. Haftanın ikinci günü hariç diğer bütün günlerde, dindaşları arasında hüküm verirler. (Haftanın bu ikinci gününde de) *Batlanim*'in de iştirakiyle Gaon Ya'kov yeşivası başkanı baş rabbi Şmuel, huzuruna gelen kimselerin davalarını görür. *Batlanim*'in başı Hisday'ın oğlu Daniel (Şmuel'e): "*Efendimiz! Sürgündeki bütün İsrâiloğulları'nın Başı!*" diye hitap eder. Onun elinde İsrâil Kralı (Hz.) Davud'a kadar uzanan şecereyi gösteren bir kitap vardır. Yahudiler ona "*Sürgün Yahudilerinin başı Efendimiz (Resü'l-câlût)*" diye, müslümanlar ise "*Seyyidünâ İbn Davud (Saidna ben Daud)*" diye hitap ederler. Bütün İsrâil cemaatinin otoritesi, İslâm'ın Efendisi Emîrü'l-Mü'minîn tarafından ona (yeşiva gaonuna) verilmiştir.[161] Zira

---

[159] X. veya sonuncu yeşiva.

[160] "*Batlanim*" terimi Talmud'da, kendilerini tamamen cemaat hizmetlerine veren ilim adamları için kullanılır.

[161] 1040 yılında R. Hezekiya ile biten re'sü'l-câlûtların soyu, Zerubavel kanalıyla (Hz.) Davud'a kadar dayanır. Hisday'ın soyu kraliyet ailesinin hanım kanalından gelen bir aileye mensup olan Hilel'e dayanıy-

Muhammed ona ve onun nesline bu görevi tevdî etmiş ve hakimiyeti altında yaşayan Yahudilerin idaresiyle (re'sü'l-câlût olarak) görevlendirmiş. Müslüman, Yahudi veya diğer din sâliklerine onun huzurunda ayağa kalkmalarını ve selamlamalarını; bunu yapmayanlara ise yüz kırbaç vurulmasını emretmiştir.[162]

Haftanın beşinci günü Büyük halifeyi ziyarete giden re'sü'l-câlûta Yahudi ve Yahudi olmayan kimselerden müteşekkil bir süvari birliği eşlik eder. En öndeki teşrifatçı: "*Davud oğlu Efendimize yol açın! Ona gerektiği şekilde hürmet edin!*", der. Bunun Arapça karşılığı ise; "*'Âmilû tarîk la Saidna ben Daud (İ'melû' et-tarîka li seyyidinâ ibn Davud)*"dur. Re'sü'l-câlût, ipek cübbesiyle, başında da nakışlı geniş bir başlık ve bu başlıktan, üzerine Muhammed'in armasının işlendiği uzun ve beyaz bir tülbent aşağıya sarkıtılmış bir vaziyette at üzerinde saraya gelir. Halifenin huzuruna çıkınca elini öper. Daha sonra halife ayağa kalkar ve onun için hazırlattığı özel bir tahta (koltuk) oturmasını söyler. Halifenin huzurundaki bütün vezirler Re'sü'l-câlût'un önünde ayakta beklerler. Re'sü'l-câlût halifenin tam karşısındaki koltuğa oturtulur. Bundan maksat (halife) Muhammed'in emirleri doğrultusunda, Tevrat'ta da belirtildiği gibi, şeriatı uygulamaktadır: "*Asa Yahuda'dan ayrılmayacak, kanun koyucu da ayaklarının yanında olacak. Şilo'ya geldiğinde halk onun için toplanacak.*"[163] Re'sü'l-câlût'un otoritesi Şinar (Irak), İran, Horasan, Sebe (Yemen), Diyar Kal'a (Bekr), Aram

---

ordu. Bkz. Graetz, VI, not 10. Petachia Bağdat'ı ziyaretinden bir yıl önce Daniel'in vefat ettiğini bildirir. Bkz. *Petachia*, s. 17. R. Şmuel yeşiva başkanı iken David adlı bir yeğeni de re'sü'l-câlût olarak görev yapıyordu. David Asya Yahudileri üzerinde fevkalâde nüfûza sahipti. Şmuel'in bir tek kızı vardı. Bu kız Tevrat ve Talmud'u çok iyi biliyordu. Bu hanım kendisinin görülemeyeceği, üst kattaki bir yerden alt kattaki öğrencilerine ders anlatırdı.

[162] Re'sü'l-câlûtluk kurumu ancak son dönemlerde canlanabilmişti. Yukarıda kendisinden Muhammed diye bahsedilen halife, Müstencid'in (555/1160) selefi el-Müktefî (530/1136) olmalıdır.

[163] [Bkz. Tekvin 49/10. (Çeviren)].

Naharayim (Mezopotamya), Ararat dağları ve etrafı dağlarla çevrili olan ve Büyük İskender tarafından yapılan bir demir kapıdan başka çıkışı da olmayan – ki bu demir kapı sonradan kırılmıştır- Alan topraklarında yaşayan[164] Yahudilere kadar uzanır. Ayrıca Sibirya, Asve dağlarının ve Togarmim (Türkmen) topraklarındaki Yahudiler ile Gurgan (Gürcistan) topraklarında Amu Derya ırmağı (Gihon)[165] kenarında yaşayan Gurganim adı verilen Yahudiler de ona tâbidirler. Gurgan topraklarında Hıristiyan dinine mensup Girgaşîler hâkimdir. Re'sü'l-câlût'un otoritesi ayrıca Semerkant kapılarına, Tibet ve Hindistan topraklarına da uzanır.

Bahsettiğimiz yerlerde yaşayan bu Yahudi cemaatlarıyla ilgili olarak re'sü'l-câlût'un, kendi otoritesini temsil eden ve ken-

---

[164] Alan ortaçağlarda Gagauzlar'ın toprakları ile Georgia topraklarını içine alıyordu. Büyük İskender'in yaptırdığı Demirkapı'ya gelince; Marko Polo Seyahatnamesi'nin nâşiri Yule, bu geçit hakkında bilgi veren ilk Avrupalı seyyahın Benjamin olduğunu belirtir. Gerek Benjamin gerekse Marko Polo, Büyük İskender'in Derbent geçitinden geçtiği şeklindeki gezileri sırasındaki yaygın olan bilgileri aynen kaydetmişlerdir. Bkz. *Travels of Ser Marco Polo*, neşir Sir Henry Yule, London (John Murray- 3. baskı), III. Bölüm. Türkler burayı *Demirkapı*, İranlılar ise *Sedd-i İskender* olarak isimlendirirler. Lord Curzon ise kıymetli çalışmasında, Arbela savaşından sonra Darius'un peşinden giden Büyük İskender ve ordusunun geçtiği geçitin Derbend'te olmadığını iddia eder. Büyük İskender'in vak'anüvisti Arrian, bu geçitin Rages'ten –ki bu şehir hakkında Tobit kitabında bilgi vermiştir- İskender'in ordusunun yürüyüşüyle bir günlük bir mesafede olduğunu kaydetmiştir. Ancak Derbend-Rages arası tam olarak 500 mildir. Lord Curzon'a göre –ki bu görüşü Spiegel, Droysen ve Schindler tarafından da teyid edilmiştir- İskender ve ordusunun geçtiği geçit Meşhed yolu üzerinde Tahran'dan 40 mil uzaklıktaki Sirdara Geçitidir. Kanaatimce Benjamin'in ifadesi Marko Polo'nun verdiği bilgilerden daha fazla itimada şâyandır. Meselâ Marko Polo Seyahatnamesi'nin III. bölümünde Fırat nehrinin Hazar denizine döküldüğünden bahseder.

[165] Araplar Amu Derya'ya (the Oxus/Ögüs) Ceyhun adı verirler. Benjamin'in çağdaşı I. Rabad *Sefer ha-Kabala* adlı eserinde Gurgan memleketi diye bahsettiği yerde Nestûrîler'e işaret etmekteydi.

disinin takdis ettiği rabbileri ve diğer görevlileri (*hazan*)[166] tayin etme yetkisi vardır. Bunlar ona dünyanın öbür ucundan takdimeler ve hediyeler getirir/gönderirler.

Re'sü'l-câlût'un Irak'ta misafirhaneleri, bağ-bahçe ve arazileri vardır. Arazinin çoğu kendisine atalarından miras olarak kalmıştır. Kimse bu arazileri ondan kuvvet zoruyla alamaz. Kendisinin misafirhanelerden, hastanelerden, pazarlardan, tüccarlardan ve uzak diyarlardan getirilen mallardan haftalık mutad gelirleri vardır. Bu sebeple re'sü'l-câlût çok zengindir. Tevrat ve Talmud hakkında bilgili ve hikmet sahibidir. Hergün sofrasında pekçok İsrâiloğlu yemek yer.

Bu yapılanmasıyla re'sü'l-câlût halifeye, veliahdlarına ve vezirlerine pek çok para verir. Halife'nin onu re'sü'l-câlût olarak (kabul edip) tayinini tasdik ettiği gün o, ikinci hilafet (makam) arabasına biner ve saraydan tef ve borazanlar eşliğinde evine döner. Re'sü'l-câlût yeşiva başkanlarını, ellerini onların başına koymak suretiyle takdîs ettikten sonra vazifelerine tayin eder.[167] Şehirde pek çok âlim ve zengin Yahudi yaşamaktadır.

Bağdad'ta gerek şehrin içinde gerekse şehri ikiye bölen Dicle'nin diğer yakasındaki Kerh'te 28 kadar sinagog bulunmaktadır. Re'sü'l-câlût sinagogunda altın ve gümüşle kaplanmış çeşitli renklerde mermer sütunlar vardır. Mezmurlar kitabından[168] bazı pasajlar altın harflerle levhalar halinde yazılarak bu sütunlara asılmıştır. Sinagogtaki sandığın önünde on basamaklı mermer bir merdiven, merdivenin en üstünde de re'sü'l-câlût ve Kral Davud ailesine mensup olan prenslerin kürsüleri vardır.

Bağdad 20 mil çapında dairevî bir alana kurulmuş olup, bağ, bahçe ve hurmalıklar içinde, benzerine Şinar'ın diğer yer-

---

166 [Sinagogta hahamla beraber dua okuyan kimse. (Çeviren)].

167 Bu ifadelerle Mısır'daki Nagidlik kurumunun mukayesesi faydalı olacaktır. Bkz. *J.Q.R.*, IX, s. 717

168 [Mezmurlar ile ilgili, Petachia seyahatnamesinin 7. dipnotundan sonraki çevirenin açıklamasına bakınız. (Çeviren)]

lerinde rastlanamayacak güzellikte bir şehirdir. Şehre çeşitli yerlerden ticaret için gelen pek çok tüccar vardır. Şehirde çok sayıda âlim (bilge), hakîm (filozof) ve büyünün her çeşitine vâkıf sihirbazlar yaşamaktadır.

Bağdad'tan iki günlük mesafede büyük ve geniş bir şehir olan Gazigan[169] (Resen) bulunmaktadır. Gazigan'da 5.000 kadar Yahudi yaşamaktadır. Şehrin ortasında Yahudilerin büyük sinagoglarından biri olan Raba sinagogu vardır.[170] Sinagogun yanında Raba, mezarının altındaki mağarada ise 12 öğrencisi yatmaktadır.

Gazigan'dan bir günlük yolculukla Bâbil'e (Eski Bâbil/Babylon) ulaşılır. Eski Bâbil'in kalıntıları on mil kadar bir alana yayılmaktadır.[171] Buhtunnasr'ın[172] sarayının kalıntılarını

---

[169] [Haddad buranın, İslâm kaynaklarında zikredilen "Derzîcân"ın bozulmuş şekli olduğunu belirtir. Haddad, s. 139. Yâkût, Derzîcân'ın Bağdat'ın batısında Dicle kenarında yer alan büyük bir yerleşim birimi olduğunu belirtmektedir. Bkz. *Mu'cem'ül-Büldân*, Derzîcân mad., II, 450. (Çeviren)].

[170] Sinagog adını Talmud'ta kendisinden çok sıkça bahsedilen bir âlimden almıştır.

[171] Kitab-ı Mukaddes zamanlarda Bâbil Senharip tarafından zaptedilmişti. Fırat'ın bendlerinden birinin yıkılması sebebiyle her yer su altında kalmıştı. Buhtunnasr (Nebuchadnezzar) şehri tekrar imar etti. Şehirde Ba'l Mabedi'nin yanısıra kendisi için muhteşem bir saray (kasır) da yaptırdı. Heredot bu devâsâ yapıların çok detaylı anlatımları ile 50 mil genişliğindeki dairevî şehrin boyutları hakkında önemli bilgiler verir. Bkz. Heredot, I. Kitap, s. 178-189. Xerxes şehri yıkmıştır. Büyük İskender Ba'l Mabedi'ni restore etmeyi düşünmüş; ancak sadece enkazının iki ay 10.000 kişiyi meşgul ettiğini görünce bu teşebbüsünden vazgeçmiştir. Kalıntıların bulunduğu bölgede XIX. asırda Almanlar tarafından arkeolojik kazılar yapılmış, bu kazılar neticesinde Fırat ve Dicle'nin akışını düzenleyen setlerin çözülmüş olduğu görülmüştür. Günümüzde burası bataklık halindedir. Konuyla ilgili olarak Kitab-ı Mukaddes'te şu şekilde bahsedilir: "*Şehirler virâne kurak bir yer, ve çöl, kimsenin oturmadığı bir memleket oldu, ve ademoğlu oradan geçmiyor.*" (Yeremya 51/43)

görmek hâlâ mümkündür. Ancak kalıntılar yılan-çıyan ve akrep kaynaması nedeniyle, kimse oraya girmeye cesaret edemez. (Sarayın) bir mil kadar uzağında, ibadetlerini Danyâl Sinagogunda yapan 3.000 kadar İsraelî yaşamaktadır. Tarihî sinagog yontma taş ve tuğlalarla Danyâl tarafından yapılmıştır. Sinagogla Buhtunnasr sarayı arasında Hananya, Mişael ve Azarya'nın atıldığı tandırlar vardır.[173] Bu ocağın mevkisi herkesin bildiği malum ovaya kadar uzanır.[174]

Bâbil'den beş fersah uzaklıkta Hille vardır. Hille'de 10.000 kadar Yahudi yaşamaktadır. Şehirde dört tane sinagog mevcut olup bunlar: R. Meir, R. Keşişa –ki bu âlimlerin mezarları adlarıyla anılan bu sinagogların önünde bulunmaktadır-, Hama oğlu Rav Zeiri ve R. Mari sinagoglarıdır. Yahudiler hergün bu mabedlerde ibadet etmektedirler.

Hille'den dört mil kadar ötede Bâbil Kulesi bulunmaktadır. Kule, dilleri karışmış bir halk[175] tarafından "*agur*" adı verilen

---

[172] [Buhtunnasr hakkında Petachia seyahatnamesindeki, çevirenin 27. dipnottan sonraki açıklamasına bakınız.]

[173] [Bunlar hakkında Petachia'daki, çevirenin 22. dipnottan sonraki açıklamasına bakınız. (Çeviren)]

[174] Benjamin'in yukarıda herkes tarafından bilinen vadi olarak tarif ettiği bu vadi, Kitab-ı Mukaddes'te bahsi geçen Dura ovasıdır (Daniel 3/1). Bkz. Berliner, *Beitrage zur Geographie und Ethnographie Babyloniens*; Layard, *Nineveh and Babylon*, s. 469. Ayrıca Bkz. Berahot, 57b.

[175] [Benjamin'in buradaki "*...dilleri karışmış bir halk...*" ifadesi, Tevrat bilgisine dayanmaktadır. Şöyle ki, Tevrat'a göre Nuh Tufanı'ından sonra Şinar (Sinear) bölgesine yerleşen Hz. Nuh'un oğullarının başlangıçta dili bir idi (Tekvin 11/1). Ancak Şinar'a yerleştikten sonra bir kule yapmaya karar verirler ve "*Gelin, bütün yeryüzüne dağılalım diye, kendimize bir bir şehir ve başı göklere erişecek bir kule bina edelim, ve kendimize bir nam yapalım*" (Tekvin 11/4) diyerek kuleyi inşâ etmeye başlarlar. Ancak Rab, hepsinin bir kavim olduğunu görünce anlaşamasınlar diye dillerini karıştırır ve onları bütün dünyaya dağıtır (Tekvin 11/6-8). İnşaatı yarım kalan şehre de dillerin orada birbirine karışmasından dolayı Bâbil adı verilir (Tekvin 11/9). (Çeviren)].

tuğlalarla yapılmıştır. Kulenin külliyesi yaklaşık iki millik bir alana oturmuş olup, eni 40, boyu ise 200 zirâ' kadardır. Kuleye bedenlerinden dolaşılarak çıkıldığı için her.10 zirâda yukarı doğru bir yükselti yapılmıştır.[176] Kulenin tepesinden, çevredeki 20 mil genişliğindeki bir alanı görmek mümkündür. Gökten kuleye bir ateş parçası düştüğü için, kulenin ortasında derin bir çukurluk oluşmuştur.

Buradan yarım günlük bir yolculukla 200 kadar Yahudinin yaşadığı Kafri'ye ulaşılır. Kafri'de R. Yitshak Napha sinagogu vardır. Sinagogun önünde de R. Yitshak'ın mezarı bulunmaktadır.

Buradan üç fersah kadar uzaklıkta ise Fırat nehri kıyısında (peygamber) Hezekiel (Hizkîl) sinagogu vardır.[177] Sinagogun

---

[176] Bereşit Raba'da (Bölüm XXXVIII) Kule'nin Borsippa'da olduğu belirtilmektedir. Burada bahsedilen kalıntılar ise Burcu Nemrûd (Birs Nimroud) kalıntılardır. Kalıntılar hakkında Layard tarafından geniş malumat verilmiştir: " *Tepe birdenbire keskin bir şekilde 198 adım yükselir. Tepenin zirvesinde 37 adım yüksekliğinde, 28 adım genişliğinde bir tuğla yığını vardır. Bu yığının bir kenarında çok iyi bir ustalıktan çıktığı belli olan temelinden kopmuş büyük parçalar yer almaktadır. Saydamsı eriyik bir hal alarak taşa nüfûz etmiş kireç ve tuğlalar bu yıkıntının bir şimşekten dolayı meydana gelebileceğini göstermektedir. Kalıntılar nerdeyse aşağıdan yukarıya kadar parçalanmıştır. Benjamin'in bahsettiği kalıntılardan ise şimdilerde hiçbir iz bulunmamaktadır.*" Layard, *Nineveh and Babylon*, Bölüm XXII, 496. Konuyla ilgili ayrıca bkz. T.K. Cheyne, "The Tower of Babel", *Biblical Cyclopedia*. Buhtunnasr'ın Borsippa Kitabesi'nde de hiçbir zaman orjinal haliyle tamamlanmamış kulenin, çürümeye yüz tuttuğu ve kil tuğlalarının çatladığı şeklinde birtakım bilgiler verilmiştir. Benjamin'in bahsettiği tuğlalardan Kitab-ı Mukaddes'te de bahsedilmiştir. Bkz. İşaya 27/9. el-Acur, Araplar tarafından hâlâ pişmiş tuğlalar için kullanılmaktadır.

[177] Niebuhr bu türbeyi ziyaret etmiş ve hakkında da detaylı bilgiler vermiştir. Bkz. Niebuhr, II, 216. Layard, Burcu Nemrûd'tan (Birs Nimroud) bahsederken şunları söyler: "*Güneydoğu yönünün en ucuna doğru, Hezekiel'in küçük kabrini pek de fazla gölgelemeyen Kifil'in hurma ağaçları yükselmektedir. Burası eskiden Bağdat, Hille, Kalde ve çevresinde yaşayan Yahudilerin ziyaret amacıyla*

ön taraflarında altmış küçük kule, her kulenin arasında da küçük bazı sinagoglar vardır. Sinagogun avlusunda sandık (ark), arkasında ise Hezekiel'in kabri vardır. Geniş kubbelerle örtülen kabir çok gösterişlidir. Burası çok eski zamanlarda, Evil-merodak[178] kendisini hapisten çıkardığında Yahuda kralı Yehoyakin[179] ve onunla beraber gelen 35.000 Yahudi tarafından inşâ edilmiş. Buranın bir tarafı Kebar ırmağı, diğer tarafı da Fırat nehri kıyısındadır. Kral Yehoyakin ve burayı inşâsında ona yardım edenlerin isimleri, Yehoyakin'in ismi en üstte, Hezekiel'in ismi ise en alta gelecek şekilde duvardaki bir kitabeye kazınmıştır.

Günümüze kadar küçük bir mabed olarak gelebilen bu yer, İsrâiloğulları tarafından mukaddes kabul edilmekte, *Roş ha-Şana*'dan (Yılbaşı) *Yom Kipur*'a (*Kefâret günü*) kadar, mübarek günlerde, ibadet ve dua etmek için değişik memleketlerden pekçok Yahudi buraya akın etmektedir. İsrâiloğulları bu mübarek günler vesilesiyle büyük şenlikler tertip ederler. Şenliklere re'sül'l-câlût ve yeşiva başkanları da Bağdat'tan gelerek iştirak eder. Şenlikler süresince kurulan kamplar iki millik bir araziye yayılır. Buraya ayrıca Arap tüccarlar da gelirler. "*Fera*" adı verilen fuara benzer büyük bir kalabalık oluşur. *Yom Kipur*'da (İsrâiloğulları) Peygamber Hezekiel'in bizzat kendi eliyle yazdığı Tevrat'tan parçalar okurlar. Hezekiel'in kabrinde gece-gündüz durmaksızın bir kandil yanar. Bu kandil onun tarafından yakıldığından beri bugüne kadar hiç söndürülmemiştir. (Türbe görevlileri) Kandilin fitilini ve yağını devamlı değiştirirler.

---

toplandıkları bir yermiş. Şimdilerde ise daha önceleri sahip olduğu birtakım süs ve yazılarından soyutlanmış sade ve mütevazi bir mekân durumundadır." Bkz. Layard, *Nineveh and Babylon*, s. 500. el-Hârizi, türbeyi ziyaretinde güzel bir kaside yazmıştır. Bkz. Bölüm XXXV. ve L.

[178] [Evil-merodak, Bâbil kralı Buhtunnasr'ın halefi idi. Bkz. II. Krallar 25/27-30. (Çeviren)].

[179] [Yehoyakin için çevirenin, Petachia seyahatnamesindeki 19. dipnottan sonra gelen izahına bakınız. (Çeviren)].

Mabed'e ait, kitaplarla dolu bir oda var. Buradaki kitapların bazısı I. Mabed dönemine, bazısı da II. Mabed dönemine ait kitaplardır. Kütüphanede ayrıca (erkek) evladı (vârisi) olmayan bazı kimselerin sinagogda kullanılmak üzere vakfettiği kitaplar da mevcuttur. İran ve Medya şehirlerinden, burayı ziyaret etmek için gelen Yahudiler, hemşehrilerinin Peygamber Hezekiel sinagoguna bağışladıkları (vakfettikleri) paraları getirip teslim ederler. Sinagogun ayrıca kendine ait emlâkı, arazileri ve köyleri vardır. Söylendiğine göre bunların hepsi Kral Yehoyakin'e aitmiş. Muhammed buraya geldiğinde bütün bunların hak ve yetkilerinin Hezekiel sinagoguna ait olduğunu teyid etmiş.[180]

---

[180] Daha öncede belirtildiği üzere burada bahsedilen Muhammed o sırada hüküm süren halifenin selefi el-Muktefî (530/1136) olmalı. Zîrâ (Hz. Peygamber) Muhammed ne Bâbil'e gelmiş ne de Yahudilere böyle herhangi bir eman vermiştir. Ancak gerek esas aldığımız nüshada (BM) gerekse R. nüshasında, (Hz.) Peygamber için genelde (Meşoga/*Mecnun*) kelimesi kullanılmıştır. Constantinople edito princeps neşrinin dayandığı nüsha, bu vb. ancak daha çok müstensihlerin araya sokuşturdukları pek de şık olmayan diğer bazı ifadeler kullanılmıştır. Görüleceği üzere elimizdeki, Muhammed (s.a.v) ve damadı (Hz.) Ali tarafından Yahudilere toprak tahsis edildiğine dair bilgileri içeren pasaj, matbû' metinlerde yer almamaktadır. Diğer taraftan Hischfeld, Epithet kelimesinin Arapça karşılığının *el-Mecnûn* olduğu görüşündedir. Oysa (Hz.) Muhammed'e (Mekkeli müşriklerce) yöneltilen mecnûn yakıştırması (iftirası) Muhammed tarafından Kur'an'da pekçok yerde şiddetle reddedilmiştir. Diğer yandan kelime Hoşea'daki (9/7), bir ifadeden de alınmış olabilir.

[Ortaçağda Yahudiler'in Hz. Peygamber hakkındaki bu anlayışlarını Benjamin'in çağdaşı Samuel b. Yahya el-Mağribî (ö. 570/1174) de dile getirmiştir. Yahudiliğe yazmış olduğu reddiyede bu mühtedî Yahudi, eski dindaşlarının Hz. Muhammed'i kendi aralarında *mevşukâ* (meşoga/mecnûn!) şeklinde andıklarını belirtmektedir. Bkz. Samuel b. Yahyâ el-Mağribî, *İfhâmü'l-Yehûd*, tahkik Muhammed Abdullah eş-Şerkâvî, Dârü'l-Hidâye 1986, s. 157. Samuel b. Yahyâ el-Mağribî'nin hayatı için bkz. Graetz, III, 442; Sassoon, s. 82-86.

Yukarıda Adler'in son ifadesinin de açıklanması gerekir: İslâm anlayışında Kur'an Hz. Peygamber tarafından değil, Allah tarafından indirilmiş bir kitaptır. Peygamber ise sadece tebliğcidir. Kur'an'da da Peygamberimize Mekke müşrikleri tarafından yöneltilen gerek kâhin,

Öte yandan buraya dua etmek için seçkin bazı müslümanlar da (Muhammedî) gelmektedir. Çünkü müslümanlar Peygamber Hezekiel'e çok sevgi besliyorlar. Onlar buraya *Bar* (Dar) *Meliha* (Güzellik Evi) adı verirler. Buraya bütün Araplar dua etmek için uğrarlar.[181]

Sinagogdan yarım mil kadar uzaklıkta Hananya, Mişael ve Azarya'nın kabirleri bulunmaktadır. Kabirlerin üzerinde büyük kubbeler vardır. (Burada hizmet edenlerin bir masûniyeti vardır ki) en karışık zamanlarda bile, buraya hizmet eden müslüman ve Yahudi hizmetlilere kimse dokunmaya cesaret edemez.

Buradan üç mil kadar uzaklıkta 300 kadar Yahudinin yaşadığı Kotsonat bulunmaktadır. Burada Rav Papa, Rav Huna, Yosef Sinay ve Rav Yosef ben Hama'nın kabirleri ve her bir kabrin önünde de kendi adlarına yapılmış birer sinagog bulunmaktadır. İsrâiloğulları bu sinagoglarda her gün ibadet etmektedirler.

Buradan üç fersahlık bir yolculukla Peygamber Nahum el-Kûşî'nin[182] kabrinin bulunduğu Ayn Şifta'ya gidilir.

Buradan bir günlük yolculukla ise Rav Hasday, R. Azarya, R. Akiba ve R. Dosa'nın kabirlerinin bulunduğu Keferü'l-kerem'e ulaşırsınız.

Keferü'l-kerem'den yarım günlük bir yolculukla R. David, R. Yahuda, Abay, R. Gordiya, Rav Sehora ve Rav Ada'nın mezarlarının bulunduğu bir çöl kasabasına varırsınız.

Bu kasabadan bir günlük mesafeyle Kral Tsedekiya'nın kabrinin bulunduğu Raga nehrine ulaşırsınız.

şâir, mecnun, sihirbaz vb. olduğu yakıştırmaları; gerekse Kur'an'ı kendisinin uydurduğu şeklindeki ifadeleri Kur'an tarafından pekçok defa çok sarîh ve kesin ifadelerle reddedilmiştir. Meselâ bkz. En'am 6/19; Yûnus 10/15,37,61; Yûsuf 12/2-3 vb. (Çeviren).]

[181] Hezekiel Türbesi'nin resimleri için bkz. *Jewish Encyclopedia*, V, 315.

[182] [Nahum el-Kuşî hakkında bkz. Yûsuf Rızkullah Ganîme, *Nüzhetü'l-müştâk fî Târîhi Yehûdu'l-Irâk*, Bağdat 1924, s. 213-215 (Çeviren)].

Raga nehrinden bir günlük yolculukla ise Kral Yehoyakin'in kabrinin bulunduğu Kûfe'ye gidersiniz. Kral Yehoyakin'in kabrinin üzerinde kocaman bir bina, önünde de bir sinagog bulunmaktadır. Kûfe'de 7.000 kadar Yahudi yaşamaktadır. Şehirde müslümanların büyük bir camisi vardır. (Hz.) Muhammed'in damadı Ali ben (b.) Ebû Tâlib'in mezarı da buradadır. Müslümanlar buraya .... gelirler.

Kûfe'den bir buçuk günlük yolculukla Sûra'ya gidilir ki, burası Mata Mehasya'dır. Re'sü'l-câlûtlar ve yeşiva başkanları önceleri burada ikamet ederlermiş.[183] Sûra'da R. Şerira ve merhum R. Hay, R. Sa'diya el-Feyyûmî, Şmuel ben Hofni Gaon, Peygamber Gedalya oğlu Kuşî oğlu Tsafenya, Davud (Hz. Davud) ailesinin prensleri ve şehrin yıkılmasından önce burada yeşiva başkanlığını yapan pekçok kimsenin kabri vardır.[184]

Sûra'dan iki günlük bir mesafede Şefyâsîb vardır. Burada İsrâiloğulları'nın, Kudüs topraklarından getirdikleri toprak ve taşlarla inşâ ettikleri bir sinagogları vardır. Adını bu yerden (Şefyâsîb) alan bu sinagog Nehardea yakınlarındadır.[185]

Buradan bir buçuk günlük bir yolculukla Enbâr'a ulaşılır ki burası Nehardea'daki Pumbedita'dır.[186] Enbâr'da yaklaşık

---

[183] Mata Mehasya'nın tahribinden Talmud'da da bahsedilir. Bkz. *Sabbath, IIa.* Şehrin tahribinden sonra öğrenim merkezi olarak onun yerini Sûra almıştır.

[184] Berliner, Talmud ve Midraş'a istinaden Yahudilerin Bâbil'deki çeşitli ilim merkezleri hakkında bilgiler vermiştir. Bkz. Berliner, s. 45-47, 54-57.

[185] Talmud'da bu sinagogdan çok sıkça bahsedilir. Zunz, Rashi'nin Şefyâsîb'in Neherdea'da bir yer olduğu ve Yehoyakin ve müntesiplerinin Kitab-ı Mukaddes'teki: *"Çünkü kulların onun taşlarından zevk alıyor ve onun tozuna acıyorlar"* (Mezmurlar 102/14) ayetine vurgu yaparak kutsal diyardan buraya toprak getirdikleri şeklindeki Talmud ifadesini (*Avoda Zara 43b*) atlamıştır. Bkz. Zunz, not 255.

[186] Benjamin bu civardaki değişik ilim merkezlerini gezmiş ve daha önce açıklandığı üzere Neherdea'ya tekrar dönmüştür. Buradaki Rav Yahuda –ki aslında Rav değildi- Şmuel'in arkadaşı idi.

3.000 kadar Yahudi yaşamaktadır. Fırat nehri kıyısındaki bu şehirde Rav ve Şmuel sinagogu ile onların yeşivaları, bu yeşivaların önünde ise kabirleri vardır.

Enbâr'dan beş günlük mesafede Hille bulunmaktadır. Hille'den yirmi bir günlük bir çöl yolculuğu ile Kuzey tarafı Şinar (Sinear) memleketine komşu olan Sebe topraklarına – ki burası Yemen diyarı diye bilinir- ulaşılır.[187]

---

[187] Benjamin'in bu ifadesinde Asher, "*Metnimizin Arabistan'la ilgili bu kısmın daha iyi anlaşılabilmesi için S.L. Rapaport'un 'The Independent Jews of Arabia' (Arabistan'ın Bağımsız Yahudileri) adlı makalesini tavsiye ederiz*" şeklinde bir not düşer. Ancak Asher'in atıfta bulunduğu bu çalışmaya ben baktım ve kayda değer herhangi bir izahat bulamadım. Bunun yanında *Bikure ha-İtim*'de (1824, s. 51) yine Rapoport tarafından İbrânîce olarak ilginç başka bir çalışma daha kaleme alınmıştır. Tarihen sabittir ki, Yesrib (daha sonraki adı Medîne), Hayber, Harre olarak isimlendirilen Teymâ'nın volkanik platolarında yaşayan güçlü ve bağımsız Yahudi toplulukları (Hz.) Muhammed tarafından ezilmişlerdi. [Adler'in bu ifadesi hakikaten çok haksız ve sübjektiftir. Medine Yahudileri Hz. Peygamber'in hicretten sonra kendileri ile yaptığı anlaşmayı ihlal ettikleri için cezalandırılmışlardı. Daha geniş bilgi için bkz. Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, s. 31-36. (Çeviren)] Hischfeld, Geniza'dan Hz. Muhammed'in Hayber ve Maknâ Yahudilerine, topraklarında kalabileceklerine dair verdiği emana dair bazı belgeleri seçerek neşretmiştir. Bkz. *J.Q.R.*; XV, 170. II. Halife Hz. Ömer zamanında yoğun bir baskı oldu. Fırat nehri kıyısındaki Kufe'ye sürüldüler. [Hz. Ömer'in Yahudiler'i sürmek için çok önemli ve haklı gerekçeleri vardı. Ayrıca bu sürgün apar-topar bir sürgün olmayıp, gidenlere bir takım maddi imkanların sağlanması yanında, bunlar belli bir süre de vergiden muaf tutulmuşlardı. Konuyla ilgili çok önemli bir çalışma için bkz. Mustafa Fayda, "Hz. Ömer'in Hayber ve Çevresi ile Necran'dan Gayrı Müslimleri Çıkarması, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (Ayrı Basım), I (1983), s. 51-66 (Çeviren)] Teymâ, Mekke'ye giden bir güzergâhta olmasına rağmen, buradaki eski Yahudi yerleşim birimiyle ilgili bilgiler hakikaten yetersizdir. İdrisî ve Ebu'l-Fidâ da Benjamin'in ifadelerine herhangi bir ışık tutmazlar. M.G. Hogarth tarafından Batı'daki, Arap Yarımadası ile ilgili çalışmalara önemli katkıları olan bir çalışma neşredilmiştir. Hogarth, Avrupalı seyyahların Yarımada'ya ilişkin izlenimlerinin güzel bir hülasâsını ve-

rir. Bkz. M.G. Hogarth, *The Penetration of Arabia*, 1904. 1762 yılında Yemen'i gezen Niebuhr, İtalyan seyyah Varthema'nın Hayber'de hâlâ vahşi Yahudilerin yaşadığına dair bilgisini tekrar eder. 1836'da Arabistan'ı gezen misyoner Joseph Woolf, bazı Rehabîler (Rechabites) ile yaptığı ilginç mülakatını nakleder. Ancak onun bu gerçek dışı hikayelerinin kayda değer pek fazla önemi yoktur. Suriye'de bir süre kalan ve kendini bir Cizvit papazı olarak "Peter Michael (Kohen)" adıyla tanıtan W.G. Palgrave'ye 1862 yılında III. Napolyon tarafından Süveyş Kanalı ile ligili bir görev tevdi edilmişti. Palgrave, Teymâ'ya (Harre) uğrayan birkaç ziyaretçiden biri olmasına rağmen Yahudilere dair herhangi bir bilgi vermemesi hakikaten ilginçtir. Yosef ha-Levi 1869 yılında Güney Arabistan'da çok kıymetli kitabeler ortaya çıkarmıştır. ha-Levi Yemen'in Sana şehrinde zulüm altında yaşayan Yahudileri ziyaret etmiş, bundan da önemlisi, târihî Minaean Krallığı'nın izlerini keşfetmiş ve Necran Yahudilerinin fevkalâde rahat ve müsamaha içinde yaşadığını görmüşse de, maalesef o da Teymâ Yahudileri ile ilgili herhangi bir bilgi vermemiştir.

C. M. Doughty ise, 1875'de bölgeye gerçekleştirdiği ziyaretinde daha başarılıdır. Hayber hakkında: "*Burası şimdilerde fakir bir köydür. Sakinleri dışarıdan müslüman gözükürler. Aralarında çok yakın bir akrabalık vardır. (Bu sebeple) Aralarına hiçbir yabancının girmesine müsaade etmeyen bu kimseler, merhametsiz Yahudilerdir*", şeklinde ifadeler kullanır. C. M. Doughty, *Arabia Deserta*, II, 129. Doughty, Teymâ hakkında ise: "*Teymâ Şammar'ın bir Necd kolonisidir. Ataları yaklaşık 200 yıl kadar önce gelip buraya yerleşmişler. Kendi menkıbelerine göre Yahudilerin eski Teymâsı su baskınları sebebiyle iki kere yıkılmış. Bu dönemden bazı büyük binalar kalmıştır. Şimdilerde ise burası açık müreffeh bir yerdir.*"

Benjamin'in Arabistan'daki bağımsız Yahudi toplulukları ile verdiği bilgilere atıfta bulunan yegâne müellif, 1864'te Yemen ve Kızıldeniz kıyısındaki liman şehirleri dolaşan R. Jacop Safir'dir. Bkz. *Even Safir*, Lyck 1866, Bölüm XV. ve XLIII. L. Grünhut ise Safir'in ifadelerini (önsözünde) tekzip etmektedir. Bkz. L. Grünhut, *Die Reisebeschreibungen des R. Benjamin von Tudela*, Jerusalem 1903, s. 16.

Hogarth çalışmasında Teymâ'ya ait bir taşın resmini verir. Taşta m.ö. IV. veya V. yüzyıla ait olduğu zannedilen Ârâmîce bir kitabe vardır. Bkz. Hogarth, *The Penetration of Arabia*, s. 282. Birkaç sayfa ötede müellif, Doughty'nin Hayberliler ile yaptığı konuşmayı aynen naklet-mektedir. Bkz. a. mlf, *a.g.e.*, s. 285.

Burada yaşayan Yahudiler Hayber ve Teymâ halkı diye isimlendirilir. Teymâ, Yahudilerin idare merkezidir. Yahudi cemaatini R. Hanan ha-Nasi idare etmektedir. Burası onaltı günlük genişlikte bir şehirdir. Şehrin kuzey tarafı dağlarla çevrilmiştir. (Bu civarda) Çok sayıda geniş ve muhkem şehirlere (yerleşim birimlerine) sahip olan Yahudiler yabancıların boyunduruğu altında değildir. Ganimet elde etmek için komşu ve müttefikleri olan Araplar'la birlikte uzak memleketlere yağma seferlerine çıkarlar. Çöl, ev yerine çadırlarda yaşayan Araplar'ın anavatanıdır. Ganimet elde etmek için Şinar (Irak) ve Yemen topraklarına seferler düzenlerler. Burada yaşayan Yahudilerden bütün komşuları korkar. Yahudilerden çiftçilik ve hayvancılık yapan kimseler de vardır. Arazileri geniştir.

Aralarında allâme ve akıllı kimseler bulunmaktadır. Yahudiler sahip oldukları şeylerin onda birini yeşivada çalışmalar yapan ilim adamlarına, Sion ve Kudüs'ün yaşlılarına ve fakirlerine, dünyadan el-etek çekmiş münzevî bir hayat yaşayan zâhidlere verirler. Onlar (zahidler) mağaralarda veya yeraltındaki evlerde yaşarlar. Şabat (Sebt/Cumartesi) ve bayram günleri hariç bütün seneyi oruçla geçirir, kendilerine, Yahudi kardeşlerine, Teymâlılar'a ve 100.000 kadar Yahudinin yaşadığı büyük şehir Tilmas'a rahmet ve merhamet etmesi için Büyük Bir'e (Rab) dua ederler.[188]

Bu civarda yaklaşık 40 büyük kasaba 200 kadar da köy ve mezra vardır. Başkent Tanay'dır. Bölgenin tamamında 300.000 Yahudi yaşamaktadır. Tanay çok iyi tahkim edilmiş olup halkı çiftçilik yapmaktadır. Şehir on beş mil genişliğindedir. Şlomo adlı nasinin köşkü buradadır. Şlomo'un kardeşi Nasi Hanan da Teymâ'da yaşamaktadır. Şehir bağlık-bahçelik güzel bir yerdir. Tilmas şehri de Teymâ gibi büyük bir şehir olup 100.000 kadar Yahudi yaşamaktadır. İki dağ arasında

---

[188] Yukarıda olduğu gibi, bazı yerleşim birimlerinin nüfûsu hakkında verilen miktardan sadece o yerleşim biriminin değil, bütün vaha veya bölgenin nüfûsunun kast edildiği âşikârdır.

bulunan çok muhkem bir şehir olan bu yerde, akıllı, zeki ve zengin kimseler yaşamaktadır.

Tilmas-Hayber arası üç günlük bir mesafedir. Halk Hayber ahalisinin (Yahudileri) Reuven, Gad, Manasse kabilelerinin soyundan geldiğini[189] ve Asur Kralı Salmanasar zamanında buraya sürüldüklerini söylemektedir. Çok sağlam şehirler inşâ eden şehir Yahudileri, diğer bütün krallıklarla savaş halindedirler. Kimse bunların topraklarına kolay kolay ulaşamaz. Zira ulaşabilmesi için kuş konmaz-kervan geçmez çölden on sekiz günlük bir yolculuğu göze alması lazımdır. Bu sebeple kimse bu topraklara giremez.

Çok büyük bir şehir olan Hayber'de 50.000 Yahudi yaşamaktadır.[190]

---

[189] [Arabistan Yahudilerinin kökeni ile ilgili olarak Yeşu 18/7 vd. irtibatlandırılmaktadır. (Çeviren)].

[190] Benjamin'in Arabistan'daki mevzu bahis bu Yahudileri ziyaret etmediği kesin olduğu gibi, ziyaret etmiş gibi davranmadığı da gayet açıktır. Ancak Beazley Güney Arabistan Yahudilerinden Rehabîler'in vahşi olduğu şeklindeki ifadesi yanlıştır. Benjamin bu tür bir ifade kullanmış mıdır? BM. nüshasında böyle bir ifade yer almamaktadır. Zannımca araştırmacının varacağı sonuç; güvenilir ve elde olan kaynağın bu olduğudur. Bütün bu yanlış anlamalar E. nüshasındaki ve diğer matbû nüshalardaki aynı harflerle yazılan (Hayber) kelimesinin (Rehab) şeklinde yazılmasından ortaya çıkmıştır. Rapoport da böyle bir kabulün yanlış okumadan kaynaklanan bir hatadan mütevellid olduğunu kabul etmekte ve bunu ispat için Hayber halkı ile Rehabîler ve Heberoğulları Keniler arasında bir ilgi kurmaktadır. Kitab-ı Mukaddes'teki bazı pasajları (Yeremya 35, Hakimler 1/16, I. Samuel 27/10, I. Tarihler 2/55) da argümanına delil olarak sunmaktadır.

Zunz ve Asher burada herhangi bir yorum yapmamışlardır. Graetz, Benjamin'in rivayetinin bir hulâsasını yapmış, diğer müellifler gibi o da Tilmas'ı teşhis edememiş; ancak Tanay'ın Hayber'den 25 günlük uzaklıktaki Yemen'in başkenti Sana olduğu şeklinde bir kanaat serdetmiştir. Kitab-ı Mukaddes zamanından günümüze kadar zaman zaman vukû bulan baskılara rağmen –ki bu baskılar Türk idaresinde daha da artmıştı- gerek köylerde gerekse şehir merkezlerinde Yahudi nüfûsu varolagelmiştir. Denize yakınlığı sebebiyle ulaşımı nispeten

kolaydır. Kalbimizde yaşatmamız gereken umut Büyük İngiltere'nin korumasını Yahudiler'e kadar genişleteceğidir.

Hayber'in volkanik platoları (Harre), etrafında susuz çöller ve fanatik Bedevîler olması sebebiyle kolayca ulaşılabilen bir mekân değildi.

16. yüzyılın başlarında yaşayan R. Avraham Forrisol, bu bölgede kulübe veya ahşap evlerde yaşayan pekçok Yahudinin yaşadığını bildirmektedir. Onun muasırı David Reubeni ise Arabistan üzerinden Etiyopya'ya (Habeşistan) geçmiş ve 1524'te Avrupa'ya dönmüştür. David Hayber (Chabor) çöllerinde yarı Manasse, Gad ve Ruben kabileleri liderinin, Yosef'in biraderi olduğunu iddia etmiştir. Benjamin Hayber Yahudilerinin kökeni ile ilgili, "...*Omerim bene adam ...insanların söylediğine göre onlar Asur kralı Salmanasar'in sürgün ettiği Ruben, Gad ve Manasse kabilelerine mensuplarmış...*" şeklinde bir ifade kullanmıştır.

Burada okuyucuya Leiden Şark Tarihi ve Dilleri Bölümü profesörlerinden R. Dozy'nin *Die İsraeliten in Mecca* (1864) adlı çalışmasını tavsiye etmek istiyorum. Dozy, Kitab-ı Mukaddes'teki (I. Samuel 30; I. Tarihler 4/24-43) ifadelerden hareketle, Saul zamanında hayli zayıflatılan Âmâlikalılar'ın Kral (Hz.) Davud tarafından dağıtılmasından sonra, Şim'on kabilesinin Arabistan'a geldiğini Minaeans ve Mekke'ye yerleştiklerini ve Kâbe'de ibadet etmeyi tesis ederek günümüze kadar devam edegelen uygulamaların onlar tarafından başlatıldığını ispat etmeye çalışmıştır. Dozy ayrıca Hezekiya devrinden sonra pek çok Yahudinin de sürgünlerle Arabistan'a geldiğini ileri sürer.

Hommel, *Ersch* ve *Gruber* ansiklopedisi için hazırladığı "Bedouins" ve "Anzah" maddelerinde Aneze (Anizeh/ Anaessi) ile ilgili bütün hususiyetleri verir. Anezeler kervanlara saldırırken ve eşkiyalık yaparken Vehhâbîler'e ve Bedevî kabilelere iştirak etmektedirler. Türk Paşası Dimaşk'ta, Mekke'ye giden hacıların can emniyetini sağlamak için onlara senelik mutad olarak geçiş ücreti vermek zorunda kalmıştı. Bir keresinde bedevî kabile şeyhlerinden ikisi Türkler tarafından tuzağa düşürülüp öldürülmüşlerdi. Ancak diğer kabilelerden de 80.000 kişilik bir yardım alan Anezeler Mekke kervanına saldırarak yağmalamışlardı. O kadar çok mücevherat ele geçirmişlerdi ki, kadınların bunları piriçle kaynattıkları söylenir.

Seetezen ise şunları söylemektedir: "...*Şimdilerde Hayber'de kimse yaşamamaktadır. Burada sadece Anezeler vardır.*" Bkz. Seetezen, *Journey trough Syria*, I, Bölüm I, s. 356. Layard ve diğer çağdaş müellifler Anezeler'e sık sık atıfta bulunur. Yolcular Suriye çölünde ve bütün Fırat boyunca onlardan korka korka geçerlerdi. Doughty, diğer

Şehirde büyük âlimler ve savaşçılar vardır. Savaşçılar Şinarlılar (Sinear), kuzey topraklarındaki ahali, komşuları ve Yemen toprakları sınırında yaşayan kabilelerle savaş halindedir.

Yemen Hindistan sınırındadır.[191] Bu topraklardan dönüşte, Yemen topraklarındaki Virea nehrine yirmi beş günlük bir mesafe vardır. Virea'da 3.000 kadar Yahudi yaşamaktadır.[192] Aralarında pekçok rabbi ve dayan vardır.

Buradan beş günlük bir yolculukla Dicle kıyısındaki Basra'ya gidilir. Basra'da aralarında âlim ve zengin kimselerin bulunduğu 10.000 kadar Yahudi yaşamaktadır.

---

kabilelerden ziyade bunların sîret ve sûret açısından Yahudilere benzediğini belirtir. Eskiden beri Yahudi olarak bilinen bedevî kabile Anezeler hakkında sık sık Niebuhr'dan nakillerde bulunan Ritter, Dimaşk ve Halep Yahudilerinin, onların kanun-kural tanımayan Yahudiler veya Karaîler olduğunu düşündükleri için onlardan uzak durmayı yeğlediklerini belirtir. Bkz. Ritter, *Geographie*, XII. Acaba bu bilgilerden hareketle, onları gizli Yahudi (crypto-jews) veya Hz. Ömer'in Kûfe'de ikâmetlerine müsaade ettiği eski Hayber Yahudilerinin neslinden oldukları şeklinde bir nazariye ortaya atılabilir mi?

Bu mufassal dipnotu, konuya uygun olarak Doughty'nin, Hayber'e ulaşmaya çalışan Bağdatlı bir Yahudiden naklettiği şu gizemli cümlelerle bitirmek istiyoruz : "*Kimsenin Hayber için canını feda etmesine müsaade edilmesin. İsterdim ki bu müsaade bazı kimselerin canını kurtarsın, ve Rab benim zahmetimin ecrini versin. İsteyen Hayber'in hikayesini bizzat onlardan dinlesin!*" Bkz. Doughty, I, 127.

[191] İleride Benjamin Aden'den Hindistan olarak bahsedecektir. Ortaçağlarda Habeşistan ve Arabistan'dan Orta Hindistan (Middle India) şeklinde bahsedilirdi. Araplar'ın eski çağlarda Doğu Hindistan'ın batı sahillerinde birtakım kolonilere sahip oldukları tespit edilmiştir. Bkz. *Encyclopedia Britannica and Supplement*, "Arabia" maddesi. (9. baskı)

[192] R. nüshasında şu şekilde değişik bir ifade yer almaktadır: "*Buradan yedi günlük bir yolculukla 2.000 İsraelî'nin yaşadığı Lusis'e gidilir.*" Asher, Lusis yerine Vâsıt'ı kullanmıştır. Ben, Virea nehrini tespit edemedim ve "*...ki orası Yemen topraklarındadır*" şeklindeki bir ifadeyi de pek uygun bulmuyorum.

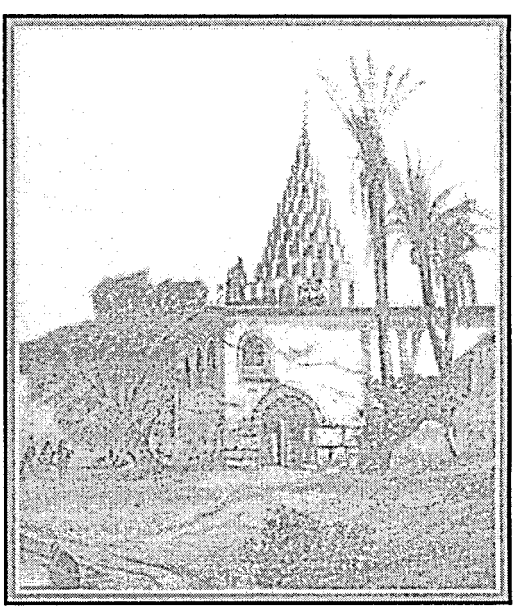
Basra'dan iki günlük bir yolculukla İran (Persia) topraklarının sınırı olan Samara nehrine ulaşılır. Burada Ezra türbesinin civarında 1.500 kadar Yahudi yaşamaktadır. Ezra, Kral Erdeşir [(Artahşaşta/Artaxerxes) (m.ö. 465-424)] tarafından gönderildiğinde Kudüs'ten dönüşünde burada vefat etmiştir. Mezarının önünde büyük bir sinagog vardır. Ezra'ya olan sevgi ve saygılarından dolayı müslümanlar da burada bir câmi yapmışlar. Ezra'dan dolayı Yahudileri severler ve buraya dua etmek için gelirler.[193]

Buradan (Samara) dört günlük bir yolculukla Huzistan'a ulaşırsınız ki, Tevrat'ta buradan Elam diye bahsedilir [Tek.14/1]. Bir kısım yerleri harabe halinde olan bu bölge tamamıyla meskun değildir. Harabelerin ortasında Kral Ahoşvereş'in başkenti ve payitahtı olan Sus (Şuşan/Susa) vardır. Burada eski zamanlardan kalan büyük bir binanın kalıntıları mevcuttur. Sus'da yaklaşık 7.000 Yahudi ve 14 sinagog bulunmaktadır.

---

[193] Hartwig Hirschfeld, Yahuda el-Hârizî'nin Ezra'yı ziyaret gayesiyle Mezopotamya'ya gerçekleştirdiği hac yolculuğu ile ilgili yazmayı neşretmiştir. Müslüman coğrafyacılardan Yâkût, bu kabrin Fırat ve Dicle'nin kesiştiği yer yakınlarındaki Samara nehri kıyısında bulunan Meysân'da olduğunu kaydeder. Bkz. *J,Q,R.*, XV, s. 638. Layard ise konu ile ilgili olarak şunları söyler: "*...Sonradan Ezra'nın Türbesi olarak adlandırılan, takriben Fırat ve Dicle'nin kesiştiği yere 25 mil kadar uzaklıkta Korna'da bulunan bu yerde mola verdik. Yakın zamanlarda inşâ edilmişe benzeyen bina, iki odadan müteşekkil olup, çıkışa yakın olan odası boştur. İç taraftaki odada ise tuğladan yapılmış bir mezar bulunmaktadır. Tuğlalar beyaz kireçle sıvanmış ve ahşap bir çitle çevrilmiştir. Mezarın üzerine ise mavi renkli, geniş ve etrafı sarı püsküllü bir örtü çekilmiştir. Şimdilerde Benjamin'in bahsettiği mescid ve sinagogtan en ufak bir emare dahi yoktur. Dicle sürekli olarak yatağını değiştirdiği ve kenarlarındaki alüvyon toprağı yediği için haliyle nehir kenarında herhangi bir bina ayakta kalamamıştır. Kabrin Benjamin tarafından, nehrin buraya erişmesinden çok önceleri ziyaret edildiği kuvvetle muhtemeldir.*" Bkz. Layard, *Early Adventures in Persia, Susiana and Babylonia*, II, 214. Ayrıntılı bir not için ayırca bkz. *Petachia Travels*, s. 91 (Benish neşri); II. I.J. Benjamin, *Eighty Years in Asia and Africa*, s. 167.

Sinagoglardan birinin önünde merhum Danyâl'ın (Daniel) mezarı vardır. Dicle nehri tarafından ikiye bölünen şehrin iki yakası arasındaki geçiş bir köprü vasıtasıyla sağlanmaktadır. Danyâl'ın kabri Yahudilerin yaşadığı tarafta bulunmaktadır. Burada büyük ticarî ambarların bulunduğu büyük bir pazaryeri varmış. Yahudiler pazardaki ticaretten dolayı hayli zenginlemişler. Köprünün diğer yakası ise oldukça fakirmiş. Çünkü onların ne pazarı ne de tüccarları varmış. Bu sebeple nehrin bu yakasındakileri kıskanmışlar ve: "*Onların sahip olduğu bütün refah ve gönenç Danyâl'ın kabrinin onlar tarafında olmasındandır*", diyerek şikâyetçi olmuşlar. Fakir halk diğer tarafın ahalisinden Danyâl'ın naaşının ortada, aralarında bir yere konmasını istemiş; ancak öbürleri bunu şiddetle reddetmişler. Bu sebeple aralarında günlerce münakaşa yaşanmış. Bu münakaşalar sebebiyle ilişkiler kesilmiş. Ne buradan bir kimse öbür tarafa ne de öbür taraftan buraya bir kimse gelmeye cesaret etmiş. Nihayet uzun süren bu çekişmeden bıkan halk şöyle bir çözüm bulmuş: Danyâl'ın naaşı bir yıl bu tarafta bir yıl öbür tarafta kalacak. Bu uygulamadan sonra her iki taraf da müreffeh hale gelmiş.

XIX. asırda Danyâl Kabrinin Gravürü

Zamanla İran (Persia) krallığına gelen ve kırk beş kralı itaati altına almayı başaran Sencer (Sincar Şah-ben-Şah)[194] buralara gelip hakim olmuş. O Arapça olarak Sultânü'l-Farsi'l-Habîr diye isimlendirilir. Onun hakimiyeti Samara nehrinden Semerkant'a, Gozan ırmağından Media şehirlerine ve Hıbtûn (Chafton) dağlarına[195] kadar uzanmaktadır.[196] O, ormanlarında misk elde edilen hayvanların yaşadığı Tibet'e de hakimdir.[197] İmparatorluğunun topraklarının genişliği dört aylık bir mesafedir. İran (Persia) hâkimi Sultan Sencer, Danyâl'ın kabrinin bir taraftan diğer tarafa alındığını ve Yahudi, müslüman ve diğer yabancılardan müteşekkil bir topluluğun köprüyü geçtiğini görünce bunun sebebini sormuş. Yanındakiler ona (yukarıda geçen) olayı anlatmışlar. Durumu öğrenen Sencer: "*Bu, Peygamber Danyâl'a bir saygısızlıktır. Derhal köprüyü iki tarafından da ölçün ve Danyâl'ın ahşap tabutunu kristal bir tabuta koyun ve bu tabutu demir zincirlerle köprünün tam ortasına asın. Bu noktada dua etmek isteyen Yahudi veya diğer ziyaretçiler için bir sinagog yapın*" diye emretmiş. O günden itibaren tabut köprüye asılmış. Sultan, Danyâl'a olan saygısından dolayı köprünün her iki tarafından bir millik mesafede, nehirde balık tutulmasını da yasaklamış.[198]

---

[194] [Sultan Sencer (ö. 552/1157) 486/1140 yıllarında Horasan ve civarında hakim bir durumdaydı. (Çeviren)].

[195] [Musul civarında bir dağdır. Bkz. Yâkût, "Hıbtûn" mad., II, 211. (Çeviren)].

[196] Hıbtûn (Chafton) dağlarına sadece Zağros sıradağlarını değil, Kürdistan'ın dağlarını da ilave etmemiz gerekir.

[197] Marko Polo Tibet hakkında şunları söyler: "*Bu memlekette misk yapan pek çok hayvan bulunmaktadır. Tatarlar bu misk hayvanlarını avlamak için büyük ve safkan köpekler beslerler ve böylece pek çok misk elde ederler.*"

[198] Danyâl'ın kabri İran'da Şuşter ile Dizful arasında, debisi fazla olarak tarif edilen Karun nehrinin bir kolu olan Shaour nehrine -ki Karun nehrinin Kitab-ı Mukaddes'te (Daniel 8/2) bahsedilen Ulay nehri olduğu tahmin edilmektedir – yakın bir yerde bulunmaktadır. Burası Sus'a (tarihi Şuşan) bakan geniş bir tepe görünümündedir. Mme.

Buradan üç günlük bir yolculuktan sonra Rudbâr'a ulaşırsınız. Rudbâr'da aralarında âlim ve zengin kimselerin de bulunduğu 20.000 İsraelî yaşamaktadır. Ancak buradaki Yahudiler çok baskı altındadır.

Rudbâr'dan iki günlük bir yolculukla 4.000 İsraelî'nin yaşadığı Nihâvend'e varırsınız.

Nihâvend'ten dört günlük bir mesafede Mülahid toprakları vardır. Burada İslâm dininden olmayan, yüksek dağlarda ya-

---

Dieulafoy 1881 yılında Pers imparatorlarının saraylarının bulunduğu bu yerlerde kazı çalışmaları yapmış, kazılardan çıkarılan kalıntılar Paris Louvre müzesinde sergilenmektedir.

Danyâl'ın kabri Layard tarafından da detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Bkz. Layard, *Early Adventures*, II, 295. Nispeten yakın tarihlere ait, müslüman bir evliyanın kabrine benzemeyen türbe, intizamsız tuğlalarla yapılmış, çam kozalağını andıran konik bir kubbe ile örtülmüştür. Danyâl'ın türbesinin güzel bir resmi ile Sus Şuşter kalıntıları ve köprüleri için bkz. Mme. Dieulafoy, *La Perse, la Chaldee et la Susıane*, Paris 1887.

Shaour kıyılarındaki bina ile Danyâl'ın kabri arasındaki bağlantı için İslâmî rivayetlerden başka delil yoktur. İslâmî kaynaklarda Danyâl'ın kabri ile ilgili menkıbevî pekçok rivayet vardır. Meselâ, Sus halkı su kanalını keserek nehir yatağına onun naaşını gömmüşlerdi. Bkz. Le Strange, s. 240.

E. N. Adler yakınlarda hazırladığı bir çalışmada Semerkant hakkında şu bilgileri vermektedir: "*Rivayete göre Timur Sus'taki bu türbeyi görmüş. Türbenin kapısında 'Burayı Açmayın' şeklindeki uyarıyı görünce, merak edip kilidi kırdırmış ve içeri girmiş. İçerdeki kabirde 'Burada Nebi Danyâl Medfundur'.ibaresini okumuş. Bu haşmetli fatih, Danyâl'ın manevi himayesinden faydalanmak için tabutu bütün müştemilatıyla birlikte başkentine götürmüş. Lahit bir peygambere yaraşır şekilde 20 yardadan (1 yarda =91 cm.) fazla bir uzunlukta idi. Son zamanlarda üç kubbeli tuğla bir bölme ile çevrilmişti. Ancak türbenin eski fotoğraflarını Semerkant'ta görebilirsiniz. Resimde türbe gürül gürül akan Seop nehrine sarkan dağın sarp yamacında muhteşem bir şekilde yükselmektedir. Bölge Yahudileri bu hikayeye hiç mi hiç inanmıyorlar. Bu erdemli şahsiyeti, buraya sık sık giden iki kişi ile ziyaret ettim.*" E.N. Adler, *Jews in many Lands*, Jewish Historical Society of England, s. 224.

şayan Haşişî memleketinin şeyhine tapan bir topluluk yaşamaktadır.[199] Bunların arasında, savaş zamanlarında onlara iştirak eden dört İsrâil topluluğu yaşamaktadır. Onlar İrân (Persia) kralı idaresi altında değildir. Yaşadıkları yüksek dağların eteklerinden yağma ve çapul için zaman zaman iner ve işlerini bitirdikten sonra tekrar dağlara çıkarlar. Kimse onların hakkından gelemez. Burada yaşayan Yahudiler Irak'taki re'sü'l-câlûtun otoritesi altındadır.

Buradan beş günlük bir yolculukla 25.000 İsraelî'nin yaşadığı İmâdiye'ye (veya Amadia) ulaşılır.[200] Burası Hıbtûn dağlarında (Yahudi) topluluklarının bulunduğu ilk yerdir ki burada 100'den fazla Yahudi topluluğu yaşamaktadır. İmâdiye Medya memleketinin başlangıcıdır. Buradaki Yahudiler Asur kralı Salmanasar[201] sürgünüyle gelenlerin torunlarıdır. Bunlar

---

[199] Haşişîler ile ilgili olarak 58. dipnotta bilgi verilmişti. Ayrıca bkz. Le Strange, s. 220, 354

[200] İmâdiye (Amadiya) Kürdistan'da Musul'un kuzeyinde dağlık bir şehirdir. Ben Vigra ve *Emek ha-Baha* müellifi R. Yosef ha-Kohen kendi zamanlarında burada 1.000 Yahudi ailesinin yaşadığını kaydederler. İlginçtir, Asher metni de dahil bütün yazmalarda şehir Amadiya yerine Amaria şeklinde geçmektedir. Bu hata (*dalet*) harfi yerine (*reş*) harfini yazan müstensihlerden kaynaklanmaktadır. BM.'nin müstensihi buna benzer diğer bazı hatalar da yapmıştır; meselâ (*vegader*) yerine (*vegadet*) veya (*hermod*) yerine (*hedmor*) gibi.

[201] [Benjamin'in burada bahsettiği Salmanasar Asur Kralı V. Salmanasar (m.ö. 727-722) olmalıdır. M.Ö. XIII. Asırda I. Salmanasar (m.ö. 1260-1280) ile tarih sahnesine çıkan Asurlular, I. Tiglatpasalar (m.ö. 1193-1015) ile parlamaya başlamıştı. Etiler bu imparator zamanında büyük bir hezimete uğratıldılar. Asur'un asıl istîlâ hareketi III. Asurnazirpal (m.ö. 884-858) zamanında başladı. İstila ettiği ülkelerin insanlarını kazığa oturtan, krallarının gözünü oyan ve kafataslarından piramitler yapan bu imparator zamanında Asurlular bütün Mezopotamya'ya hakim oldular. Oğlu III. Salmanasar (m.ö. 858-824) Dimaşk, Sâmiriye, Kudüs ve Sur (Tyre) Krallıkları'nı kendisine vergi vermeye mecbur etmişti. III. Tiglat-pasalar (m.ö. 745-727) zamanında imparatorluğun nüfûzu Arabistan içlerine kadar uzandı. Ölümünden sonra yerine oğlu V. Salmanasar (m.ö. 727-722) geçti. İşte bu imparator zamanında Kudüs'e seferler düzenlenmeye

Targum'un yazıldığı dille (Ârâmîce) konuşurlar. Aralarında âlim kimseler vardır. Topluluklar, İmâdiye'den İran krallığının sınırındaki Gilan eyaletine kadar, yirmi beş günlük bir mesafeye yayılmıştır. Bunlar İran kralının idaresi altında olup, her yıl krala 1 altın (dinar) vergi öderler ki bu da 1/3 maravediye[202] eşittir.

İmâdiye'de bundan 10 yıl kadar önce David Alroy adında bir Yahudi ortaya çıktı.[203] Alroy, Bağdat'ta re'sü'l-câlût Hasday ve Gaon Ya'kov Yeşivası başkanından dersler aldı. Kendisinin Tevrat, Halaha (Yahudi hukuku), Talmud, İslâmî ve dünyevî birtakım meseleler ile hey'et ve nücûm (astronomi) ilimleri hakkında hayli birikimi vardı. Alroy, Hıbtûn dağlarında yaşayan Yahudileri biraraya getirip İran kralına karşı ayaklanmayı ve Kudüs'e yürüyüp ele geçirmeyi aklına koydu. Yahudilere birtakım hârikülâdelikler göstererek: "*Mukaddes Bir (Rab) – kutsiyet onun üzerine olsun – sizi yabancıların boyunduruğundan kurtarmak ve Kudüs'ü almak için beni görevlendirdi*", dedi. Yahudiler de ona inandılar ve onu Mesih kabul ettiler. Bölgeye hakimi olan sultan durumu öğrenince bir adam göndererek onunla görüşmek istediğini bildirdi. Alroy korkusuzca sultanın yanına gitti. Sultan ona: "*Sen Yahudilerin kralı mısın?*" diye sordu. O da "*evet*" cevabını verince, sultan buna çok öfkelendi ve onun Gozan (Kızıluzun) ırmağı kenarındaki hapis-

başlamıştı. V. Salmanasar'ın başlattığı seferler halefi II. Sargon tarfından tamamlandı. Bkz. Günaltay, *Elam ve Mezepotamya*, s. 552-557; Sharon, 28. (Çeviren)].

202 [*Murâbıtî*, Murabıtlar döneminde basılan bir para birimi. 1 maravedî 14 şiline tekabül etmektedir. Bkz. Haddad, s. 154, 5. dipnot. (Çeviren)].

203 *Emek ha-Baha* müellifi (R. Yosef ha-Kohen) Alroy isyanının tarihini 1163 olarak vermektedir. Ancak bu tarih birkaç yıl öncesi de olabilir. Şöyle ki, Benjamin Mısır'a İspanya'ya dönüşü sırasında Eylül 1171'de gitmiş olmalıdır. Burada ise Alroy'un, kendisinin Bağdat ve havâlîsini ziyaretinden tam 10 yıl önce isyan ettiğini belirtmektedir. Bu sebeple isyan tarihinin en geç 1160 yılında olması gerekir.

haneye atılmasını ve ömür boyunca da oradan çıkarılmamasını emretti.

Üç gün sonra sultan veliahtlarıyla, ayaklanan Yahudiler hakkında müzakere yaptığı bir sırada, kimsenin haberi yokken hapisten kaçan Alroy aniden önünde dikiliverdi. Kral, Alroy'u görünce: "*Seni buraya kim getirdi!. Seni kim serbest bıraktı!?*", diye bağırdı. Alroy: "*Bilgim ve maharetim*", dedi ve "*Senden ve senin uşaklarından korkmuyorum*", diye ilave etti. Kral askerlerine Alroy'un derhal yakalanmasını emretti. Ancak onlar: "*Efendim! Onun sesini duyuyoruz, ancak kendisini göremiyoruz*", dediler. Kral ve yardımcıları Alroy'un maharetine pek hayret ettiler. Alroy, "*Hadi bana eyvallah*", diyerek uzaklaştı. Kral da ardından...Veliahtları ve yardımcıları da kralı takip etmeye başladılar. Alroy cübbesini çıkararak nehre attı. Kral ve avânesi onun suya attığı cübbesi üzerinde karşıya geçtiğini görünce, yakalamak için sandallara atlayıp takip etmeye başladılarsa da başaramadılar: "*Biz ömür billah böyle bir büyü görmedik*", dediler.

Aynı gün Alroy ağza alınmayan kutsal ismin (Tanrı/Adonay) inayetiyle İmâdiye'ye gitmek için on günlük bir yolculuğa çıktı. Oraya varınca Yahudilere bütün bu olup-bitenleri anlattı. Onlar da onun bu bilgi ve maharetine hayran kaldılar.

Bundan sonra İran kralı Bağdat'taki halifeye haber göndererek Alroy hakkında re'sü'l-câlût ve yeşiva başkanını (*gaon*) uyarmasını ve onlardan, Alroy'a engel olmalarını emretmesini istedi. Halife de onlardan Alroy'a engel olmalarını; değilse idaresi altındaki bütün Yahudilere eziyet edeceği tehdidinde bulundu. İran'daki Yahudi topluluklarının başı belaya girmişti. Re'sü'l-câlût ve Gaon Ya'kov Yeşivası başkanı, Alroy'a şöyle bir haber gönderdi: "*Kurtuluş zamanı henüz gelmemiş, alametleri de henüz tezahür etmemiştir. Bu sebeple kimse re'sen üstün gelemeyecektir. Fermanımız odur ki, sen bu işten vazgeç! Değilse sen İsrâil cemaatinden atılacaksın (herem cezasına çarptırılacaksın)!*"

Daha sonra re'sü'l-câlût ve yeşiva başkanı, Asur (Musul) vilayetindeki Nasi Zakkay ve astronomi âlimi Bürhânü'l-mülk R. Yosef'e haber göndererek, onlardan da Alroy'u uyarmalarını istediler. Ancak hiç kimse Alroy'u ikna edemedi. Togarmim (Selçuklu) sultanı Zeynüddin ve İran kralının bir komutanı (vassal) Alroy'un kayınpederine gizlice haber göndererek, 10.000 altın karşılığında damadını ortadan kaldırmasını teklif ettiler.[204] Kayınpederi Alroy'un evine giderek uyuduğu bir sırada onu öldürdü. Böylece Alroy'un planı da suya düşmüş oldu.

Ardından İran kralı dağdaki Yahudilerin üzerine yürüdü. Yahudiler re'sü'l-câlûttan kendileri hususunda sultanı ikna etmesini istediler. Sonunda sultana 100 talen altın (100.000 altın) verildi ve bölge eski huzur ve sükûnetine tekrar kavuştu.[205]

Bu dağdan (Hıbtûn) Medya'nın büyük bir şehri olan Hemedân'a gidilir. Hemedân'da 30.000 İsraelî yaşamaktadır. Hemedân'da bir sinagogun önünde Mordehay ve Ester'in kabirleri vardır.[206]

---

[204] Bu Türkmen, Salahaddin Eyyûbî'nin Mısır'ı zaptından sonra, 1167 yılında ona tâbi olan Arbela sultanı olmalıdır. Kendisi kuvvet ve cesaretiyle temâyüz etmişti. Bkz. Bohadin, *Life of Saladin*, Palestine Pilgrims' Text Society, s. 51. [Zeynüddin et-Türkmânî, -Haddad, s. 157-]

[205] Ben Vigra'nın *Şeret Yahuda*'sı ile Yosef ha-Kohen'in *Emek ha-Baha*'sında bu mesih hareketi hakkında verilen bilgilerin herhangi bir orjinalitesi olmayıp tamamıyla Benjamin'in ifadelerine dayanmaktadır. De Sacy de benzer bir hikayeden bahsetmektedir. Ancak onun kaynağı ise Şehristânî'dir. Bkz. De Sacy, *Chrestomathie Arabe*, I, 363.

[206] Asher'in bu türbe hakkında çok canlı tasvirleri vardır. Bkz. Asher, II, 167, not 304. İran Şahı'nın doktoru J.E. Polak da İran üzerine hazırladığı bir kitabında detaylı bilgiler vermiştir. Polak konuyla ilgili olarak şunları söyler: "*Yahudilerin İran'da sahip oldukları yegane millî âbide, Hemedân'daki (târihî Ecbatana) Ester türbesidir. Buraya eskiden beri hac ziyaretinde bulunurlar. Yahudi mahallesinin merkezinde kubbeli, alçak bir bina vardır. Binanın damına bir leylek yuva yapmış. Giriş daha geniş bir yer için duvarla çevrilmiş. Aşağı taraftaki yegane kalıntı bazen vukû bulan saldırılara karşıkorunmak için*

Hemedân'dan[207] dört günlük bir yolculukla Kızıluzun (Gozan) ırmağı kenarındaki Taberistan'a ulaşılır. Burada birkaç bin Yahudi yaşamaktadır.[208]

Buradan yedi günlük bir yolculukla İsfahân'a ulaşırsınız. Büyük bir şehir olan İsfahân hanedanlığın ikâmetgâhıdır. 12 mil çapında, dairevî bir alana oturmuş olan şehirde 15.000 kadar İsraelî yaşamaktadır.[209] Baş Rabbi Sar Şalom'dur. Sar

---

yapılmış, kapı görevi yapan, ağzı, yassı bir taşla kapatılabilen bir yarık bulunmaktadır. Küçük duvarı olan giriş koridorunda burayı ziyaret edenlerin isimleri vardır. Daha sonra kare şeklindeki odaya geçilir. Ester ve Mordehay'ın meşeden mozeleleri bu odada bulunmaktadır. Mezarların da İbrânîce olarak, Ester kitabının son bölümü, bunun altında da türbenin restoresi için maddî katkıda bulunan hekimlerin isimleri yazılmıştır." Polak, ortaçağlarda İran'da özellikle de güney kesimlerde Yahudi nüfûsunun çok olduğunu belirtmektedir. Son yıllarda ise baskı ve zulüm sebebiyle Yahudi nüfusunda hayli azalmalar olmuştur. Polak ülkedeki Yahudi nüfûsunun 2.000 aileyi geçmediğini belirtmektedir. 80 yıl önce Meşhed'teki bütün cemaat zorla müslümanlaştırılmıştı. Bkz. E. N. Adler, *Jews in many Lands*, s. 214.

[207] Benjamin'in Ester ve Mordehay'ın Hemedân'da medfûn olduğuna dair ifadesine atıfta bulunan Israel Abrahams konuyla ilgili olarak güzel bir çalışma yapmıştır. Geleneksel türbenin ve târihî Sus'un resimlerine de bu çalışmada yer vermiştir. Bkz. *Jewish Chronicle*, 19 Mart 1897. 4. Mart 1898 sayısında ise Bağdatlı Morris Kohen mozelelerdeki kitabelerin resmini neşretmiştir. Ancak bunların târihî herhangi bir değeri yoktur. Daha önceki seyyah ve ziyaretçilerin bahsettiği Ester duası artık bulunmamaktadır.

R. Jehiel Heilprin'in Ester ve Mordehay mezarının Şomron'da olduğu şeklindeki iddiasının herhangi bir mesnedi yoktur. Muhtemelen bu da (Şomron) kelimesinin (Hamron) olarak yanlış okunmasından kaynaklanmıştır. Müslüman müelliflerin İran ve havâlîsi ile ilgili verdikleri bilgi için bkz. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*. Kitaptaki haritalar faydalı olacaktır.

[208] BM. nüshasında bu bölüm atlanmıştır. Herhangi bir haritaya bakıldığında Taberistan'ın, Hemedân'dan İsfahân'a giden kuzeydeki ticaret yolunun çok uzağına düştüğü görülecektir.

[209] Geniş bir araziye sahip olan İsfahân'ın iki büyük yerleşim birimi vardı: Ceyy ve Ceyy'in iki katı büyüklüğünde olan ve İsfahân'ın batı taraflarına düşen el-Yahudiye. İslâm coğrafyacılarından Mukaddesî,

Şalom İran krallığındaki bütün rabbilerin idaresi için re'sü'l-câlût tarafından tayin edilmiştir.

İsfahân'dan dört günlük bir mesafede Şirâz vardır. Farsların şehri olan bu yerde 10.000 Yahudi yaşamaktadır.[210]

Şirâz'dan yedi günlük bir yolculukla Kızıluzun nehri kıyısındaki büyük bir şehir olan Gazne'ye gidilir. Gazne'de takrîben 80.000 İsraelî yaşamaktadır.[211] Önemli bir ticaret merkezi olan Gazne'ye değişik memleketlerden pekçok tüccar akın etmektedir. Gazne toprakları geniş bir araziye yayılmıştır.

şehrin Buhtunnasr sürgünüyle gelen Yahudiler tarafından Kudüs'ün iklimine benzediği için kurulduğunu belirtir. Bkz. Le Strange, s. 203.

[210] Lord Curzon, İran'la ilgili hazırladığı kitabının bazı bölümlerini (II. ve XIX. Bölüm) İsfahân'a ayırmıştır. XX. bölümde ise İsfahân'dan Şiraz'a yolculuğunu anlatmıştır. İsfahân-Şiraz arası 81 fersahtır (=312 mil). Gerek burada gerekse Gazne, Semerkant ve Tibet'le ilgili bölümlerde Benjamin'in verdiği mesafeler, gerçek değerinin çok altındadır.

[211] Asher matbû' nüshalara dayanarak Gazne'deki Yahudi nüfûsunu 8.000 olarak verir ve herhangi bir gerekçe göstermeksizin burada işaret edilen yerin Hive olduğunu belirtir. Yine o, Gozan için Ogüz (Oxus/Oküz/Amu Derya) adını kullanır. Ortaçağlarda Ogüz nehri Ceyhun veya Gihon (Tekvin 2/13) adı ile bilinirdi. Bizim esas aldığımız nüshada ise bu şehrin adı, sekiz asır önce Afganistan'a başkentlik yapan Gazne olarak geçmektedir. İbn Batûta buranın Herat yolu üzerindeki Kandehar'dan, 10 menzil uzaklıkta olduğunu belirtir. Le Strange ise Gazne hakkında şunları söyler: "*Gazne 11. Asırda, doğuda Hindistan'ın, batıda Bağdat'ın efendisi olan Gazneli Mahmud'a başkentlik yapmıştır.*" Le Strange, s. 348. Istahrî ise: "*Bu havâlîde ticârî açıdan zengin olan benzer bir şehir daha yoktur. Zîrâ burası (Gazne) bir Hindistan limanıdır*", der. Gazne'de de bulunduğunu söylediğimiz Gozan nehri hakkında okuyucuya sanki hep aynı nehirden bahsediliyormuş gibi gelebilir. Bu karışıklığın şu şekilde kolay bir çözümü vardır: Benjamin'in gezdiği yerlerde her nehir Gozan diye isimlendirilmiştir –ki bu da tabiidir-. Çünkü Moğolca'da "usun" kelimesi "nehir" veya "ırmak" için kullanılır. Kızılusun demek, Kızıl-nehir demektir. "U" ve "v" harflerinden önce bir "g" ilavesi, mesela Latin kökenli (Fransızca, İspanyolca, İtalyanca gibi) dillerde ve Keltçe'de (Celtic) gibi yaygın bir özelliktir.

Gazne'den beş günlük mesafede İran sınırında büyük bir şehir olan Semerkant vardır. 50.000 İsraelî'nin yaşadığı şehirdeki cemaatin başında R. Ovadya adlı bir nasi tayin edilmiştir. Cemaat arasında akıllı ve zengin insanlar vardır.

Semerkant'tan dört günlük bir yolculukla misk ormanlarının bulunduğu Tibet'e gidilir.

Tibet'ten yirmi sekiz günlük bir yolculukla Gozan ırmağı kenarındaki Nişabur dağlarına ulaşılır. İran bölgesinde yaşayan Yahudilerden bazıları, Nişabur dağlarında yaşayan Yahudilerin, Asur kralı Salmanasar tarafından buraya ilk sürgünde gönderilen Dan, Zevulun, Aşer ve Naftali kabilelerinin soyundan olduklarını söylediler. Bu hususa (Tevrat'ın) "*Ve Asur kralı İsrâili sürdü, ve onları Halaha, ve Gozan ırmağı olan Habora ve Medlerin şehirlerine koydu*" (pasajında da) işaret edilmiştir.[212] Arazilerinin genişliği yirmi günlük bir yolculuk mesafesindedir. Dağlarda şehirleri ve köyleri vardır. Bir tarafın sınırını Gozan ırmağı teşkil etmektedir. Herhangi bir yabancı idarenin altında olmayan Yahudiler R. Yosef Amarkala adında Levililer'den bir prens ve din adamlarından müteşekkil bir he-

---

[212] BM. nüshasında "*Ve o (Asur Kralı) onları (İsraili) Halah ve Haborda, Gozan ve Med dağlarına oturttu*" şeklinde bir ifade yer almaktadır. Nöldeke, Kitab-ı Mukaddes'teki bazı pasajlara istinaden (II. Krallar 19/12; İşaya 37/12) bu bölgelerde Gozanitis olarak bilinen Gozan nehri tarafından sulanan çok geniş ovaların bulunduğunu iddia eder. Bkz. *J.Q.R.*, I, 186.

Nişabur, Meşhed yakınlarında olup Elburz sıradağlarının bir devamı olan yüksek dağlara [Kopet dağları- Çev.] yakındır.

Burada, Benjamin'in bu 10 kabileden herhangi birinin yeri hakkında bilgi verirken veya ima ederken takındığı ihtiyatlı yaklaşımına dikkat çekmek istiyoruz. Yaygın rivayete göre bağımsız Yahudi kabileleri daha son zamanlara kadar Horasan'da yaşamaktaydı. E. N. Adler, Kutais yakınlarındaki bir Ermeni manastırının kayıtlarına istinaden, burada 3-4 asır önce (16.-17. asır) Yahudi nüfûsunun bir hayli fazla olduğunu belirtir. Bkz. *Jews in many Lands*, s. 178. Ayrıca bkz. M. Lewin, *Wo waren die zehn Stamme Israels zu suchen?*, Frankfurt 1901.

yet tarafından idare edilmektedir. Aralarında kıymetli ilim adamları bulunmaktadır. Çiftçilik yapan bu Yahudiler, savaş yapmak için çöl yolunu kullanarak Kuş (Cush) topraklarına kadar akınlar düzenlemektedir.[213] Bunlar Küffâru't-Türk'le ittifak halindedirler.

Küffâru't-Türk rüzgâra tapan, kırlarda yaşayan, ekmek yemeyen ve şarap içmeyen, hayatlarını çiğ, pişmemiş et yiyerek devam ettiren bir halktır. Onların burunları yoktur. Burun yerine nefeslerini iki küçük delikten almaktadır. Temiz murdar ayırımı yapmadan her çeşit hayvan etini yerler. 15 yıl kadar önce İran krallığı topraklarına bir sefer düzenlemişler ve Rey şehrini istilâ etmişler.[214(*)] Onların çoğunu kılıçtan geçirip müthiş bir şekilde katlettikten sonra ele geçirdikleri pekçok ganimetle yine çöl yoluyla memleketlerine dönmüşler. İran topraklarında daha önce böyle bir katliam görülmemiş. İran kralı olanları duyunca çok öfkelenmiş ve: "*Ne benim ne de atalarımın zamanında çöl üzerinden böyle bir saldırı olmamıştı. Şimdi onların üzerine yürüyeceğim ve köklerini kazıyacağım*", diyerek emri altındaki komutanlara savaşa çıkmak üzere hazırlanmalarını emretmiş. Orduyu teşkil ettikten sonra çölde kendilerine rehberlik edecek birini aramış. Bir adam ona rehberlik yapabileceğini söylemiş. Halbu ki bu adam da istilâcı millettenmiş. Kral ona, eğer kendi-

---

213 [Kuş (Cush) toprakları ile ilgili olarak Petachia seyahatnamesinin 16. dipnotuna bakınız. (Çeviren)]

214 Rey şehri, *Book of the Tobit*'te (I, 14) bahsedilen tarihi Rages'tir. Tahran civarında Rages'in kalıntılarını görmek hâlâ mümkündür.

(*) [Burada bahsedilen olay, Sencer ile Oğuzlar arasında 548/1153 yılında meydana gelen çatışmalar olmalıdır. Bu savaşta Sencer ağır bir yenilgiye uğramış, pekçok askeri öldürüldüğü gibi kendisi de esir alınmıştı. Oğuz boyları daha sonra Nişabur ve civarına hakim olmuş ve pekçok kimseyi öldürmüşlerdi. Sultan Sencer'in esareti 3 yıl sürmüştü. Bkz. Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, Ankara 1995, s. s. 223-226.

Benjamin'in ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla o burayı, bu olaydan 15-20 yıl gibi bir süre sonra ziyaret etmişti ki onun rivayeti Türk tarihimiz açısından da önemli bir bilgidir. (Çeviren)]

sine yardım ederse onu paraya boğacağını vaat etmiş. Ona çölü geçmek için ne gibi bir hazırlık yapmak gerektiğini sormuş; o da krala çöl boyunca hiç bir şey bulunamayacağı için yanına on beş gün yetecek kadar ekmek ve şarap almasını söylemiş. Hazırlıklar tamamlanınca yola çıkılmış. Ancak on beş gün geçtiği halde herhangi bir toplulukla karşılaşılmamış. Üstelik yiyecek tükenmeye, askerler ve hayvanlar da açlık ve susuzluktan ölmeye başlamışlar. Kral rehberi çağırarak: "*Sen bizi düşmanlarımıza götüreceğini söylemiştin. Hani nerede onlar?*", diye sormuş. Rehber de yolu şaşırdığını söyleyince, kral buna çok öfkelenmiş ve rehberin kellesini vurdurmuş. Askerelere, kumanyası olanların olmayanlarla paylaşmalarını emretmiş. Hayvanlar da dahil yiyebilecekleri her şey tükenmiş. On üç günlük bir yürüyüşten sonra, bir Şabat günü Yahudilerin yaşadığı Nişabur'a ulaşmışlar. Gozan ırmağı kenarında bağlık-bahçelik yerlere kamplarını kurmuşlar. Meyvelerin olgunlaştığı mevsime denk geldiği için, bahçelerdeki bütün meyveleri tüketmişler. Kimse onlara karşı çıkmaya cesaret edememiş. Kral dağlardaki şehir ve kuleleri görünce, iki adamına bir yolunu bulup nehri geçmelerini, yerleşim birimlerine giderek (düşmanlarını) sormalarını ve bilgi almalarını emretmiş. Görevlendirilen kişiler karşıya geçmenin bir yolunu ararken, üzerinde üç küçük kulenin bulunduğu bir köprü görmüşler. Ancak köprünün kapısı kilitli imiş. Köprünün diğer ucunda ise büyük bir şehir varmış. Kapının önüne gelerek bağırmaya başlamışlar. Seslerini duyan biri kapıya gelmiş. Maksatlarını gelen bu kişiye anlatmışlar. Ancak bu kişi onların dilini anlamadığı için bir tercüman bulup getirmiş. Tercüman onlara burada ne aradıklarını sormuş. Onlar da "*Biz İran (Persia) kralının adamlarıyız. Sizin kim olduğunuzu ve kime hizmet ettiğinizi ve bağlı olduğunuz kralı sormaya geldik*", demişler. Buna tercümanın cevabı: "*Biz Yahudileriz. Bizim herhangi bir sultanımız yok. Bizi yine bizden (Yahudi) bir prens idare ediyor*",olmuş. Sonra onlar tercümana kafirler, yani Küffâru't-Türk oğlu Oğuzlar'ı (Ghuz) sormuşlar. Tercüman: "*Gerçek şu ki, biz onların müttefikiyiz. Onlara zarar*

veren kimse bize zarar vermiş demektir", diyerek bilgi vermemiş.

Sonra kralın adamları kamplarına dönmüş ve olanları krala anlatmışlar. Kral Yahudilerin sözlerini duyunca çok korkmuş. Birkaç gün sonra Yahudiler krala onunla savaşacaklarına dair bir haber göndermişler. Kral:

- "*Ben sizinle değil Küffâru't-Türk'le savaşmak için geldim. Eğer meseleye siz de karışır, benimle savaşırsanız; ben de öcümü imparatorluğumdaki bütün Yahudileri öldürmek suretiyle alırım. Şu anda sizin benden daha güçlü olduğunuzu biliyorum. Ordum koskoca bir çölü aç susuz aşıp gelmiştir. Bana karşı koymayın. Aradan çekilin. Beni düşmanım Küffâru't-Türk'le başbaşa bırakın. Sizden benim ve ordumun ihtiyacı olan şeyleri satın almak istiyorum*" demiş.

Sonra Yahudiler kralın sözlerini kendi aralarında müzakere etmişler. İmparatorun tebası olan (kardeşleri diğer sürgün) Yahudilerin selameti için onunla anlaşma yolunu tercih etmişler. Kral ordusuyla onların topraklarına girmiş ve on beş gün orada kalmış. Yahudiler krala hizmette kusur etmemişler. Ancak müttefikleri Küffâru't-Türk'e olup bitenler hakkında haber göndermeyi de ihmal etmemişler. Bu haber üzerine Küffâru't-Türk dağdaki geçitleri hemen tutmuşlar. Çölde yaşayan kimselerden oluşan büyük bir orduyla, üzerlerine yürüyen İran kralını ağır bir yenilgiye uğratmışlar. Kralın pek çok adamını katletmişler. Kral çok az bir adamıyla memleketine dönebilmiş.[215]

---

[215] Burada işaret edilen olaylar Neubauer tarafından hazırladığı güzel bir çalışmada ele alınarak işlenmiştir. Bkz. Neubauer, "Where are the Ten Tribes?", *J.Q.R*, I, 185. Şüphesiz Tatar soyuna mensup olan Küffâru't-Türk orta çağlarda daha çok, Prester John'un tebeası olarak bilinen kimselerdir. 1141 yılında, Benjamin'in burayı ziyaretinden 15 yıl önce Sincar'da mağlup oldular. Yukarıda Yahudilerin müttefiki olarak tanıtılan "... *kafirler, Küffâru't-Türk'e mensup Oğuzlar...*" şeklindeki ifadesinde Benjamin bu Oğuzlar'ı Tatarlar'la karıştırmıştır. Bu Oğuzlar bir asır önce müslüman olan Selçuk boylarına mensup idiler. Aslında Benjamin bunların kafir olduğu şeklinde bir ifade kullan-

Kralın süvarilerinden biri R. Moşe adlı bir Yahudiyi kendisiyle beraber gelmeye ikna etmiş. Ancak süvari memleketine (İran) geldiğinde o Yahudiyi köle ilan etmiş. (Gel zaman git zaman) Bir keresinde kralın huzurunda hüner ve kabiliyetlerini sergilemek için yaptıkları bir gösteride okçulardan hiçbiri yayını, R. Moşe'nin gerdiği gibi gerememiş. Sonra kral tercümanı vasıtasıyla R. Moşe'ye bazı şeyler sormuş, o da başından geçenleri ve süvarinin kendisine yaptıklarını bir bir anlatmış. Bunun üzerine kral Yahudiyi derhal âzâd etmiş. Ona ipekli elbiseler giydirerek hediyeler ihsan etmiş ve ona "*Eğer dinimizi kabul edersen seni zengin eder ve sarayımda istihdam ederim*" şeklinde bir teklifte bulunmuş. Ancak R. Moşe bu teklifi kabul etmemiş. Bunun üzerine kral onu İsfahân Yahudi cemaatinin baş rabbisi Sar Şalom'un dairesine tayin etmiş. Sar Şalom da onu kızıyla evlendirmiş.

Bütün bunları bana işte bu R. Moşe anlattı.

Buradan Dicle nehri kıyısındaki Hûzistan'a dönülür ve Kiş adası üzerinden Hint okyanusuna dökülen nehre gidilir.[216] Altı

---

mamalı idi. Bunlar 1153'te Sincar'a savaş açtılar; ancak mağlup olup çoğu da esir düştü. Benjamin'in 15 yıl kadar önce vukû bulduğunu söylediği savaş bu olmalıdır. Bkz. A. Müller, *Islam*. Ayrıca bkz. G. Oppert, *Presbyter Johannes in Sage und Geschichte*, 1864.

[216] Belirtmek gerekir ki, Benjamin burada "*Hozer Adam*", "*Yored Adam*" kelimelerini kullanır. O, bununla oralara bizzat gidip gezmediğini ima etmektedir.

Orta çağlarda Kiş veya Kis, Avrupa-Hindistan ticaret güzergâhında önemli bir istasyondu. Le Strange (s. 257) buranın 12. asırda Basra körfezinin önemli bir ticaret merkezi olduğunu belirtir. Büyük bir surla çevrili olan şehir bir adada bulunmakta idi. Adaya su tankları tesis edilmiş olup sahil şeridinde de inci avcılığı yapılmaktaydı. Ada limanında Hindistan ve Arabistan'dan gelen pek çok gemi bulunmaktaydı. Kiş daha sonraları Hürmüz ve Bender Abbas'ın gelişmesiyle eski canlılığını kaybetmiştir. 1820 yılından 1879'a kadar ada İngiliz sömürgesinde kalmıştır. Yakınlarda adaya Lord Curzon tarafından resmî bir ziyaret gerçekleştirilmiştir. Ada ile ilgili bir tanıtım yazısı için bkz. *The Times*, Jan. 18, 1904.

günlük bir yolculukla bu adaya ulaşılır. Ada halkı herhangi bir ziraî faaliyetle uğraşmamaktadır. Halkın kullandığı bir tek su kuyusu vardır. Adada herhangi bir nehir de olmadığı için halk ihtiyacını yağmur suyu ile karşılamaktadır. Hindistan'dan ve diğer adalardan mallarıyla gelen tüccarlar buraya inerler. Bundan başka Şinar (Irak/Sinear), Yemen ve İran'dan tüccarlar ipeğin her çeşidini, erguvani, keten, pamuk, kendir, eğrilmiş yün, buğday, arpa, mısır, çavdar, pek çok çeşit yiyecek ve mercimeğin bütün çeşidini buraya getirerek Hindistan'dan gelen baharat tüccarlarıyla alışveriş yaparlar. Ada sakinleri bu tüccarlar arasında aracılık yaparlar, geçimlerini bundan sağlarlar. Burada 500 kadar Yahudi yaşamaktadır.

Buradan (Kiş) 10 günlük bir deniz yolculuğu ile 5.000 kadar Yahudinin yaşadığı el-Katîf'e (Katifa) gidilir. Katîf'te reçine bulunmaktadır.[217] Nisanın 24. günü suya yağmur düştüğünde, su üstünde yüzen bazı deniz canlıları yağmur suyunu içip kabuklarına çekilerek dibe inerler. Tişri ayının ortalarında dalgıçlar

---

[217] Katifa veya el-Katîf, Arap Yarımadası'nın doğu sahillerinde Bahreyn'e yakın bir yerde bulunmaktadır. Bochart, Kitab-ı Mukaddes'te bahsedilen Havila'nın, Arabistan'ın bu bölümünün olduğunu belirtir. Kitab-ı Mukaddes'te bu yer (Aden'den çıkan nehrin dört kolundan birine işaretle) "... *Ve birinin adı Pişon'dur; kendisinde altın olan bütün Havila diyarını kuşatır. Havila'nın altını iyidir. Orada ak günnük ve akik taşı vardır...*" (Tekvin 2/11-12) şeklinde bahsedilir. Yahudi ilim adamları (Berla/Pırlanta) kelimesinin bir mücevher mi yoksa Pelesenk ağacından sızan güzel kokulu bir madde mi olduğu hususunda görüş ayrılığı içindedirler. Kitab-ı Mukaddes'i Arapçaya tercümesinde bu kelimeyi (ha-lülü/el-lü'lü) şeklinde çeviren Sa'diya Gaon'a uyarak Benjamin de bu şekilde kullanmayı tercih etmiştir ki, bu kelime (lü'lü) müellif tarafından inci için kullanılmıştır.

İslâm tarihçilerinden Mes'ûdî Basra körfezindeki inci avcılığı hakkında bize kıymetli bilgiler vermektedir. Onun bu bilgileri Benjamin'in bilgileriyle de uygunluk arzetmektedir. Bkz. Mes'ûdî, *Meadows of Gold*, s. 344 (Sprenger'in *Mürûcu'z-Zeheb Tercümesi*) O dönemde aynı anda 5.000 gemi bu endüstri ile bilfiil iştigal ediyordu. Bunun da yıllık getirisi 1.000.000 paund civarında idi. Bkz. P. M. Sykes, *Ten Thousand Miles in Persia*, 1902.

ipler vasıtasıyla deniz yatağına/dibine inerek kabuklu deniz hayvanları (*shel-fish*) toplarlar. Bunların kabuklarını kırarak açarlar ve içindeki incilerini çıkarırlar. Bu inci-balıkçılığı memleketin kralına aittir. Ancak bu iş, bir Yahudi memur tarafından kontrol edilmektedir.

el-Katîf'ten 7 günlük bir yolculukla Hulam'a (Khulam) gidilir.[218] Bunlar Kuş'un, yıldızları okuyan siyahî oğullarıdır. Ticarî

---

[218] Hulam (günümüzde Quilon), erken orta çağlarda Arap ve Çin tüccarlarının karşılaştıkları önemli bir ticaret limanıydı. Ancak Kalküta (Kojikode), Goa ve Bombay'ın gelişmesi ile zamanla burası önemini kaybetmiştir. Liman Malabar'ın güney kıyısında bulunmaktadır. 851 ve 915 tarihlerinde yaşamış iki müslüman tüccarın notlarını *The Travels of Two Mohammedan Traders* adıyla İngilizceye tercüme eden Rena Udot, bu yerle ilgili bazı önemli bilgiler vermiştir. Yine bu liman hakkında İbn Batûta ve Marko Polo'nun da önemli notları vardır. Ritter de *Geography*'sinin 5. cildinde yerli bir ürün olan biber yetiştiriciliği hakkında geniş bir malumat vermiştir. Benjamin'in yaşadığı dönemlerde tane biberin (white pepper) farklı bir baharat olduğu zannedilirdi. Ancak Ritter, bunun karabiberden, 8-10 gün yağmur altında kaldıktan sonra kurumaya bırakılıp kararan dış tabakanın soyulması şeklindeki bir ameliyeden sonra elde edildiğini belirtir. Ritter kitabında ayrıca, günümüzde Bombay'da önemli bir kesim olan Parsiler'in Guebers'deki ateşgedeleri için de bir bölüm ayırmıştır. Kitapta yine bir bölüm de Benjamin'in yukarıda işaret ettiği Yahudiler için ayrılmıştır. Bkz. Gustav Oppert, *Die jüdischen Colonien in Indıen; Semitic Studies,* Berlin 1897, s. 396-419.

Jewish Encyclopaedia'nın "Cochin" maddesinde de Malabar'daki siyahi ve beyaz Yahudiler hakkında önemli bilgiler verilmiştir. Maddenin bir tamamlayıcısı olması sebebiyle konuyla ilgili olarak Münih Merzbaeher Library, 4238 numarada kayıtlı bir yazmaya işaret edilmelidir. Bu yazma 12 Eylül 5527 (miladî 1767) tarihli Tobias Boas tarafından Malabarlı R. Jeches Kel Rachbi'ye gönderilen bir mektuptur. Mektupta Tobias tarafından R. Jeches'e 11 soru sorulmuştur. Mektuptan anlaşıldığı kadarıyla Mabed'in Romalılar tarafından tahribi ile (m.s. 68-70), 10.000 kadar Yahudi Malabar'a kaçmış ve Cranganor, Dschalor, Madri ve Plota gibi yerlere yerleşmişler. Yazmanın özeti *Judische Literatur*, III, 459 (Kış) sayısında neşredilmiştir. Ayrıca Hindistandaki İsrâiloğulları ile ilgili bir makale için bkz. Samuel b. Samuel, *The Jewish Literary Annual*, 1905.

konularda çok dürüsttürler. Değişik ülkelerden gelen tüccarlar limana indiklerinde kralın üç görevlisi gelerek bunların adlarını defterlere kaydeder ve onları krala götürür. Böylece kral bu tüccarların açıkta ve korumasız da olsa mallarının garantörü (yani kral onların malını sigortalamış) olur. Kaybolan mallarla ilgili de bir görevli bulunmaktadır. Birinin malı kaybolduğunda bu görevliye giderek kaybettiği malı ona tarif eder; (mal bulunmuşsa veya bulunduğunda) görevli onu sahibine iade eder. Bu uygulama ülkenin her tarafında yaygındır.

Pesah'tan (Fısıh) *Roş ha-Şana*'ya (yeni yıla) kadar yani bütün yaz mevsimi yakıcı güneş sebebiyle kimse evinden dışarı adımını bile atamaz. Günün üçüncü saatinden akşama kadar herkes evine çekilir. Halk ancak akşam saatlerinden itibaren dışarıya çıkmaya başlar. Pazar yerlerinde ve caddelerde kandiller yakılarak etraf aydınlatılır ve insanlar işlerini yaparlar. İnsanlar sıcak sebebiyle gecelerini gündüze döndürmek zorundadırlar.

Burada biber yetiştirilmektedir. İnsanlar tarlalarına biber fideleri dikerler. Herkes kendi bağını bahçesini bilir. Biber fideleri küçük olup yetiştirilen biberler ise bir kar kadar beyazdır. Halk biberleri topladığında büyük kazanlarda suyla kaynatırlar. Bu şekilde biber daha da sıkılaşıyor. Kaynatıldıktan sonra kazanlardan alınan biberin güneş altında belli bir müddet bırakılarak kararması sağlanıyor. Burada ayrıca zencefil, hint kamışı gibi baharatın diğer pek çok çeşitini bulmak da mümkündür.

Burada halk ölülerini gömmez. Cenazelerini çeşitli baharatların terkibiyle hazırladıkları bir madde ile mumyalıyor, ardından onları bir sandalyeye yerleştirerek ince bir astarla kaplıyorlar. Her evde o hanenin büyüklerinin veya akrabalarının mumyalarının bulunduğu bir oda var. Kemiklerinin üzerindeki etler katılaştığı için mumyalı cesetler sanki canlı gibi duruyor. Bu şekilde herkes ana-babasını veya hısım-akrabasını yıllar geçse de tanıyabiliyor.

Hulam halkı güneşe taptığı için her sabah güneşi selamlamak için şehrin yarım mil kadar dışında bulunan yüksek yerle-

re gidiyor. Bu sebeple her yüksek yerde itinalı bir işçilikten çıkmış bir güneş diski bulunmakta. Güneş yükselirken bu disk gökgürültüsüne benzer bir ses çıkararak dönmeye başlayınca orada bulunan kadın erkek herkes ellerindeki buhurdanlıklarla güneşe tütsüler sunar. Bütün bunlar onların boş inançlarından kaynaklanan uygulamalardır.

Kasabalarıyla beraber adanın tamamında birkaç bin İsraelî yaşamaktadır. Yahudiler de dahil ada sakinlerinin hepsi siyahîdir. Yahudiler çok iyi ve hayırsever insanlardır. Musa'nın kanununu ve peygamberleri çok iyi, Talmud ve Halaha hakkında da bazı şeyler bilmektedirler.

Buradan yirmi üç günlük bir deniz yolculuğu ile İbrig'e gidilir.[219] İbrig'te Duhbin adı verilen ateşperest bir kavim yaşamaktadır. Bunlar arasında 3.000 kadar Yahudi yaşamaktadır. Birkaç mabede sahip olan Duhbinler büyünün her çeşidinde mahir olup bu hususta dünyada bir benzerlerinin olduğunu zannetmediğim din adamları vardır. Mabedlerinin yüksek yerlerinin önünde derin bir hendek bulunmaktadır. ***Elahutha*** adı verdikleri bu hendekte senenin her günü muhakkak ateş yanar. Duhbinler çocuklarını bu ateşten geçirir, ölülerini de bu ateşe atarlar. Halktan bazıları "*ateşte ölmek*" şeklinde bir takım adaklarda bulunmaktadır. Bu tür durumlarda adak yapan kimse niyetini eş-dost ve hısım-akrabasına; "*Ben kendimi ateşe*

---

[219] Bu kelime BM. nüshasında İbrig, R. nüshasında ise İbriag şeklinde geçmektedir. İkisinin de yeri tam olarak teşhis edilememiştir. Matbû' nüshalarda kelime Candig şeklinde verilmiştir. Asher, bu kelimenin başkent Kandy ile ilgili olarak Seylan (Ceylon) için kullanılabileceğini düşünmektedir. Ancak burası Benjamin zamanında başkent değildi. Burada ayrıca mesafe ile ilgili de bir problem vardır. Şöyle ki, Seylan-Quilon arası yirmi üç gün değil, dört günlük bir mesafedir. Rena Udot X. asırda adada hayli kalabalık Yahudi nüfusu olduğunu, diğer cemaatler gibi bunların da idarî birtakım vazifelerde istihdam edildiğini ve kendilerine kral tarafından çok geniş bir dinî özgürlük verildiğini belirtir. Bkz. Pinkerton, *Travels,* VII, 217. Kitapta kendini ateşe atmaya adakta bulunan meşhur kimselerin bu adaklarını yerine getiriş törenlerinin anlatımları da yer almaktadır.

adadım", diyerek haber verir. Onlarda ona: *"Ne mutlu sana!"*, şeklinde karşılık verirler. Adak günü geldiğinde ona mükellef bir ziyafet çekerler. Adak sahibi zengin ise bir at üzerinde, fakir ise yaya olarak hendeğe yaklaşır ve kendisini ateşe bırakır. Hendeğin etrafındaki yakınları ateşteki insana, tamamıyla yanıp kül oluncaya kadar belli tempo ile bağırıp bir şeyler söyleyerek ve dans ederek tezahüratta bulunurlar. Üçüncü günün sonunda din adamları ölen kişinin evine gelerek yakınlarına: *"Evinizi hazırlayın! Babanız gelecek ve yapmanız gereken son talimatını verecek"* derler. Bunlar yanlarında şehirden şahitler de getirirler. Sonra müteveffânın suretinde bir şeytan gösterilir. Hanımı ve çocukları öte dünyadaki yiyeceklerin nasıl olduğunu sorunca o: *"Dostlarımın yanına gittim. Ancak onlar aileme ve komşularıma olan vazifelerimi yerine getirmedikçe beni yanlarına kabul etmeyeceklerini söylediler"* diyerek vasiyetini yapar ve mallarını çocukları arasında taksim ederek borçlarının ödenmesini ve alacaklarının tahsil edilmesini onlara emreder. Şahitler de onun bu vasiyetini yazarlar. Sonra bu kimse oradan ayrılır ve bir daha da görülmez. Rahiplerin yaptığı bu hile ve büyü yoluyla halk, hatalarını ikrar ve tasdik ile kendi rahipleri gibi din adamlarının bir benzerinin dünyanın hiçbir yerinde bulunmadığını iddia ederler.

İbrig'ten Çin (Zin) topraklarına geçmek için kırk günlük bir deniz yolculuğu yapmak gerekir. Çin dünyanın en doğusunda yer almaktadır. Bazı kimseler Orion yıldızının hakim olduğu, şiddetli fırtınaların vukû bulduğu Nikpa (Ning-po?) denizinin orada olduğunu söylerler.[220] Bazen kaptanlar gemilerine hakim

---

[220] Benjamin'in Hindistan ve Çin hakkındaki anlatımları çok muğlaktır. Ayrıca onun Çin hakkında en geniş anlatımı olan Avrupalı ilk seyyah olduğu da unutulmamalıdır. Ortaçağın Arap tarihçileri tarafından eski dünyanın diğer ülkelerinin geniş ve tam tasvirlerinin yapıldığını göz önünde bulundurarak ve ticaret yolunun esas itibariyle Bejamin'in belirttiği gibi deniz yoluyla olduğu gerçeğine de dayanarak, Arap kaynaklarında Çin ve Hindistan'a ait nisbeten az bir bilginin olması gerçekten şaşırtıcıdır. Onların kayıtlarında Nikpa denizi hakkında herhangi bir kayıt yoktur. Bu ismin Benjamin tarafından Kitab-ı Mukad-

olamadıkları için, şiddetli rüzgâr gemiyi Nikpa denizine sürükler. Gemiler buradan hiçbir yere kımıldayamaz, mürettebat da yiyeceği tükenip ölünceye kadar orada kalırmış. Bu sebeple pek çok gemi kaybolmuş. Ancak son zamanlarda insanlar bu uğursuz yerden kendilerini kurtarabilecekleri bir yöntem bulmuşlar. Mürettebat kendilerine öküz derileri temin ederek Nikpa denizine sürükleyecek kötü fırtına çıktığında bu su geçirmez derileri hemen üstlerine geçiriyor, silahlarını da kuşanarak denize atlıyorlarmış. Griffin (Gryphon/Ejderha) adı verilen bir kuş onları gözetliyormuş. Denizciyi bir (deniz) hayvanı zanneden Griffin onu yakalayarak karaya çıkarıyor, yemek üzere bir mağaraya veya bir çukura hapsediyormuş. Ancak adam elini çabuk tutup, kılıcını kuşa saplıyarak öldürüyormuş. Sonra da üzerindeki deriyi çıkartarak insanların yaşadığı yere geliyormuş. İşte bu yöntemle pek çok gemici kurtulmuş.[221]

---

des'te dört yerde geçen (kafu/donma) kelimesinden müştak bir isimden türetilmiş kendine özgü bir kelime olduğu hususu da ihtimalden uzak değildir. [Donma (kafu) kelimesinin geçtiği yer için bkz. Çıkış 15/8. Ancak bu kelime yine Kitab-ı Mukaddes'te geçen (Eyüb 10/10; Tsefanya 1/12; Zekarya 14/6) katılaşma anlamındaki (kaşa) kelimesiyle karıştırılmamalıdır.] (Donmuş deniz) tabiri Çin denizinin fırtınalı durumunu ve boğazların yılın bazı mevsimlerindeki halini tasvir için kullanılan yerinde bir tabirdir.

221 Marko Polo Malabar'dan Madagaskar'a gemileri sürükleyen deniz akıntısı hakkında bilgi verirken "Grypon" adındaki kuştan da detaylı bir şekilde bahsetmektedir: "*Bana anlattıklarına göre buralarda yarı aslan yarı kuş yaratıklar yaşıyormuş. Muazzam güçleri olan bu kuşlar fillere hücum ediyor, güçlü pençeleriyle yakaladıkları gibi havalanıyor ve epeyce yükseldikten sonra filleri aşağıya bırakıyorlarmış. Fil yere düşünce paramparça oluyor, sonra bu kuş filin yanına konarak fili yiyormuş. Bu adaların halkı bu kuşa "Rukh" adı vermektedir. Bkz. Marco Polo*, II, III. Kitap, 33. bölüm. Yule, Rukh hakkındaki bu hikayenin çok eski ve yaygın olduğunu Madagaskar taraflarında böyle bir efsanenin Epyornis (Aepyornis) adındaki bir kuşun büyük fosillerinin ve devasa yumurtalarının o dönemlerde hâlâ adada bulunması sebebiyle olabileceği ihtimali üzerinde durur.

[*Epyornis*, Epiornis veya Aepyornis, Aipys (yüksek) ve Ormis (kuş) şeklinde iki isimden mürekkep olup Afrika kökenli koşarkuşlar

Çin'den on beş günlük bir deniz yolculuğuyla 1.000 kadar İsraelî'nin yaşadığı Gingal'e (al-Gingaleh) gidilir.

Gingal'den Hulan (Chulan) deniz yoluyla yedi gündür. Ancak Hulan'da hiç Yahudi yaşamamaktadır.

Hulan'dan on iki günlük bir yolculukla çok az Yahudinin yaşadığı Zebîd'e; Zebîd'ten de sekiz günlük yolculukla Hindistan'a varılır.

Hindistan Aden memleketi adı verilen bir kara parçasında bulunmaktadır ki burası Tevrat'ta zikredilen Telasar'daki (Thelasar/II. Kr. 19/12; İş. 37/123) Eden'dir.[222] Dağlık bir bölge

---

sınıfından fosil bir kuştur. Üçüncü zamanın sonunda yaşadı ve X. asra kadar Madagaskar'da varlığını sürdürdü. Kuşun boyu üç metreyi buluyordu. Kanatları küçük, ayakları kocaman ve üç parmaklıydı. Bkz. *Büyük Larousse, Sözlük ve Ansiklopedisi*, İstanbul 1986 (Gelişim yy.), I, 112 (Çeviren)].

Prof. Sayce Rukh figürünün sadece Çin folklorunda değil, Bâbil edebiyatında da çokca işlendiğini belirtir. Bu kuşa *The Arabian Nights* (Binbir Gece Masalları) okuyucuları da aşinâdır.

[222] Ne al-Gingal ne de Hulan (Chulan) hakkında yeterli izahlar vardır. Benjamin Hindistan'dan Çin'e altmış üç günlük, Hulam'dan İbrig'e yirmi üç günlük, buradan da Nikpa denizine kırk günlük bir mesafe olduğunu belirtmektedir. Dönüş yolculuğu ise otuz dört gün sürmüşe benzemektedir ki, bu yolculuğa sadece Hindistan değil, Ebû'l-Fidâ ve el-Bîrûnî'nin Yemen'in baş limanı diye tarif ettikleri Zebîd limanı da dahildir.

Aden'e gelince; burası uzun süre İngiliz sömürgesi altında kalmış sonraları Hind imparatorluğunun ilk ileri karakolu olmuştur. Daha önce de açıklandığı gibi Arabistan'ın bu bölümü Kızıldeniz'in diğer ucundaki Habeşistan'la beraber, Orta Hindistan'ın bir parçası olarak bilinirdi. İbn Batûta Aden hakkında şunları söyler: "*Bir sahil kenti olan Aden çok büyüktür. Ancak ne su kaynağı ne de yeşilliği vardır. Halk, yağmur sularını kullanmakta ve içme suyu olarak depolarında biriktirmektedir. Burada bazı zengin tüccarlar oturmaktadır. Ara sıra Hindistan'dan gemiler gelmektedir.*" Aden'de çok eski zamanlardan beri Yahudi toplulukları bulunmaktadır. Son zamanlara kadar Yahudiler her gün Tefillin takma adetini devam ettire gelmişlerdir. Jacob Saphir kitabının önemli bir bölümünü Aden Yahudilerine ayırmıştır. Bkz. *Eben Saphir*, II, Bölüm 1-10.

olan bu yerde pek çok İsraelî yaşamaktadır. Bunlar yabancıların boyunduruğu altında olmayıp dağların eteklerinde kendilerine ait şehir ve şatolarında yaşamaktadır. Bulundukları bu yerlerden Lybia (Nûbe?) adı verilen Hıristiyan imparatorluğun sahip olduğu arazilere saldırı düzenlerler. Yahudiler Lybialılar adı verdikleri bu kimselerle savaş halindedirler. Düzenledikleri seferlerde pek çok yağma ve ganimet elde ederek dağlara geri dönerler. Kimse bunlara karşı koyamaz. Aden topraklarından pek çok Yahudi İran ve Mısır'a gider gelir.[223]

Buradan yirmi günlük bir çöl yolculuğu ile Usvan'a (Assuan) gidilir. Burası Kuş (Cush) topraklarından akıp gelen Nil'in (Pişon/Tek. 2/11) kıyısında yer alan Sebe'dir.[224] Kuşoğullarından bazıları Sultânü'l-Habeş adı verilen bir krala tâbidirler. Bunların arasında, Nil'in kıyı şeridindeki mezraların otlarını yiyen (hayvan gibi) insanlar yaşamaktadır. Bunlar nerdeyse çırılçıplak bir şekilde dolaşırlar. Normal bir insanın zeka-

---

[223] Benjamin'in buradaki ifadesini, Aden'in Bâbü'l-Mendeb'in karşısına düşen yerlerin gerilerindeki dağlık bölgelerde yaşayan ve Habeşistan halkıyla savaş halinde olan bağımsız Yahudi toplulukları şeklinde anlaşılması gerekir. J. Levewel esas aldığımız nüshadaki (Habeşistan) ova memleketi (*Erets ha-Mişor*) ifadesi yerine ha-Matum memleketi (*Erets ha-Matum*) ifadesini kullanmaya itina eder. Ancak onun gerek buradaki yorumu gerekse diğer yerlerin tespiti ile ilgili ifadeleri oldukça isabetsizdir. Aden'den gelen Yahudi toplulukları Habeşistan'ın Hıristiyan hükümdarlarının kuvvetleriyle karşı karşıya kaldıkları için daha emniyetli olan dağlık bölgelere yerleşmeyi tercih etmişlerdi. Bu Yahudiler daha sonraları Falaşalar diye meşhur olmuşlardır. Bkz. *Marco Polo*, III, 35. Bölüm. Yule burada Bruce'un *Abstract of Abyssinian Chronicles*'den naklen onuncu asırda idareyi ele alan Yahudi hanedanlığı hakkında kıymetli bilgiler vermektedir. Ayrıca bkz. Charles Singer, *J.Q.R.*, XVII, 142; J. Halevy, *Travels in Abyssinia*, (Miscellany of Hebrew Literature, 2nd Series), s. 175.

[224] Makrizî'nin verdiği bilgilere göre, yirmi bin kişinin ölmesinden önceki dönemde (1403'ler) Usvân (Assuan) Mısır'da nüfus yoğunluğunun fazla olduğu yerlerin başında geliyordu. Sebe'nın nerede olduğu tespit edilememiştir. Müellifimiz Sebe'den Kitab-ı Mukaddes'te ismi sık sık Mısır'la birlikte zikredilen Kuş ve Havila şeklinde bahsetmektedir.

sına sahip değillerdir. Bunlar kızlarıyla veya bulabildikleri kimselerle ilişkiye girerler. Buranın iklimi çok sıcaktır. Usvan halkı bunların topraklarına bir akın düzenlediğinde, yanlarında ekmek, buğday, kuru üzüm ve incir getirir ve bunları peşlerinden koşan bu insanlara atarlar. Böylece onların çoğunu yakalayarak Mısır'a veya diğer şehirlere götürüp satarlar. Bunlar Hamoğulları olan siyahî kölelerdir.

Usvan'dan 300 kadar Yahudinin yaşadığı Hulvân'a (Heluan) on iki günlük bir mesafe vardır. Buradan insanlar kervanlarla elli günlük bir yolculukla Sahara Çölü'nü geçerek Gana memleketindeki Zevila'ya (Havila/Tek. 2/11) ticarî seferler düzenlerler.[225]

Bu çölde kum tepeleri vardır. Kum fırtınaları esnasında kervanlar kumların altında kaldığı için pekçok kimse boğularak ölmektedir. Bu fırtınalardan sağ kurtulabilenler ise, dönüşte küçük bakır paralar, tahıl, meyve, mercimeğin bütün çeşitlerini ve tuz getirir; buradan ise altın ve mücevherât çeşiti götürürler. Burası batı sınırında el-Habeş olarak adlandırılan Kuş toprakları dahilindedir.[226]

---

[225] Hulvân günümüzdeki Helvan'dır. Kahire'ye on dört mil uzaklıktadır. Kaplıcaları sebebiyle ilk halifeler nezdinde önemli bir yeri vardı. S. Lane Poole, buranın meziyetlerini bir bir saydıktan sonra ilave eder: "*Bu modern sağlık merkezinin neredeyse Mısır'ın başkentine dönüşmüş olmasını düşünmek oldukça ilginçtir.*" S. Lane Poole, *The Story of Cairo*, s. 61. Hulvân Nil nehrinin kıyısında bulunmaktadır. Aklımıza, "*Sahara Çölü üzerinden Afrika'ya açılan kervanların Nil'in sol tarafından başlaması gerekmez mi?*", şeklinde bir soru gelebilir. Ancak unutulmamalıdır ki, Hulvân'ın karşısına düşen ve Nil'in sol kıyısında yer alan Memfis, Benjamin'in burayı ziyaretinden çok önceleri metruk bir vaziyette idi. İdrisî ve Ebu'l-Fidâ, Benjamin'in Zevila ve Züveyle -ki burası Trablus'un güneyinde Sahara Çölü'nde büyük bir vaha olan Gana'nın (modern Fezzan) merkezi idi- ile ilgili ifadelerini teyit etmektedirler.

[226] Aslında bu ifadenin Habeş Sultanı'ndan bahseden cümleden sonra gelmesi daha uygun olurdu.

Hulvân'dan on üç günlük bir mesafede Kus bulunmaktadır. 300 Yahudinin yaşadığı Kus, Mısır'ın başlangıcıdır.[227]

Kus'la 200 kadar Yahudinin yaşadığı Feyyûm'un (*Pitom*) arası üç yüz millik bir mesafedir. Burada atalarımızın yaptığı bazı binaların kalıntılarını görmek hâlâ mümkündür.[228]

Feyyûm'dan dört günlük bir yolculukla Fustât'a (*Mitsrayim*)[*] ulaşılır. Fustât, Nil nehri (*Pişon*) kıyısında kurulmuş büyük bir şehirdir.[229]

---

[227] (Kutz) –günümüzdeki Kus- Kene ile Luksor arasında bir yerdedir. Tarihten tamamen silinen eski kasaba büyüklük bakımından Fustât'tan sonra ikinci sırada olup Arabistan ticaretinin de merkezi idi. Kus-Feyyûm arası üç yüz mildir. (Şın) harfi 3'ü değil, 300'ü ifade etmektedir.

[228] Orta çağlarda Feyyûm yanlış bir şekilde Pitom diye isimlendirilirdi. E. Naville, Kitab-ı Mukaddes'te Hazine şehri olarak tanıtılan (Çıkış 1/11) Pitom'la beraber Tellü'l-Meşhûta'nın kalıntılarını İsmailiye'nin yakınlarında olduğunu tespit etmiştir. Binalar arasında kapısız, derin ve dikdörtgen şeklinde buğdayın üstten boşaltıldığı ambarlar bulunmuştur. Bu ambarların II. Ramses dönemine ait olduğu kuvvetle muhtemeldir. Bkz. E. Naville, *The Store City of Pithom and the Route of the Exodus*, A Memoir of the Egypt Exploration Fund, 1885. Feyyûm (veya Marsh bölgesi) bu bereket ve verimini Yûsuf kanalına (Bahr Yûsuf) borçludur.

İslâmî menkıbeye göre ise Yûsuf yaşlandığında kendisini çekemeyen vezirler onu Firavun'un gözünden düşürmek için Firavun'a ondan birkaç yıl içinde gelirleri iki kat artırması gibi, görünüşte masum ama aslında Yûsuf'un aleyhine bir emir vermesini istemişler. Yûsuf ise bu emri kanal kazarak, Nil'den bir kol getirmek suretiyle gerçekleştirmiş. Böylece 207 mil uzunluğunda bir kanal kazılmış. Bu sebeple kanala Yûsuf kanalı denmiş. İslâmî rivayetlerde de Yûsuf'un inşâ ettiği ambarlar hakkında bilgiler vardır. Bkz. Kur'an, Yûsuf 12/55; Yâkut, I, 933; Makrizî, I, 241.

[*] [Ortaçağlarda Fustât Yahudiler arasında Mitsrayim olarak isimlendirilirdi. Bkz. Norman Golb, "The Topography of the Jews of Medieval Egypt", *Journal of Near Eastern Studies* 33 (1974), s. 128. (Çeviren)]

[229] Abrahams ve Worman Geniza dökümanlarına istinaden --ancak bu tamamen Benjamin'in rivayetlerinden oluşmaktadır- hazırladıkları

Şehirde 7.000 civarında Yahudi yaşamaktadır. Şehirde biri İsrâil (Filistin), diğeri de Irak (Bâbil) Yahudilerine ait iki büyük sinagog bulunmaktadır. İsrâil Yahudilerinin sinagoguna ***Kenîsetü'ş-Şâmiyyîn***, Iraklılar'ın sinagoguna ise ***Kenîsetü'l-Irâkıyyîn*** adı verilmektedir. Bunların Tevrat'ın bölümleriyle ilgili adet ve usulleri farklıdır. Iraklılar bizim İspanya'da yaptığımız gibi haftada Tevrat'tan bir cüz okuyor. Tevrat'ı yılda bir kere hatmetmiş oluyorlar. Filistinliler ise her cüzü üçe bölerek günde bir bölüm okuyor. Tevrat'ı üç yılda bir hatim ediyorlar. Ancak her iki sinagog da Tevrat Hatmi (*Simhat Tora*)[230] ve

---

çalışmalarında Fustât ve Kahire hakkında önemli bilgiler vermişlerdir. Bkz. Israel Abrahams, *J.Q.R,* XVII, 427 ve devamı; E. J. Worman, *J.Q.R,* XVIII, 1. Hatırlanmalıdır ki, şehir bir krize doğru gidiyordu. Çünkü Salâhaddîn Eyyûbî her ne kadar görünürde Halife Âdıd'ın (555-567/1160-1171) bir veziri idiyse de Mart 1169'da şehrin idaresini neredeyse fiilen ele geçirmişti. Son Fatimî halifesi Âdıd 13 Eylül 1171'de ölmüştür.

Meraklı okuyuculara konuyla ilgili Lane Poole'un 1878 yılında neşrettiği Salâhaddîn Eyyûbî ile ilgili çalışması (öz. VIII. bölüm) tavsiye edilir. Çalışmada detaylı bir harita da yer almaktadır. Kahire'nin Mukattam dağı eteklerindeki meşhur kalesi ise Salâhaddîn tarafından yedi yıl sonra inşâ edilmiştir. 1170 yılında el-Medine adıyla meşhur olan ve Benjamin'in (*Armon Tsoan ha-Medina*) şeklinde kaydettiği Kahire ise 969 yılında kurulmuş ve şehirde halife ve ailesi için büyük bir saray inşâ edilmişti. Ayrıca ordu için büyük bir karargah, vezir ve memurlar için de daireler yapılmıştı. Bütün bu binalar heybetli duvarları ve Norman tipi büyük kapıları olan surlarla çevrilmişti. Sivil halk - daha doğrusu Yahudiler- eski Kasrü'ş-Şâme (daha sonra burası Babylon Kalesi diye adlandırılacaktır) mahallesinde, 641 yılında kurulan Fustât'a ve 751 yılında inşâ edilen el-Asker mahallesinde iskan edilmişlerdi. Bu varoşlar Mısr (veya Masr) adıyla tanınagelmiştir. Ancak Benjamin bu yeri Mitsrayim şeklinde kaydetmiştir. Fustât Mısır'ı işgal eden Franklar'a destek vermemek için vezir Şavar'ın emri ile 12 Kasım 1168'de yakılmış, ancak kısa bir süre sonra kısmen tekrar inşâ edilmiştir. Günümüzde burası *Mısru'l-Atîke* (Eski Mısır) adıyla bilinir. Bkz. Lane Poole, *Cairo*, s. 34.

230 [Çardaklar bayramında çardaklarda oturulmaya başlanmasının dokuzuncu gecesi, Tevrat'ın hatmedildiği *Simhat Tora*'dır. "*Tevrat Sevinci*" manasına gelen *Simhat Tora*'yı diyaspora Yahudileri Tişri ayının

Tevrat'ın Nüzul Bayramı'nda (*Matan Tora*)[231] bir araya gelerek beraberce ibadet etmeyi âdet haline getirmişler.[232]

Mısır'daki bütün Yahudi cemaatinin başı, Nagid (Prenslerin prensi) Natanel adlı bir Yahudidir.[233] Rabbileri ve cemaatin iş-

---

23. (*Sukot*'un dokuzuncu) günü, Filistin bölgesi Yahudileri ise, Tişri ayının 22. (*Sukot*'un sekizinci) günü kutlardı. Bu gün Tevrat'ın hatim günü olduğu için, Tevrat'ın son kısmı okunur ve hatime baştan tekrar başlanırdı. Bkz. Arslantaş, *Abbâsîler ve Fâtımîler Döneminde Yahudiler*, s. 472-473 (Çeviren)].

231 [Haftalar (*Şavu'ot*) bayramı Sivan ayının 6. gününde kutlanmaktadır. Mabed'in ayakta olduğu dönemde çiftçiler Tanrı'ya şükür nişanesi olarak seçilen ilk mahsullerini (*bikurim*) takdim için Kudüs'e gelirdi. Ancak Mabed'in yıkılmasından sonra *Haftalar* bayramı yeni bir hüviyet kazanmıştır. Bu dönemden sonra Yahudiler, bayramı, Tûr-i Sînâ'da Musa'ya Tevrat ve On Emir'in verilmesinin anısına kutlamaya başlamışlardır. Yahudi kaynaklarda bu bayrama "*Matan Tora*", İslâm kaynaklarında ise "Vahiy Alma Bayramı" anlamına gelen *Îdü'l-hitâb* şeklinde bahsedilmektedir. Bkz. Arslantaş, *Abbâsîler ve Fâtımîler Döneminde Yahudiler*, s. 457-458 (Çeviren)].

232 Konuyla ilgili iki önemli çalışma için bkz. A. Büchler, "The Reading of the Law and Prophets in a Triannial Cycle", *J.Q.R*, V, 420; E.N. Adler, *J.Q.R*, VIII, 529. Sinagoglar için bkz. , *J.Q.R,* XVIII, 11. R. Obadja da Bertinoro'nun mektubu için bkz. *Miscellany of Hebrew Literatüre,* s. 133. Joseph Sambari Kronik'i için bkz. Neubauer, *Anecdota Oxoniensia*, s. 118. I. Abrahams, Sambari'nin Benjamin'in *Seyahatname*'sini daha önce elde etmiş olduğunu belirtmektedir. *J.Q.R,* Il, 107.

233 R. Natanel ile Hibetullah İbnü'l-Câmî'nin –ki daha sonra Salâhaddîn Eyyûbî'nin tabipliğini yapmıştır- aynı kişi olduğunu ileri sürenlerin ilki Zunz'dur. Bkz. Asher, II, 253. Graetz de aynı görüşü benimser gibidir. Bkz. Graetz, VI, 307. Steinschneider de bu görüşü teyit eder ve Hibetullah'ın tıp ve felsefeye dair çalışmalar hakkında detaylı bilgiler verir. Bkz. Steinschneider, *Die Arabische Literatür der Juden*, 1902, s. 178. Neubauer, Geniza dökümanları arasındaki 1160 tarihli bir evlilik belgesinde R. Nathanel'den, Levili şeklinde bahsedildiğini belirtir. Bkz. *J.Q.R,* VIII, 541. Benjamin ise seyahatnamesinde onu bu şekilde takdim etmez. Neubauer'in hazırladığı aynı makalede *Suta Megilla*'dan da bahsedilmiştir. Konuyla ilgili Kaufmann'ın *J.Q.R*'de (X, s. 171) bir tenkidi neşredilmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla R. Natanel kesinlikle Na-

leriyle ilgilenecek diğer memurları o tayin eder. Kendisi de Arapların idare merkezi olan Kahire'deki (*Tsoan el-Medine*)(*) sarayda yaşayan büyük krala bağlıdır. Burada Ebû Talib'in soyundan olan emiru'l- mü'minîn ikamet etmektedir. Ona bağlı olanlar Alevî (Şiî) diye isimlendirilmektedir.[234] Çünkü o, Bağdat'taki Abbâsî halifesine karşı ayaklanmış ve burada (Mısır) rakip bir devlet kurmuştur. Bu iki grup arasındaki mücadele hâlâ devam etmektedir.

Mısır hükümdarı yılda iki kez (önemli törenlere) iştirak etmektedir. Bunlardan biri büyük festival dolayısıyla, diğeri de Nil'in yükselmesi sebebiyle. Kahire, surlarla çevrilidir. Ancak Fustât'ta herhangi bir sur yoktur. Zira şehrin bir tarafı nehirle kuşatılmıştır. Burası büyük bir şehir olup pek çok pazarı ve hanı bulunmaktadır. Burada yaşayan Yahudiler çok zengindir. İklim çok sıcak olduğundan kar ve yağmur asla görülmez.

Nil nehri yılda bir kere Elül (Eylül) ayında yükselir. On beş günlük mesafedeki bütün topraklar su altında kalır. Sular Elül ve Tişri ayları boyunca çekilmez. Mısır halkı, Nil'in su seviyesini tesbit için dahiyâne bir yöntem bulmuşlar. Suyun ortasına 12

---

gid'lik payesini iktisap etmemişti. Benjamin'in Mısır Suttası'nı ziyareti esnasında vergi toplayıcılarının başı olarak yetkiliydi. Sutta'nın gerilemesinden sonra Nagid'lik Moses Maimonides'e teklif edilmiş, ancak o bu teklifi kabul etmemişti.

(*) [Kahire ortaçağlarda Yahudiler tarafından bu şekilde isimlendirilmekteydi. Bkz. Golb, *a. g. makale*, s. 134. (Çeviren)]

234 (Matbû' nüshalarda bahsedilmeyen) Bu terim Hz. Muhammed'in damadı (Hz.) Ali'nin takipçileri idi. Hz. Ali Şiilik mezhebinin kurucusudur.

[Adler'in son ifadesinin düzeltilmesi gerekir. Şöyle ki, ne Hz. Peygamber ne de Hulefâ-yi Râşidîn döneminde Şiîlik'ten bahsedilebilir. En erken Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinden sonra siyasî bir eğilim olarak ortaya çıkmış daha sonra mezhepleşmiştir. Konu ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Ethem Ruhi Fığlalı, *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri*, İstanbul 1991, s. 118-124. (Çeviren)]

zirâ' uzunluğunda bir mermer sütun dikmişler.[235] Sular yükselip bu sütunu aşarsa Nil civardaki toprakların tamamının; eğer sular sütunun yarısına kadar ulaşıyorsa, toprakların yarısının sular altında kalacağını anlıyorlarmış. Bu işe tayin edilen bir memur, Nil'in su seviyesini günlük olarak gözlemler, Kahire ve Mısır halkına: "*Yaratana hamd ü sena edin. Çünkü bugün su seviyesi şu şu seviyeye çıktı*" diye ilan ederek, hergün ölçümlerini yapar, halka sonucunu mutad olarak bildirirmiş. Suların sütunu tamamen kaplaması, Mısır'da bolluk ve bereket olacağının müjdesidir.

Nehir yavaş yavaş yükselerek on beş günlük mesafedeki toprakları yavaş yavaş kaplar. Toprakları (çok) olan kimseler işçiler kiralar. Bu işçiler derin kuyular kazar. Nehrin yükselen sularıyla gelen balıklar, suların çekilmesinden sonra bu hendeklerde kalır, toprakların sahibi bir kısmını yer, kalan kısmını da balıkçılara satar. Bu balıkçılar da bunları konserve yaparak her yere gönderirler. Balıklar oldukça büyük ve semizdir. Balıklardan elde edilen yağ da kandil yağı olarak (aydınlatmada) kullanılır. Şayet bir kimse pek çok balık yer, ardından da Nil'in suyundan içerse, bu ona hiç zarar vermez; çünkü onun suyunun şifalı bir özelliği vardır.

---

[235] Söz konusu mikyas (nilometre) Roda adasının güneyinde ziyaretçiler için teşhir edilmiştir. Geniza dökümanlarının bulunduğu İlyas (İlya/Eliyahu) sinagoguna fazla uzak olmayan adaya, Kasru'ş-Şâme'den bir feribot vasıtasıyla ulaşmak mümkündür. Bkz. E. N. Adler, *Jews in Many Lands*, s. 28; *J.Q.R*, IX, s. 669. Mikyas on altı adım çapında, kare şeklinde, ortasında üzeri Kûfî yazılı sekizgen sütunlar bulunan dereceli bir alettir. 17 zirâ' boyundadır. Nil'in su seviyesinin en düşük olduğu dönemlerde mikyasta 7 zirâ'lık bir ölçüm; su seviyesinin maksimum olduğu dönemlerde ise 15 2/3 zirâ'lık bir ölçüm kaydedilirdi. Nil şeyhi Nil'in Taşma Günü (*Yevmü Vefâi'n-Nîl*): "*Nehirde Nil vadisinin her tarafını sulamak için su yeterli seviyeye ulaşmıştır*" şeklinde bir ilânda bulunurdu. Aynı derecelendirme sistemi toprak barajlar için de kullanılmıştır. Bildiğimiz kadarıyla mikyasın sütunları sık sık tamir ediliyordu ki, bu, aletin çapının Benjamin'in verdiği bilgilerden farklı olmasından da anlaşılıyor.

Nil'in yükselmesinin sebebi sorulduğunda Mısırlılar, Nil'in yükseldiği zamanlarda, nehrin Habeş (Abyssinia/Havila) topraklarında bulunan yukarı kısmına çok yağmur yağdığını ve işte bu yağmurların Nil'in yükselmesine sebep olduğunu söylerler.[236] Nehir yükselmezse, tohum atılmaz, (haliyle) bu da kıtlığa sebep olur. Tohumlar Mârheşvan ayında nehrin yatağına tekrar çekilmesinden sonra atılır. Adar ayı arpa hasatının, Nisan ayı da buğday hasatının zamanıdır.

Halk kiraz, armut, salatalık, su kabağı, fasülye, nohut, semizotu, kuşkonmaz, baklagiller, marul, kişnişotu, yaban marulu, lahana, pırasa ve yaban enginarı gibi sebzeleri Nisan ayında topluyor. Bu topraklarda nehir veya bendlerden sulanan bağ ve bahçeler ve daha pekçok güzellikler bulunmaktadır. Nil nehri Fustât'ı geçtikten sonra dört ana kola ayrılır. Bir kol Dimyât üzerinden (Caphtor),[237] ikinci kol İskenderiye yakınlarındaki Reşid (Rosetta) şehrinden, üçüncü kol Aşmûn (Uşmûneyn) üzerinden, dördüncü kol ise Mısır sınırından[238] denize dökülür. Nil'in aktığı bu kolların kıyılarında pekçok şehir, kasaba ve köy

---

[236] Son zamanlarda, taşan suların Fashoda'nın güney topraklarındaki bataklıklar tarafından emilmesi sebebiyle merkezî Afrika'daki göllerin taşması sonucu Nil'de su baskınlarının oluştuğu ispat edilmiştir.

Ayrıca Nehir, Papyrus adı verilen yabani otlar tarafından –ki Kitab-ı Mukaddes'teki bu ot Suda/saz olarak zikredilir- (bkz . Çıkış 2/35) tamamen bloke edilir.

Su baskınlarının neredeyse tamamı, Habeşistan platolarındaki fazla yağış sebebiyle oluşmaktadır. Bu yağışla Mavi Nil ve Atbara'da Haziran ve Temmuz aylarında; Aşağı Nil'de Ağustos ve Eylül aylarında su baskınlarına sebep olmaktadır.

[237] Neubauer'in neşrettiği bir Geniza dökümanında, bu şehrin adı (*İştu Temiyate*) şeklinde geçmektedir. Kelimenin ilk iki harfinden anladığımız kadarıyla burası bir adadır. Krş. Schecter, *Saadyana*, s. 90-91 (*Ve yemleh al na Amon ve eyn Hakam ve eyn Kofhor/Bizi ne Hakam ne dè Kafhor yönetti; bizi Amon yönetti.*)

[238] Aşmûn, Ebu'l-Fidâ tarafından geniş bir şehir olarak tarif edilir. Bir Geniza dökümanından öğrendiğimiz kadarıyla resü'l-câlut neslinden olan David ben Daniel Fustât'a giderken buraya da uğramıştı. Bkz. *J.Q.R*, XV, 87. Dördüncü kanal ise Taritik kol idi.

kurulmuştur. İnsanlar bu yerlere kara veya deniz yoluyla gidip gelmektedir. Dünyada bu kadar yoğun nüfuslu bir başka yer daha var mıdır bilmiyorum?

Yeni Fustât'la Eski Fustât arası iki fersahtır. Eski Fustât harabe halindedir, ancak eski zamanın evlerini ve duvarlarını görmek hâlâ mümkündür. Kezâ Yûsuf peygamberin inşâ ettiği pekçok ambar da hâlâ ayaktadır. Kireç ve taşlardan yapılan ambarlar oldukça sağlamdır.[239] Ambarlardan birinde gördüğüm bir sütunun benzerine dünyanın başka bir yerinde rastlamadım.

Şehrin dışında Efendimiz Musa'dan kalan tarihî bir sinagog vardır. Mabed'in idarecisi ve kâtibi yaşlı, çok muhterem ve âlim bir zattır. Yahudiler bu âlimi eş-Şeyh Ebü'n-Nazar olarak isimlendirmektedir.[240] Harabe içindeki Fustât üç mil genişliğindedir.

Buradan Goşen (Goshen) toprakları sekiz fersahtır. Burası Bilbîs'dir (Bilbais).[241] Geniş bir şehir olan Bilbîs'te 300 kadar Yahudi yaşamaktadır.

Bilbîs'ten harabeler içindeki Aynü'ş-şems'e veya Ramses'e yarım günlük bir mesafe vardır. Atalarımızın inşâ ettiği yapıla-

---

[239] Bkz. Kur'an, Yûsuf 12/55. Aslen Mısırlı olan Sambari, Kahire'yi çok iyi bilmekte ve detaylı bilgiler sunmaktadır. Bkz. s. 119. Ona göre burada işaret edilen yer, Mısru'l-Atîke değil, Hz. Yûsuf zamanında başkentlik yapmış olan Memfis'dir. O, buranın Nil'in sol tarafında Kahire'den iki fersah uzaklıkta olduğunu belirtir. Bkz. Reinaud, *Abulfeda*, II, 140.

[240] Bkz. Makrizî, II, 464; *J.Q.R*, XV, 75; *J.Q.R*, XIX, s. 502.

[241] E. Naville, Goşen'in Bilbîs, Zakazig ve Tellü'l-kebîr üçgeninden oluştuğunu belirtmektedir. Ramses topraklarının Goşen topraklarını da kapsadığını ve Nil'in Tanitik kolunun doğusuna doğru uzanan Delta'nın da bir parçası olduğunu kabul etmektedir. (*E. Naville, Essay on the Land of Goshen*); (Sth Memoir of the Egypt Exploration Fund, 1887) Eyaletin başkenti –Arabistan'ın Mısır'a özgü ismi- Rum Fakusa (the Phakusa of the Greeks) idi. Burada şimdilerde, Ramses adında bir tren istasyonu vardır. Ayrıca bkz. Tekvin 47/2.

rın; yani tuğladan yapılmış kulelerin izlerini görmek hâlâ mümkündür.

Aynü'ş-Şems'ten 200 kadar Yahudinin yaşadığı el-Bubizig'e bir günlük mesafe; el-Bubizig'den 60 kadar Yahudinin yaşadığı Benha'ya yarım günlük bir mesafe; Benha'dan 500 Yahudinin yaşadığı Muneh Sufte'ye[242] yarım günlük mesafe; Muneh Sufte'den 200 kadar Yahudinin yaşadığı Samnu'ya yine yarım günlük mesafe; Samnu'dan 700 kadar Yahudinin yaşadığı Damina'ya dört fersah; Damina'dan da 500 kadar Yahudinin yaşadığı Lammah'a[243] beş günlük bir mesafe vardır.

Buradan iki günlük bir yolculukla Mısır'ın İskenderiye şehrine ulaşılır ki burası No-Ammon'dur.[244] Büyük İskender şehri

---

242 Yâkût'a göre Aynü'ş-şems Fustât'tan üç fersah uzaklıkta idi. (Yâkût, III, 762) Yâkût kendi zamanında burada Firavunlar döneminden kalan pekçok kalıntının mevcut olduğunu belirtir. Kahire'nin 30 mil kadar kuzeyine düşen Benha, günümüzde oldukça önemli bir merkezdir. Muneh Sufte ise Nil'in Dimyât'a uzanan kolu üzerinde bir yerleşim birimidir.

243 Samnu, belki de Demîre yolu üzerindeki Samnat'tır. Bkz. İbn Dukmak, V, 20; Schechter, *Saadyana*, s. 82; Worman, *J.Q.R*, XVIII, s. 10. Zoolog Demîrî burada doğdu. Lammanah --diğer bazı rivayetlerde Mahalle veya el-Mahalletü'l-Kebir- Ebu'l-Fidâ tarafından pekçok âbidesi olan büyük bir şehir olarak tanıtılmaktadır. Günümüzde ise burası Tanta-Mansûre arasında önemli bir yerleşim birimidir. Sambari, burada, Yahudilerin şimdilerde bile ziyaret ettiği bir sinagog olduğunu belirtir. Bkz. Sambari, s. 119, 10; Goldziher, *Z.D.P.G*, XXVIII, s. 153.

244 Kitab-ı Mukaddes'te geçen bazı coğrafi isimler ortaçağlarda tanınmış yerlere verilmekteydi. Bunun neye binaen yapıldığını bilmiyoruz. Kitab-ı Mukaddes'te ve bazı çivi yazısı ile kaleme alınmış kitâbelerde zikredilen No-Ammon ise, şüphesiz tarihi Tebes'di. Bkz. Yeremya 46/25; Nahum 3/8; Robinson, *Biblical Researches*, I, 542. Bir diğer dikkate değer misal de Tsoan isminin, Kahire için kullanılmasıdır. Ancak muhtemelen Târihi Tanis (Tinnîs) Tsoan idi ve Kitab-ı Mukaddes'teki bilgilere göre burası Hevron'dan yedi yıl sonra inşâ edilmişti (Sayılar 13/22) ki bu tarihi, Kahire'nin kurulmasında 2000 yıl öncesine Eski Mısır'daki VI. Hanedanlık dönemine kadar götürebiliriz.

kurduktan sonra kendi adını vermiş ve şehri son derece güzel ve muhkem olarak inşâ etmiş. Evler, köşkler ve surlar bir mimarlık şaheseri.

Şehrin dışında Büyük İskender'in hocası Aristo'nun akademisi bulunmaktadır. Burası, herbirinin arası mermer bir sütunla ayrılmış diğer yirmi akademinin arasında yer alan geniş bir binadır. Eskiden insanlar dünyanın dört bir yanından Filozof Aristo'nun fikirlerini öğrenmek için buraya gelirmiş. Şehir kemerler yardımıyla bir vadinin üzerinde kurulmuştur. Büyük İskender burayı dâhiyâne bir şekilde kurmuş.

Sokaklar düzenli ve öyle geniştir ki, bir kimse bir millik mesafeden bile şehrin bir kapısından diğer kapısını, yani Reşid kapısından deniz tarafındaki kapıyı rahatlıkla görebilir. Büyük İskender, İskenderiye limanında denize doğru bir rıhtım, bir de kral yolu inşâ etmiş. Yine bu rıhtımda büyük bir fener kulesi dikmiş ki, buna Arapça *Menâru'l-İskenderiye* (İskenderiye Feneri) denmektedir. Kulenin tepesinde cam bir ayna bulunmakta. Bu ayna sayesinde Yunan veya Batı memleketlerinden şehre deniz yolundan gemilerle yapılacak bir baskın veya saldırı, yirmi günlük bir yolculuk mesafesinden görülebilirmiş. Ve şehir halkı da bu saldırılara karşı hemen savunma tertibâtı alırmış.

Büyük İskender'in ölümünden uzun bir süre sonra Yunan memleketinden Theodoras adındaki zeki bir kaptan gemisiyle İskenderiye'ye gelmiş. Yunanlılar o sıralarda Mısır'ın boyunduruğu altında imişler. Kaptan Mısır kralına hediye olarak pekçok altın, gümüş ve ipek elbiseler takdim etmiş. Zamanın âdeti üzere, fener kulesinin önünde demirlemiş. Zamanla bu kaptan fenerkulesinin görevlisi ve bu görevlinin maiyetinde çalışanlarla düşüp kalkmaya; kulenin bekçisiyle kurmuş olduğu dostluk sayesinde de kuleye daha sık girip çıkmaya başlamış. İlerleyen zamanlarda bir gün kaptan, mükellef bir ziyafet vererek ikram ettiği şarapla bekçi ve kule görevlilerinin hepsini sarhoş etmiş. Görevliler şarapın etkisiyle sızıp kaldığında adamlarıyla beraber kuleye girerek aynayı parçalamışlar ve o gece şehirden kaçmışlar. Artık Hıristiyanlar o zamandan itibaren gemilerle buralara

baskın düzenlemeye başlamışlar. Girit ve Yunanlılar'ın sömürüsü altındaki Kıbrıs gibi büyük adaları almışlar.

[Bir diğer yazmada şu ifadeler de yer almaktadır: *İşte bu zamandan itibaren, Mısır kralı Yunanlılara karşı mağlup olmaya başlamıştır.***]**

Bugün (Benjamin'in ziyaret ettiği sıralar) bu fener, İskenderiye'ye gelen gemiciler için bir sınır işaretidir. Şöyle ki, denizde olan biri gündüz yüz mil öteden bu feneri görebilir, geceleri ise gemiciler, bir görevli tarafından kulede yakılan fenere doğru gemilerini sürerler.[245]

İskenderiye dünya milletleri için önemli bir ticaret merkezidir. Venedik, Lombardia, Toskana, Apulia, Amalfi, Sicilya, Calabria, Romanya, Hazar, Patzinakia, Macaristan, Bulgaristan, Rakuyia (Ragusa?), Croatia, Slovenya, Rusya, Almanya, Saksonya, Danimarka, Kurland?, Irlanda?, Norveç (Norge?), Frisia, Scotia, İngiltere (Angleterre?), Wales, Flanders, Hainault?, Normandia, Fransa, Poitiers, Anjou, Bungundy, Maurienne, Provence, Cenova, Pisa, Gascony, Aragon ve Navarra gibi[246] Hıristiyan krallıklardan; Batıya doğru Müslü-

---

[245] Pharos'u, yıkılmasından önce görme fıstatı bulan Josephus'un, deniz fenerinden yayılan ışığın 300 stadia (1 stadium 185 millik bir uzunluk ölçüsüdür) öteden görüldüğü şeklindeki bir ifadesi oldukça mübalağalı görünmektedir. Strabo, İskenderiye Pharos'unu dünya harikalarından biri şeklinde tasvir eder. Deniz kıyısının alçak ve herhangi bir işaretin olmadığı zamanlarda fener şehir için çok faydalı olmuştu. Beyaz mermerlerden yapılan fenerin üst tarafında ziftlenmiş kütüklerin yanmakta olduğu büyük bir işaret ateşi vardı. Ebü'l-Fidâ, fener kulesinde, çok uzakta da olsa düşmanın yaklaştığını gösteren bir aynanın olduğundan bahseder ve hicrî birinci asırda Emevî Halifesi Velid b. Abdülmelik zamanında düşman tarafından hazırlanan bir hile ile aynanın kırıldığını haber verir.

[246] Görüldüğü üzere esas aldığımız metinde verilen isimlerin listesi Asher tarafından verilen listeden çok daha mükemmeldir. Asher, BM. nüshasında verilen 40 Hıristiyan devletlerden sadece 28'ini belirtmiştir. Bazı durumlarda, dikkatli müstensihler tarafından yazıldığı belli olan ve E ve matbû' nüshalardan daha eski tarihli olan R ve O

manların idaresi altındaki Endülüs, el-Ğarb (Algarve), Afrika ve diğer Arap memleketlerinden diğer taraftan Hindistan, Zevila, Habeşistan, Libya, el-Yemen, Şinar (Irak/Sinear), eş-Şâm (Suriye); ayrıca halkı Yunan ve Türk diye isimlendirilen Yavan'dan da ticaret yapmak için pekçok tüccar buraya gelmektedir.

Hindistan'dan gelen tüccarlar her çeşit baharatı buraya getirmekte ve Edomlu (Hıristiyan) tüccarlara satmaktadır. Yoğun bir trafiğe sahip olan şehirde her milletin kendine ait bir hanı vardır. Deniz kenarında, üzerinde çeşitli hayvan ve kuş kabartmalarının bulunduğu mermer bir sütun; bunun ortasında da bir heykel vardır. Buradaki yazıların hepsi eski karakterde olup kimse bunlarda yazılanların ne olduğunu bilmez. Halk, bu heykelin erken zamanlarda Deluge'den önce yaşamış bir krala ait olduğunu zannetmektedir. Heykelin eni altı karış boyu ise on beş karış gelmektedir.

İskenderiye'de takriben 3.000 Yahudi yaşamaktadır.

İskenderiye'den iki günlük bir yolculukla bir sahil kenti olan Dimyât'a (Kaftor Tes. 2/23; Yer. 47/7) gidilir. Dimyât'ta 200 kadar Yahudi yaşamaktadır.

Buradan bir günlük bir yolculukla 100 kadar Yahudinin yaşadığı Simasim'e, Simasim'den yarım günlük bir yolculukla Sunbat'a ulaşılır. Sunbat halkı keten yetiştiriciliği ve dokumacı-

---

nüshalarındaki kayıtlar benimsenmiştir. Bizim metnimizde, herhangi bir coğrafya kitabına veya haritaya başvurma gereği bile duymayan müstensihin cehaleti sebebiyle çok bariz hata ve yanlışlıklar meydana gelmiştir. Meselâ Amalfi adı (*Melfi*) şeklinde yazılmak suretiyle aynı hata tekrar edilmiştir. Yine aynı şekilde Konstantiniye ile ticarî ilişkileri olduğu belirtilen Patzinakia'da burada, (*Patzinin*) yerine (*Pisinik*) şeklinde kaydedilmiştir. (*Verotor*) da (*Vehotor*) şeklinde okunabilir. Metinde geçen bir yer için *Hainault* demeyi tercih ettim. Zira Asher, Deguigne'nin de *Memoir* adlı eserinde bu şekilde ifade ettiğini belirtmektedir. Biraz aşağıda bahsedilecek Maurienne, Savey ve Alp sahillerini de kapsamaktadır. Burası, Moriskolar (*Moors*) buraya yerleştikten sonra bu şekilde isimlendirilmeye başlanmıştır.

lık yapmaktadır. Burada hazırlanan dokumalar dünyanın dört bir yanına ihraç edilmektedir.[247]

Sunbat'tan dört günlük bir yolculukla bedevî Araplar'a ait olan Eyle'ye (Ailam/Elim/Çık. 15/27)[248] gidilir.

Eyle'den iki günlük bir yolculukla Refidim'e (Rephidim) gidilir. Refidim tamamen Araplarla meskun olup burada hiç Yahudi yaşamamaktadır.[249]

Refidim'den bir günlük bir yolculukla Sina dağına (*Har Sinay*) gidilir. Dağın üst kısımlarında Ya'kûbî rahiplerine ait olan bir manastır bulunmaktadır. Dağın aşağı kısımlarında ise

---

[247] Simasin ve Timasin'in, Timsah Gölü yakınlarında olduğundan şüphe yoktur. Arap müellifler Sunbat'ın keten mamülleri ve ticaretiyle temayüz ettiğini belirtirler.

[248] Eyle'nin (Elim) Grahandel vadisi ile aynı olduğu belirtilmiştir. Şiddetli bir kış gününde Hadana vadisine iki saat içinde ulaşılır ki, buranın Kitab-ı Mukaddes'te bahsedilen Marah olduğu hususunda genel bir kabul vardır. Burckhard, bu bölgede üretilen bir içecek olan, ğargald (çileği/kirazı) suyunun, hafif tuzlu su ile içilecek hale getirilen nar suyuna benzer bir özellik taşıdığını belirtmektedir. Bkz. Burckhardt, s. 475; Baedecker, *Egypt*, 1879. Prof. Lepsius Sinay yoluyla ilgili bölümden sorumluydu.

[249] Seyyahımız iki günlük bir yolculukla, bereketli Firan vahalarına gelir. Gerek tarihî rivayetler, gerekse modern araştırmacılar Firan'ın Refidim olduğu hususunda müttefiktirler.

Prof. Sayce ve diğer bazı bilim adamlarına göre, İsrâiloğulları muhtemelen sürüleri ve eşyalarıyla Vadî'ş-Şeyh'i; Musa ve İhtiyarlar, Vadîs-Selef ve Nakbü'l-Hava yolunu tutmuşlardı. Son konaklama yerinin –ki Musa'ya Kanun burada verilmişti- Cebelü Musa'nın eteklerindeki Raha platosu olduğu tahmin edilmektedir. Bazı araştırmacılar Musa'ya vahyin indiği dağın Serbal Dağı olduğu görüşündedir. Yine bazı müellifler, Sînâ'nın müstakil bir dağ, Horeb'in ise sıradağlara verilen bir isim olduğunu iddia ederler. Diğer bazıları ise, Horeb'in kuzey sıradağlarına, Sînâ'nın ise güney sıradağlara verilen bir isim olduğunu belirtirler. Bkz. Robinson, *Biblical Researches*, I, Bölüm III. Ayrıca bkz. Cheynes, "Sinai" mad., *Encyclopadedia Biblica*; Dean Stanley, *Sinai and Palestine*.

Tur Sinay adında büyük bir kasaba bulunmaktadır.[250] Kasaba halkı Targum dili (Süryânîce) ile konuşmaktadır. Burası Mısır'a beş günlük mesafede bulunan küçük dağa yakındır. Halk Mısır idaresi altındadır.

Sînâ dağından bir günlük bir yolculukla [Hind okyanusunun bir kolu olan Kızıldeniz bulunmaktadır. Dimyât'a tekrar dönüyoruz. Buradan bir günlük bir yolculukla 40 kadar Yahudinin yaşadığı][251] Tinnîs'e (Hanes) gidilir. Burası deniz ortasında bir adadır.[252] Mısır imparatorluğunun sınırları buraya kadar uzanmaktadır.

Buradan 20 günlük bir deniz yolculuğuyla Sicilya sınırında olan ve denizin Lipari adı verilen kolu üzerinde kurulan

---

[250] St. Catherina Manastırı, Cebelü Musa'nın zirvesinin 2.000 adım kadar aşağısında Justinyen tarafından yarımadada (Sina?) yaşayan çok sayıdaki Süryanî zahidlerin barınması için inşâ edilmişti. Manastırın başında bir başpiskopos vardı.

[251] Yukarıda dik köşeli parantez içindeki pasaj Oxford yazmasından ilave edilmiştir. Benjamin'in Tur Sinay olarak zikrettiği Tur şehri Süveyş körfezinin doğu taraflarında bulunmaktadır. Mercan kayalarının da bulunması sebebiyle limana elverişli ve korunaklı bir yerdir. Manastırdan buraya, bir günden daha az bir sürede ulaşılır. Benjamin'in bahsettiği küçük dağ ise Cebel Hammam Sidna Musa'dır.

[252] Tinnîs (günümüzdeki San) muhtemelen Kitab-ı Mukaddes'te zikri geçen Tsoan'dır. Ortaçağlarda Hanese diye isimlendirilirdi. (Hanese için bkz. İşaya 30/4) Şehir, Nil'in Tanitic kolunun doğu kıyılarında, tarihi Pelusium'un yaklaşık 30 mil güney batısında kurulmuştu. M. Mariette ve Flinders Petrie tarafından yapılan kazılar buranın, zamanında Delta şehirlerinin en büyük ve en önemli şehirlerinden biri olduğunu ortaya koymuştur. (Bu mesele, "Second Memoir of the Egypt Exploration Fund, 1885" de ele alınarak işlenmiştir. Bu yer, Asher'in de yaptığı gibi, liman şehir Tennis ile karıştırılmamalıdır. VI. asırda, Menzaleh Gölü suları, bereketli Tinnîs (Tonis) topraklarını basmıştı. Bu sebeple Benjamin burayı, deniz ortasında bir ada olarak tanıtmıştır. 1106 tarihli bir Geniza dökümanında şöyle bir ifade yer almaktadır: "*Hanes Adası şehrinde, ki burası deniz ortasında olup, Nil adındaki Mısır nehrinin bir uzantısıdır.*" Bkz. Schechter, *Saadyana*, s. 91.

Messina'ya gidilir.[253] Messina, Lipari şehrini Calabria'dan ayırır. Messina'da 200 kadar Yahudi yaşamaktadır. Burası, bağlık-bahçelik ve güzelliklerle dolu bir yerdir. Messina, konumu itibariyle uygun bir yer olduğu için Kudüs'e hacca gidecek hacılar burada toplanır.

Messina'dan yaklaşık iki günlük bir yolculukla büyük bir şehir olan Palermo'ya gidilir. Kral William'ın sarayı buradadır. Palermo'da 1.500 kadar Yahudi, çok sayıda Hıristiyan ve Müslüman yaşamaktadır.[254] Palermo su membaları, ırmakları bol olan, buğday ve arpa tarlalarının yanında bağ ve bahçeleri olan bir yerdir. Sicilya Adası'nda buraya benzeyen başka bir yer daha yoktur. Burada krala ait bir bölgede al-Harbina (al-Hacina) adında[255] çok çeşitli meyvelerin bulunduğu bir bahçe vardır. Bu bahçede etrafı duvarla çevrilmiş büyük bir fıskiye ile el-Buhayre dedikleri[256] küçük, sun'i bir gölet vardır. Gölette pekçok çeşit balık bulunmaktadır. Yine burada kralın, cariyeleriyle zaman zaman keyif gezintilerine çıktığı, altın ve gümüşlerle bezenmiş sandallar vardır.[257] Bu parkta ayrıca duvarları altınlar

---

[253] Messina Boğazı'nın önceki adı Faro idi. Yukarıda bahsedilen bu yakınlardaki Lipar, şüphesiz, Liparian Adaları'dır.

[254] Bertinor, Palermo sinagogu hakkında, onun bir benzerinin daha olmadığını belirtir. Bkz. Bertinor, *Miscellany of Hebrew Literature*, I, 114.

[255] Hacina Arapçada "*Tahkim edilmiş*" ve "*Etrafı çevrili*" manalarına gelir. [el-Hasîne olmalı (Çev.)]

[256] Buheyra, Arapçada göle verilen isimlerden biridir (İsmi tasgir olup, küçük deniz manasına gelir). II. William'ın av sahası hakikaten ziyaret edilmeye değer. Parco adı verilen küçük bir kasaba ile muhteşem Monreale Katedrali arasındaki –ki kral burayı daha sonraları inşâ etmiştir- bu saha emsali az bulunan yerlerden biridir.

[257] "İyi" lakablı Kral II. William 1169 yılında Benjamin'in burayı ziyareti sırasında 16 yaşlarında idi. Kral baliğ oluncaya kadar ülkeyi onun adına başpiskopos idare etmişti. Başpiskopos daha sonra gözden düştüğü için sınırdışı edilmişti.

Asher parçada geçen bir ifadeyi "*Hi Medina sagen ha-meleh*" (Burası, kralın mümessilinin idaresi altındadır) şeklinde okuduğu için, Benjamin'in burayı başpiskopos zamanında ziyaret ettiğini ileri sürer.

ve gümüşlerle kaplanmış bir köşk de bulunmaktadır. Katlarına mermer döşenmiş olan köşkün süslemesinde çoğunlukla altın ve gümüş tercih edilmiştir. Köşkün benzerine dünyanın bir başka yerinde daha rastlamak mümkün değildir. Ada dünyadaki güzel ve hoş şeylerin hepsini barındırmaktadır.

Adada ayrıca Sarakûse, Marsala, Catania, Petralia ve Trapani gibi yerleşim yerleri de bulunmaktadır. Altı günlük bir mesafe çapında dairevî bir alana oturan adanın Trapani adlı yerleşim biriminde *el-murgan* adı verilen mercan çıkarılmaktadır.[258]

Sicilya'dan Roma'ya on günlük bir yolculukla ulaşılır.

Roma'dan beş günlük bir kara yolu ile Lucca'ya gidilir.

Lucca'dan İtalya geçiti, Jean de Maurienne dağı geçilerek yirmi günlük bir yolculukla Almanya sınırında dağlık bir bölge olan Verdun'a ulaşılır.

Almanya'daki Yahudi cemaatleri Rhine nehri kıyısındaki şehir ve kasabalarda yaşamaktadırlar. Rhine nehri ise imparatorluğun başkenti Cologne'den Almanya'nın diğer sınırındaki Regensburg'a kadar uzanmaktadır. Buraya Aşkenazi Toprakları denmektedir. Almanya'daki Yahudi cemaatleri Metz, Moselle

---

Oysa, gerek Oxford yazmasında gerekse bizim esas aldığımız nüshada bu ifade "*Hi Medina gan ha-meleh*" (Burası kralın bahçesidir) şeklindedir. Tarihçiler, kralın başpiskoposun vesayetinden kurtulduktan sonra, kendini zevk ve sefahate verdiğini belirtirler. Asher'in yanıldığı apaçık ortadadır. Zira bir çocuğun bu şekilde bir sefahate dalması imkânsızdır. Bu nokta, Benjamin'in adayı ziyaret tarihini tespit açısından önemlidir. William 1177'de İngiliz kralı II. Henry'nin kızıyla evlendi.

[258] İdrisî, 1154 yılında Kral II. Roger'in ricası üzerine kaleme aldığı coğrafya kitabında adayı İnci Adası şeklinde isimlendirir ve adanın iklimi, güzelliği ve verimliliğini karşılayacak bir kelime bulamadığını belirtir. O özellikle Palermo'dan çok sitayişkâr ifadelerle bahseder. Petralia'yı çok muhkem ve emniyetli, şehrin civarını da önemli bir tarım alanı olarak tasvir eder. Asher, Petralia'yı Pantaleoni şeklinde okur ama onun bu okuyuşunun herhangi haklı bir mesnedi yoktur.

nehri kıyısındaki Treves, Coblenz, Andernach, Bonn, Cologne, Bingen, Münster, Worms vb. Almanya'nın diğer şehirlerinde de bulunmaktadır.

[İsrâiloğulları her yere dağılmıştır. İsrâil'in toplanmasını istemeyen ne mutlu olur ne de onunla birlikte yaşar. Rab sürgünümüzde bizi hatırladığında ve Mesîhi'nin borusunu yükselttiğinde herkes: *"Ben Yahudilere yol göstereceğim ve onları biraraya getireceğim"* diyecek.][259]

Yukarıda adı geçen yerleşim birimlerinde pekçok âlim yaşamaktadır. Bu topluluklarda yaşayan Yahudiler birbirini severler ve uzak-yakın herkese huzur verirler. Bir misafir geldiğinde onu güleryüzle karşılar ve ziyafet çekerler. Ona şöyle derler: "*Neşelen/sevin kardeşim! Zira Rabb'ın yardımı göz açıp kapayıncaya kadar gelecektir.*" Şayet beklenen, tayin edilen günün henüz gelmediğinden korkmasaydık birarada toplanmış olurduk. Ancak biz bunu Neşîde günü ve (vatanda yükselecek olan) kumru sadaları gelinceye kadar yapmayacağız. Haberciler geldiğinde durmaksızın şunu diyecekler: "*Rabb'ın şanı yüce olsun*". Bir kimse diğerine mektup gönderdiğinde şöyle diyecek: "*Musa'nın şeriatına sıkıca sarıl! Sion ve Kudüs için Allah'a yalvar-yakar. Bu yakarış elbisesini giyenler, erdemlerine ve faziletlerine nail olacaklardır.*"

Yukarıda bahsettiğimiz yerlere ilave olarak Strassburg, Würzburg, Mantern, Bamberg, Freising ve imparatorluğun sını-

---

[259] Dik köşeli parantezdeki ifadeler, matbû' nüshaların çoğunluğu ile Epstein (E) nüshasında yer alır ki, bu ifade diğerlerine benzemekle birlikte nispeten daha moderndir. Yazının stilinden de bu pasajın geç dönemlerde ilave edildiği anlaşılmaktadır. Şimdi aktaracağımız gerçek yazmada ise bu kısım yer almamıştır.

[Bu bölümün ilavesiyle ilgili olarak ayrıca bkz. Aviezer Ravitzky, "The Impact of the Three Oaths in Jewish History", *Messianism, Zionism and Jewish Religions Radicalism* içinde, İbrânîceden trc. Michael Swirsky-Jonathan Chipman, London 1991, s. 211 vd. (Çeviren)]

rındaki Regensburg gibi şehirlerde de pekçok akıllı ve zengin Yahudi yaşamaktadır.[260]

Buradan sonra Prag adı verilen Bohemia uzanmaktadır.[261] Bohemia, Slovenya toprakları sınırındadır. Yahudiler burayı Ken'an (Diyarı) diye isimlendirir.[*] Zira burada yaşayan Slavlar çocuklarını diğer milletlere satarlar. Bunlar Rusya halkıdır. Rusya Prag kapısından imparatorluğun diğer sınırındaki Kiev kapılarına kadar uzanan büyük bir imparatorluktur.[262] Dağlık ve ormanlık bir bölge olan bu yerde vair,[263] ermine ve samur adı verilen hayvanlar yaşamaktadır. Bu memlekette kışın kimse şiddetli soğuktan dolayı dışarı çıkamaz. Burada soğuktan dola-

---

[260] Bkz. Aronius, *Regester*, s. 131. Haliyle bu müellif sadece matbû' nüshalara sahipti. Onun, (Mestuen) kelimesini (Mayence) şeklinde tahmini daha kuşkuludur. Ancak o ve Lelewel'in, (Marnesrag)'ın Mantern olduğu, (Vesinegas)'ın Freising olduğu şeklindeki çıkarımları makul gözükmektedir. Ancak Aronius'un, Benjamin'in nehirlerle ilgili serdettiği müphem ifadelerinden hareketle, onun Almanya'ya hakikaten uğrayıp uğramadığı konusunda istifhamları vardır. Birazdan da görüleceği üzere, o bu bakımdan bariz bir şekilde yanılgı içerisindedir.

[261] Benjamin'in muasırı olan vesikalarda da Prag Yahudilerinden sık sık bahsedilmektedir. Meselâ, R. Petachia yolculuğuna Ratisbon'dan başlamış, Polonya ve Kiev'e Prag üzerinden geçmiştir.

[*] [Ortaçağ Yahudileri arasında buraya Kenan adı verilmesi çok yaygındı. Bkz. Sassoon, s. 61 Çeviren)]

[262] Benjamin Kiev'de Yahudi yaşayıp yaşamadığı hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir. A. Epstein şu yardımcı kaynaklara işaret eder: Biz, *Seder Tannaim ve Amoraim*'de (Graetz, Monatsschrift, 39, 511) "...*Rabbi Moşe makiyov şel et fi roş yeşiva*..." ibaresini; *Sefer ha-Yaşar*'da ise (Graetz, Monatsschrift, 40, 134) ise "...*Mefi R. Moşe Makiyov mefi rabiyu hem*..." ibaresini okuyoruz. Rabbi Moses'den Rothenburglu R. Meir'in *Resp.*'da da (Berlin s. 64) bahsedilir. Geç dönem kaynaklar ise bu ismi "...*R. Moşe bar yetskav hagula makiyof*..." şeklinde verirler.

[263] Vair (Polonya dilinde vaiverge veya wieworka) ortaçağ kaynaklarında kendisinden sıkça bahsedilen ağaçsansarının bir çeşitidir. *Menu-veir* ise iyi bilinen *fur miniver*'dir.

yı burnunun ucunu kaybeden insanlara rastlarsınız. İmparatorluğun sınırları ta buralara kadar uzanır.

Fransa (*Tsarfat*) krallığı, Auxerre şehrinden[264] büyük şehir Paris'e kadar uzanır. (Beş günlük bir mesafe). Paris şehri Kral Louis'e aittir. Şehir, Sen nehri kıyısındadır. Paris'te gece gündüz durmaksızın Tevrat çalışmaları yapan âlimler bulunmaktadır. Bunlar misafirlere karşı çok yardımsever ve misafirperver; Yahudilerin ise dost ve kardeşleridir.

Rabb'ın rahmeti bizim ve onların üzerine olsun!

---

[264] Lelewel, kendisinden önce *Alsuru* şeklinde okunduğu için, burada bahsedilen yerin Sedan olduğunu zannetmiştir. H. Gross ise, Isle de France eyaleti sınırlarında yer alan Auxerre'nin eski Fransız krallarının merkezi olduğunu düşünmektedir ki, metnimizin okunuşu da bunu teyid etmektedir. Bir Roma ismi olan Antiossiodorum, Alciodorum'a; Alciodorum da Alcore'ye, bu da sonunda Auexerre'ye dönüşmüştür. Buranın bir ilim merkezi olduğu ortaçağ edebiyatında sık sık dile getirilir. Auxerre'nin büyük insanları (Gadoli Alsora) Raşbam ve Rabenu Tam tarafından toplanan Synod'a iştirak ederlerdi. Bkz. *Gallia Judaica*, s. 60; Graetz, VI, 395 (10).

RATISBON'LU RABBİ PETACHIA'NIN SEYAHATNAMESİ

R. Ya'kov'un oğlu, Tosafist R. Yitshak ha-Lavan ve R. Nahman'ın kardeşi Ratisbonlu R. Petachia 12. asrın ilk yarısında Ratisbon'da[1] doğdu. Birkaç yıl Prag'ta ikâmet ettikten sonra buradan yolculuğuna başlamış, Polonya, Kiev, Kırım, Tataristan, Ermeniye, İran, Irak, Suriye, Filistin ve Rum memleketini dolaşmıştı. Petachia bu yolculuğunu Tudelalı Benjamin'den 10 veya 15 yıl sonra gerçekleştirmiş olup bu iki Yahudi seyyahın bilgileri birbirini tamamlar mahiyettedir. Petachia'nın Karaîler hakkında naklettiği bilgiler, 18. asrın başlarında Prof. Tringland'ın çalışmalarına kadar yegane bilgi kaynağı olma özelliği taşımaktadır.

Petachia 1174-1187 yılları arasında Dimaşk'ta olmalıdır. Çünkü o, buraya Salâhaddîn Eyyûbî'nin şehri fethinden sonra gelmişti. Kudüs o sırada hâlâ Haçlılar'ın istilâsı altındaydı.

Onun rivayeti bir "Gezi" (Sivuv) veya dolaylı bir yolculuk (anlatımı) olabilir. Şöyle ki, bu ifadeler Petachia'nın bizzat kendisine ait olmayıp, çağdaşı Dindar bar Şmuel R. Yahuda tarafından derlenmiş ifadelerdir. Anlaşıldığı kadarıyla R. Yahuda yolculuğunun bir kısmında ona eşlik etmiş gözüküyor.

---

[1] [Diğer adı Regensburg olan Ratisbon, Almanya sınırları içerisinde yer alan bir şehirdi. Şehirdeki Yahudi varlığı milâdî V. asra kadar dayanmaktadır. Bkz. Cecil Roth-Geoffrey Wigoder, *The New Standart Jewish Encyclopedia*, New York 1970, s. 1610. (Çeviren)].

Aşağıdaki metin, 1595'te Prag'ta basılan bir yazmaya dayanmaktadır.[2]

(Seyahatname şöyle başlamaktadır):

Aşağıda anlatacaklarımız, pekçok yeri gezip gören rabbi Petachia tarafından gerçekleştirilmiş yolculuk sırasında geçmiştir.

R. Petachia Bohemia'daki[3] Prag'tan yola çıkmış, Polonya üzerinden Rusya'nın Kiev kentine, oradan da altı günlük bir yolculukla Dnieper nehrine ulaşmıştır. Nehrin diğer yakasından itibaren de Kedar topraklarındaki yolculuğuna başlamıştır.[4] Herhangi bir gemi veya vapur olmadığından, uzun sırıkları birleştirip geniş on at derisini bu sırıklara geçirerek bir sal yapmışlar; eşya ve diğer yükleriyle üzerine yerleşmişler, sonra da derilerin kenarındaki sırımı atların kuyruklarına bağlayarak nehrin diğer yakasına geçmişlerdir.

Kedar memleketindeki yolculukları sırasında hiç ekmek yemediler. Sütle kaynatılmış pirinç ve mısır ile süt ve peynirle yetindiler. Onlar ayrıca (kurutulmuş) eti bir atın eyeri altına koyup atı mahmuzlayarak terletiyorlar, bir müddet sonra kendini salıp yumuşayan bu eti yiyorlardı.

Kedar memleketinde bir kılavuz eşliğinde yolculuk yapabildiler; zira Kedaroğulları arasında şöyle bir uygulama vardı: Onlardan biri, bir iğne batırarak kanattığı parmağından çıkan kanı yol boyunca kendisine eşlik edeceği arkadaşından emmesini isterdi. Parmaklarındaki kanı karşılıklı emdikten sonra birbirlerini aynen ana-baba bir kardeş gibi kabul ederlerdi. Bu şekildeki bağlılığın bir başka tarzı daha vardı: İnsan kafatası şeklinde bakır renkli alçı bir kap suyla doldurulur. Yolculuk boyunca

---

[2] [Seyahatnamenin neşri ve Batı dillerine tercümesi için Çevirenin Önsözü'ne bakınız. (Çeviren)]

[3] [Bohemia o dönemde Aşkenaz Yahudilerinin en önemli ilim merkezlerinden biriydi. Bkz. Graetz, III, 420-421. Zaten Petachia ilmî çalışmalar yapan bir aileye mensuptu. (Çeviren)].

[4] Küçük Rusya ve Ukrayna.

her ikisi de (yolcu-kılavuz) bu sudan içer ve birbirine asla sadakatsizlik göstermezlerdi.

Kedaroğulları'nın kralları yoktur. Bunlar prens ve ileri gelen bazı kimseler tarafından idare edilirler.

Petachia, Kedar topraklarını 16 günlük bir yolculuktan sonra geçmiştir. Kedar halkı çadırlarda yaşar. Halkın görme duyusu çok gelişmiştir; çünkü onlar tuz yemezler ve güzel kokulu bitkiler arasında yaşarlardı. Onlar aynı zamanda havada uçan bir kuşu anında yere indirecek kadar mahir okçulardır. Bir günlük uzaklıktaki cisimleri bile görür ve tanıyabilirler. Düzlük olan memleketlerinde hiç dağ yoktur.

Kedar'ın bir günlük uzağında Kedar ve Hazar[5] topraklarını birbirinden ayıran bir körfez[6] bulunmaktadır. Burada kadınların ölen ana babalarına gece gündüz ağıt yakmaları âdettir. Bu ağıt oğul, kız veya ailenin diğer fertlerinden bir diğerinin ölümüne kadar devam eder. Geride kalan diğer kimseler de ölülerine ağıt yakarlar. Kızlarına da ağıt yakmayı öğreten bu kimseler geceleri de feryâd ü figân ederler. Onların bu ağıtlarına köpekler de ulumalarıyla eşlik eder.

Rabbi daha sonra sekiz günlük bir yolculuktan sonra 17 nehrin[7] çevrelediği Hazar topraklarının sınırına geldi. Uzun bir yolculuğa çıkmak isteyen kimse burada azığını yenilemelidir. Buranın iki tarafı denizle çevrilidir. Denizin biri, insanın burnunun direğini kıracak kadar pis bir koku yaymaktadır.[8] İki denizin birbirine uzaklığı bir günlük mesafedir. Pis koku yayan denizi geçmeye kalkan bir kimse derhal ölür. Bu denizden diğerine rüzgârlı bir hava akımı olduğunda pek çok kimseyi öldürür.

Rabbi Petachia buradan Togarma[9] topraklarına geçti. Bu

---

5 Kırım

6 Karadeniz

7 Dnieper nehri ve onun kolları

8 Kokmuş Deniz (The Putrid Sea).

9 Ermeniye. [Togarma, Hz. Nuh'un oğlu Yafes'in torunlarından biri idi (Tekvin 10/3). Türkler Yafes'in soyundan geldiği için seyyah burada

topraklardan itibaren Muhammed dinine inanan insanlar (Müslümanlar) yaşamaktadır.

Togarma'dan Ararat memleketine geçen Rabbi, Ararat dağlarını sağına alarak Nusaybin'e yöneldi.

Kedar topraklarında hiç Yahudi yoktur. Burada sadece Karaîler yaşamaktadır.[10] R. Petachia onlara sordu:

- (Talmud'u derleyen) *"Âlimlerin sözlerine niçin inanmıyorsunuz?"*

Onlar da:

- *"Atalarımız bize o sözleri öğretmedi ki"*, diye cevap verdiler.

Sebt (Şabat) arifesinde, ertesi gün yiyecekleri bütün ekmeği kesip hazırlıyorlar. Tatil günü bunu karanlıkta yiyorlar ve bütün gün sabit bir yerde aynı noktada otururlar. Duaları ise yalnızca Mezmurlar'dan[11] ibarettir.

R. Petachia onlara bizim adet ve ibadet tarzımız ile yemek duamızı öğretince oldukça memnun oldular. Onlar ayrıca: *"Biz Talmud'u hiç duymadık"*, dediler.

Togarma ile Türkleri muhtemelen de Selçukluları veya Beyliklerden birini kasdetmektedir. Türk adının menşei konusunda yapılan tartışmalarda bu iddia da ortaya atılmıştır. Bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1995, s. 42-43 (Çeviren)]

[10] Metinde *"the Heretics"*, kabul olunmuş doktrinlere karşı olanlar (*mu'tezilîler*) şeklinde geçmektedir. [Koestler, rabbinin burada bahsettiği Yahudilerin Kırım'ın kuzeyinde yaşayan Hazar Yahudileri olduğunu belirtmektedir. Bkz. Koestler, s. 95-96. (Çeviren)].

[11] [Kitab-ı Mukaddes'in üçüncü bölümünü oluşturan Ketuvim'in (Kitaplar) 13 kitabından biridir. Yahudi inancına göre çoğunluğu Kral (Hz.) Davud tarafından yazıldığı kabul edilen 150 Mezmur'dan oluşmaktadır. Ancak bunlardan sadece 73'ünün onun tarafından yazıldığını kabul edenler de vardır. Mezmurlar'dan bazıları dinî ayinlerde bazıları da önemli günlerde okunur. Bkz. Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ankara 1993, s. 196. (Çeviren)]

Rabbi daha sonra Ararat dağları arasından Nusaybin ve Hısn Keyfâ'ya (Hisn Kaifa)[12] yöneldi. Ararat dağları sınırına geldiklerinde aksi istikamete doğru iki günlük bir yoluculuktan sonra Nusaybin'e ulaştılar.

Büyük bir Yahudi cemaatinin bulunduğu Nusaybin'de Bethara oğlu Rabbi Yahuda tarafından inşâ edilmiş sinagog ile Kâtip Ezra tarafından inşâ edilen iki sinagog olmak üzere, toplam üç sinagog bulunmaktadır. Ezra'nın inşâ ettiği sinagogun duvarlarından birine yerleştirilmiş bir taş bulunmaktadır ki, bu taş onun tarafından (Süleyman) Mabed(in)'den getirilmiş.

Nusaybin'den sonra Asur toprakları gelmektedir.

Hazar'ın, Togarma'nın –ki bunlar Rum Kralına[13] belli bir vergi vermektedirler- ve Kedar'ın konuştukları kendilerine özgü dilleri vardır.

R. Petachia Nusaybin'den üç günlük bir yolculukla Yeni Ninova'ya ulaştı[14] Dicle nehri Ninova'nın önünden akmaktadır. Nehrin diğer yakasından aksi istikamete üç günlük bir yolculukla metruk bir yer olan Eski Ninova'ya gitti. Ninova'nın toprakları zift gibi karadır. Şehrin eskiden bulunduğu yer Sodom gibi harabe halindedir. Burada ne bir ota ne de bir çöpe rastlarsınız.

Nehrin diğer yakasındaki Yeni Ninova'da 6.000'den fazla Yahudi yaşamaktadır. Bu büyük cemaatin Rabbi David ve Rabbi Şmuel adında iki prensi vardır. Davud'un neslinden olan bu prensler amcazâdedir. Halk yıllık bir altın florin vergi öder. Yahudilerden gelen gelirlerin yarısı Bâbil Kralı'na (Bağdat Halifesi) bağlı kral veya sultana[15] (– ki bunlar kendileri idarecilerini kral olarak değil sultan olarak adlandırır); diğer yarısı da prenslere ayrılmaktadır. Yahudilerin burada kendile-

---

12 Dicle nehri kenarında meşhur bir kale

13 Bizans İmparatoru

14 Tudelalı Benjamin tarafından Musul, Asur olarak isimlendirilir.

15 [Bunlar müslüman vali veya emirler olmalıdır. (Çeviren)].

rine ait bağ ve bahçeleri bulunmaktadır. Ne bu bölgelerde ne de İran (Persia), Medya (Media) ve Dimaşk gibi diğer şehirlerde âmirler vardır. Prenslerin mensup olduğu aileden pek çok ilim adamı çıkmıştır. Cemaat dua etmek için bazen birini bazen de diğerini davet eder. Burada ayrıca suçluların hapsedildiği bir hapishane de bulunmaktadır. Yahudi ile yabancı arasında vukû bulan bir çekişmede prens müslüman veya Yahudi, suçlu taraf kim ise onu hapse atar.

R. Petachia Ninova'da hastalandı. Kralın tabipleri onun öleceğini söylediler. O dönemde câri olan uygulamaya göre, bir Yahudi yolculuğu sırasında ölecek olursa sultan onun mallarının yarısını müsadere ederdi. R. Petachia güzel giyindiği için onu zengin zannediyorlardı. Bu sebeple sultanın kâtipleri, ölmesi durumunda mallarına el koymak için rabbinin kaldığı yere geldiler. Ancak rabbi hasta olduğu halde, yanındakilerden kendisini Dicle nehrini atlatmalarını istedi. Geniş olan nehirden sandalla geçmek mümkün değildi. Akıntı öyle şiddetli idi ki, sandalı batırabilirdi. Bu sebeple "*floss*"[16] adı verilen kamıştan sallar yaparak üzerine rabbiyi ve eşyalarını yerleştirdiler. Suyun iyileştirici özelliğinden olsa gerek, Petachia derhal sağlığına kavuştu.

Ninova'da bir fil var. Filin başı fazla çıkıntılı değil. Oldukça büyük olan hayvan, bir öğünde iki büyük balya saman yer. Ağzı göğsü civarında olan fil bir şey yemek istediğinde iki zira' genişliğindeki dudaklarını uzatarak samanları alıp ağzına götürür. Sultan birini ölüme mahkum ettiğinde file "*Bu adam suçludur*", diye emrederler. Bunun üzerine fil suçluyu ağzıyla yakalayarak havaya fırlatır, sonra da öldürür. Karşısında biri eliyle bir şeyler yaptığında o da dudaklarını oynatır. Bu oldukça ilginç aynı zamanda harika bir şeydir. Filin sırtına 12 savaşçının sığabileceği kale (maketi) gibi bir şey (hevdec) konur. Hayvan

---

[16] [*Floss*, sözlükte bükülmemiş ham ipek manasına gelmektedir. (Çeviren)].

öne, hortumu üzerine doğru eğilir; askerler de hortumu bir merdiven misali kullanarak üzerine çıkarlar.

Ninova'da R. Şlomo adında bir gökbilimci vardır. Ninova ve Asur topraklarında gezegenler hususunda onun kadar uzman bir başka ilim adamı yoktur. R. Petachia ona Mesih'in ne zaman çıkacağını sordu. O:

- *"Ben bu hususu gezegenlerde ayan-beyan görüyorum"*, diye cevap verdi. Ancak dindar Rabbi Yahuda, kendisinin R. Şlomo'un sözlerine inandığını sanmasınlar diye bunları yazmadı.

Sonra rabbi Dicle nehrinden, nehrin akışından da faydalanarak on beş günlük bir yolculukla yeşiva başkanının[17] bahçesine ulaştı. Nehrin akışı olmasaydı, yolculuk bir ay kadar sürecekti. Ninova ve çevresindeki her şehir ve kasabada Yahudi cemaati bulunmaktadır. Rabbi, yeşiva başkanının bahçesine girdi. Çok geniş olan bahçede envâ-yi çeşit meyvenin yanında; kankurutan ve adamotu gibi otlar da bulunmaktaydı. Bu otların insan kafasına benzer başları ve geniş yaprakları vardı.

Rabbi daha sonra bir günlük yolculukla Bâbil'deki Bağdat'a ulaştı. Dicle nehrinin azgın suları geçit vermediği için onlar da deve ve katır kiralayıp develerin de arkasına tulumlar bağlamak suretiyle kurak bölgeden geçtiler.

Halife veya sultanın payitahtı olan Bağdat büyük bir şehirdir. Halife halkları sevk ve idare eden büyük bir kraldır.[18] Bağdat baştan başa bir günlük mesafe genişliğindedir. Çevre-

---

[17] Onun İbrânîce ünvanı *reş metiva*'dır.

[Yeşiva başkanları için *gaon*, *roş metivta* veya *roş yeşhiva* ünvanları da kullanılmıştır. İslâmî dönemde yeşiva başkanlarıyla re'sü'l-câlûtlar arasında cemaat üzerinde nüfûz kurma mücadelesi yaşanmış, bu mücadeleden gaonlar galip çıkmıştır. İslâm döneminden önce ve ilk İslâmî dönemdeki Yahudi yeşivaları, gaonlar ve re'sü'l-câlûtluk kurumu için bkz. Arslantaş, s. 61-69; 142-147. (Çeviren)].

[18] Muhtemelen bu, Abbâsî halifesi el-Müstezî bi-Emrillah (566-575/1170-1180) idi.

sini dolaşmak ise üç günden fazla zaman alır. Bağdat'ta 1.000 kadar Yahudi yaşamaktadır. Bunlar şala benzer kıyafetler giyerler. Şehirde kimse ne bir kadına bakabilir ne de komşusunun evine izinsiz girebilir. Böyle durumda ev sahibesi hemen:

- "*Terbiyesiz herif! Buraya (böyle) niye geldin*", şeklinde uyarır.

Böyle uygunsuz bir duruma düşmemek için, komşusunun evine giden kimse, bir tokmakla kapıyı çalar ve ev sahibi kapıya gelir ve konuşurlar. Halk sokakta yünden mamul püsküllü ibadet örtüleri içerisinde dolaşır.

Bağdad'taki yeşivanın başında Eli oğlu Levili R. Şmuel vardır. R. Şmuel Yazılı ve Sözlü Kanun[19] ile Mısır ilminde oldukça bilgilidir. Hiç bir şey ondan gizli kalmaz. O mukaddes isimleri bilir[20] ve Talmud'a derin vukûfiyeti vardır.[21]

Bütün Bâbil, Asur, Medya ve İran'da (Persia) 24 kitabı[22] imlâyı, grameri, gereksiz ve (dilden) atılan harfleri bilmeyecek kadar cahil kimse yoktu. Çünkü din eğitimini öğretmen değil, kanun yazımı için çağrılan (istihdam edilen) kişinin bizzat kendisi vermekteydi.

Yeşiva başkanının yaklaşık 2.000 kadar öğrencisi vardır. 500'den fazla öğrenci ders görmek için etrafında toplanır ve bu öğrencilerin hepsi de kendilerini çok iyi yetiştirmişlerdir. Yeşivaya öğrenciler şehirdeki diğer öğretmenlerden öğrenim

---

19 [Yahudilikte Yahudi öğretilerinin hepsine birden Tora denilmektedir. Yazılı ve Sözlü olarak ikiye ayrılan bu kanunun; Yazılı olanı Sina dağında Tanrı tarafından Musa'ya bildirilen beş kitabı ve bunun eklerini ifade eder. Sözlü Kanun ise yine Musa'ya atfedilen ve ondan sonra gelenlerle, Tevrat'ı tamamlayan açıklamaları muhtevidir. Bkz. Hikmet Tanyu, "Yahudiliğin Kutsal Kitapları ve Esasları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIV (1966), s. 97 (Çeviren)].

20 Kabala'nın esrarını

21 [Bu gaonun meşhur Yahudi din adamı Maimonides ile bazı münakaşaları olmuştur. (Çeviren)].

22 Ahd-i Atîk

gördükten sonra gelirler. Re'sü'l-câlût, Rabbi Eleazer'dir. Yeşiva başkanı ise onun idaresi altındadır. Altın işlemeli elbiseler giyen yeşiva başkanı halı ve seccadelerle döşenmiş geniş bir köşkte ikâmet etmektedir. Ders verirken kendisi kürsüde öğrencileri ise yere otururlar. Kendisi bir yardımcı elemana, yardımcı eleman da öğrencilere anlatır. Öğrencilerin bir sorusu olursa önce yardımcı elemana sorarlar. Yardımcı eleman bilirse kendisi cevaplar; bilmezse başkana sorar.[23] Bu elemanlardan biri Talmud'un bir kitabını, bir diğeri ise bir başka bölümünü şerh eder. Açıklanması gereken konu önce okunur, ardından da metin açıklanır.

R. Petachia buraya gelmesinden bir yıl kadar önce (resü'l-câlût) Rabbi Daniel ölmüş. R. Daniel yeşiva başkanından daha otoriter bir âlimmiş. Cemaat, kabilelerin kurucularına kadar ulaşan bir şecere kitabına sahip. R. Daniel, Davud neslinden imiş. Sultan re'sü'l-câlûtu Yahudi cemaatinin önde gelen kimselerinin tavsiyesi ile tayin ediyor. Re'sü'l-câlût olacak kimseler ise Davud neslinden iki prenstir. Önde gelen kimselerden bazısı R. David'i bazısı da R. Şmuel'i tercih etmiş. Konu henüz açıklığa kavuşturulmuş değil. Bunların her ikisi de akıllı insanlar. R. Daniel'in hiç oğlu yok. Çocuklarının hepsi kız. R. Şmuel, Ramalı Elkana oğlu Şmuel'e kadar uzanan bir şecereye sahip. Onun da oğlu yok; sadece bir kızı var. Kızının Kitab-ı Mukaddes ve Talmud alanında derin bilgisi var. Kızı, bir pencere gerisinden erkek öğrencilere Kitab-ı Mukaddes desleri vermekte. Kendisi binanın içerisinde, öğrencileri ise dışarıda dersi dinlerler ama onu göremezler.[24]

---

[23] [*Meturgeman*. Bkz. Graetz, III, 438. Ortaçağ İslâm dünyası medreselerinde de böyle bir uygulama vardı. Müderrisin emri altında iki veya daha fazla "*muîd*" adı verilen "*asistan/belletmen*"ler vazife yaparlardı ki, bunların görevi dersten sonra verilen bilgileri talebeye tekrar veya izah etmekti. Bkz. Hitti, II, 631; Ziya Kazıcı, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 1991, s. 266-267. (Çeviren)].

[24] [Kaderin şu cilvesine bakın ki, gaonla kızı aynı günde vefat etmiştir. Ölümlerine çok üzülen bir Yahudi şair: "*Tanrı iki kuzunun aynı gün-*

Asur, Dimaşk, İran ve Medya'daki şehirlerde hizmet veren bütün yargıçlar, yeşiva başkanı R. Şmuel tarafından atanmaktadır. Onlara yargı ve öğretim ruhsatı veren odur. Onun otoritesi İsrâil yurdu da dahil çoğu memleket(teki Yahudiler) tarafından kabul edilmiştir. Herkes ona saygı duyar. Onun, âsâları ile insanları itaat altında tutan 60 kadar yardımcı görevli din adamı[25] vardır. Öğrencilerin ayrılmasından sonra R. Şmuel'den gezegenler ve diğer bilim dallarında yetişkinler ders görür.

Ararat memleketinde[26] büyük şehirler vardır. Bu şehirlerde pek çok Yahudi yaşamaktadır. Eskiden de burada pek çok Yahudi yaşarmış. Ancak onlar birbirlerini katletmişler ve dağılarak Bâbil, Medya ve İran'ın diğer şehirlerine yerleşmişler. Ayrıca

---

de kurbanını yasaklamışken, ölüm, kızı ile babasını aynı anda alarak nasıl bu kadar gaddarlaşabilir!?", şeklinde bir mersiye kaleme alınmıştır. Bkz. Sassoon, *A History of the Jews in Baghdad*, Letchworth 5709/1949, s. 70-71. (Çeviren)].

25 [Arapça *Hâdim*. Görevi daha çok sinagogun ibadete hazır hale getirilmesi olan bu görevli, cemaatin diğer işleriyle de ilgilenmekteydi. (Bu yönüyle İslâm dünyasındaki müezzin kayyıma benzer bir görev yerine getiriyordu). Ancak 11. asırda görev alanı bir hayli genişlemişti. (Günümüz müslüman din adamlarının cami lojmanlarında kaldıkları gibi) o dönemde de hâdimler sinagogun avlusundaki bir evde oturur, maaşı da cemaat tarafından karşılanırdı. Bkz. Elinoar Bareket, *Fustat on the Nile The Jewish Elite in Medieval Egypt*, Leiden Brill 1999, s. 51-52.

Petachia'nın yukarıda bahsettiği bilgiyle, Bareket'in 11. asırda görev alanlarının genişlediği şeklindeki bilgisini göz önünde bulundurursak, hâdimlerin İslâm dünyasındaki muhtesiplere benzer bir görev yağtığını söyleyebiliriz.

Sassoon, "*görevli*" şeklinde tercüme ettiğimiz "*beadle*" kelimesini "*slave/köle*" olarak tercüme etmiştir ki, kanaatimizce bu tercüme uygun değildir. Bkz Sassoon, s. 64. (Çeviren)]

26 Ermeniye

Kuş[27] ve Bâbil topraklarında 60'tan fazla Yahudi cemaati yaşamaktadır.

İran topraklarında da pek çok Yahudi yaşamaktadır; ancak bunlar baskı ve zulüm altındadır. Bu sebeple R. Petachia İran'da ancak bir şehri ziyaret edebildi.

Bâbil'de Yahudiler yeşiva başkanına adam başı senelik 1 altın florin vergi (*poll-tax/cizye*) vermektedir. Çünkü sultan Yahudilerden herhangi bir vergi talebinde bulunmuyor; talebi olan sadece yeşiva başkanı.

Rabbi Daniel'in babası R. Şlomo zamanındaki hükümdar R. Şlomo'un arkadaşı imiş. Çünkü hükümdar (Hz.) Muhammed'in neslinden, re'sü'l-câlût ise Kral David'in neslinden. Hükümdar bir keresinde R. Şlomo'a mucizeler gösteren Hezekiel (Hızkîl) peygamberi görmek istediğini söylemiş. R. Şlomo ona; "*O kutsal olduğu için onu ne görebilir ne de kabrini açabilirsin*", demiş. Hükümdar da bu durumu araştıracağını söylemiş. Sonra R. Şlomo ve cemaatin büyükleri hükümdara Hezekiel'in öğrencesi efendimiz ve kralımız Neriya oğlu Baruh'un,[28] peygamberin yakınında gömülü olduğunu söylemişler ve "*Eğer onun öğrencisini göremezsen, kendini hiç göremezsin*", demişler.

Sonra kral bütün prenslerini toplamış ve onlara mezarı kazmalarını emretmiş, Ancak Neriya oğlu Baruh'un mezarını kazan herkes anında düşüp ölmüş. Orada bulunan yaşlı bir

---

[27] Tam olarak Habeşistan, muhtemelen de Falaşalar'a işaret edilmektedir. Ancak Kuş'a, Ester kitabının ilk pasajındaki ifadeye binâen Arabistan da dahil edilebilir.

[Ancak eski Yahudi literatüründe Kuş kelimesi kullanıldığı zaman, Habeşistan'ı değil, Arabistan'ın Habeşistan'a yakın olan yerleri için de kullanıldığı unutulmamalıdır. Bunun yanında Kuş Dicle'nin doğusundaki bazı yerleri ifade etmek için de kullanılmaktadır. (Çeviren)].

[28] [M.Ö. VII. asırda (yaklaşık 627'ler) Baruh, Bâbil Yahudileri arasında önde gelen bir aileye mensuptu. Baruh Yeremya'nın vahiy kâtipliğini de yapmış, onun yazdırdıklarını yine onun emriyle Yahuda halkına okumuştu. Bkz. Yeremya 36/4. (Çeviren)].

müslüman (İsmâilî), hükümdara mezarı Yahudilere kazdırmasını söylemiş. Yahudiler:

-"*Biz korkarız*", diyerek reddetmişler.

Bunun üzerine hükümdar müslümanlara:

-"*Eğer siz Neriya oğlu Baruh'un kanunu elinizde iken kazarsanız size zarar veremez*" diyerek kazdırmaya devam etmiş.

Ancak yine mezarı kazan her müslüman düşüp ölmüş. R. Şlomo:

- "*Bize üç gün mühlet ver ki, oruç tutmak suretiyle ondan af dileyelim*" demiş.

Üçüncü günün sonunda mezarı Yahudiler kendileri kazmış ve hiçbir şey de olmamış. Baruh'un tabutu iki mermer sütun arasındaymış. *Taliti*[29] bu sütunların arasından dışarı çıkmış. Kral:

- *"Bir tacı iki kral giyemez*[30] *ve bu durum Hezekiel'e yakın olmayı da gerektirmez. Ben bunu bir başka yere nakledeceğim"*, demiş.

Sonra tabutu mermer sütunlarla birlikte almışlar. Hezekiel'in mezarından bir mil kadar gitmişler ki, bu noktadan itibaren tabut yerinden kımıldamaz olmuş. Rabbi Şlomo:

- "*Bu erdemli insanın gömülmek istediği yer işte burasıdır*", demiş.

---

[29] Bir Yahudinin *taliti* ile gömülmesi eski bir Pers âdetidir. [Yahudilerin Şabat ve bayramlar da dahil gündelik hayat ve ibadet esnasında giydikleri bir elbisedir. Yahudi dini hayatındaki yeri Tevrat'a (Sayılar 15/37-41) dayandırılmaktadır. Biblik zamanlarda günlük bir elbise olarak kullanılan *talit*, sürgünden sonra yabancı kültürlerin de etkisiyle dua şalına dönüşmüş, sadece ibadet esnasında kullanılır olmuştur. Bkz. Arditi Klara ve arkadaşları, *Yahudilikte Kavram ve Değerler*, s. 280-281. (Çeviren)].

[30] Bu Rabbinik mecaz, benzer güçte iki ileri gelen kişinin aynı anda hükmetme yetkisine sahip olmadığını belirtmek amacıyla söylenmiştir.

Tabutu işaret edilen yere gömmüşler ve mezarının üzerine de güzel bir türbe inşâ etmişler.

(Yeşiva Başkanı) Rabbi Şmuel, R. Petachia'ya gittiği yerlerde yardım görmesi ve kendisine akıllı ve erdemli talebelerin (önemli kişilerin) mezarlarının gösterilmesi için mühürlü bir yazısını verdi.[31]

Bâbil topraklarında Kitab-ı Mukaddes'in tam ve Mişna'nın altı emrinin (*order*) tefsirini yapan rabbi Sa'diya Gaon ile Rabbi Hay Gaon'un tefsiri okunup okutulmaktadır. Her iki rabbi de Sînâ dağında metfundur.[32]

Bağdat yakınlarında bir dağ var. Söylendiğine göre bu dağ Sînâ dağına kadar uzanan bir sıradağ(ın uzantısıy)mış

R. Petachia gittiği yerlerde R. Şmuel'in kendisine verdiği mühürlü yazıyı gösterdiği herkes onun dediğini yerine getirdi ve ondan çekindi.

---

[31] [*İgeret Arahit* veya *İgeret Dikar* adı verilen bu tavsiye mektuplarını vermek Yahudiler arasından Talmud döneminden günümüze kadar çok yaygın bir uygulamadır. Bkz. Sassoon, s. 64. (Çeviren)]

[32] [*Sa'diya Gaon* (882-942) ortaçağ Yahudiliğini bilimsel temellere oturtmaya ve bir Yahudi teolojisi kurmaya çalışmıştır. Tevrat'ın Arapçaya yapılmış ve günümüze kadar Arapça konuşan Yahudiler tarafından hâlâ kullanılan ilk önemli tercümesi onun tarafından gerçekleştirilmiştir. Yahudi tarihinde bir dönüm noktası teşkil eder. Onun yaptığı çalışmalar daha sonraki kuşaklar tarafından bir model kabul edilecektir. Bkz. Hitti, II, 544; Graetz, III, 188 vd.; Sassoon, s. 19.

Hay Gaon (969-1038) ise Doğu Yahudiliğinin çöküş dönemine girdiği bir sırada cemaate yeni bir hareket ve heyecan getiren bir liderdi. Sa'diya'yı kendine model kabul etmiştir. Ancak Sa'diya daha çok kelâmcılığı ile Hay Gaon ise Talmudistliği ile öne çıkmıştır. Kendinden önceki gaonların tersine ilmî, birleştirici ve bütünleştirici kişiliği ile sadece doğu Yahudiliğinin değil, bütün dünya Yahudiliğinin saygın lideri olmuştur. Hay Gaonun Talmud çalışmaları R. Hananel b. Huşiel ve R. Nissim b. Ya'kov gibi ilim adamları vasıtasıyla batıya taşınarak batı Yahudiliğinde de bir çığır açmıştır. Bkz. Graetz, III, 250 vd.; Sassoon, s. 50 vd. (Çeviren)].

R. Petachia buradan Bağdat'a bir günlük uzaklıkta olan Polos[33] adlı şehre geçti. Orada seçkin bir din adamı (rabbi) yaşamaktadır ki, herkes onun hem anne hem de baba tarafından Hârûn'un soyundan geldiğini söyler. Bu din adamı bir şecereye de sahip. Şehrin önünde, üzerinde güzel bir türbe olan bir mezar bulunmaktadır. Rabbiye söylendiğine göre zengin bir adam rüyasında bir siluet görmüş. Bu siluet ona şöyle demiş:

- "*Ben sürgün yıllarında Yehoyakin*[34] *ile sürülen erdemli prenslerden biriyim. Adım Brosak. Senin hiç çocuğun olmadığını biliyorum. Eğer mezarıma güzel bir türbe inşâ edersen, çocukların olacak.*"

Bunun üzerine zengin, rüyasında gördüğü adamın mezarına bir türbe yaptırmış; hakikaten de çocukları olmuş. Sonra onlar tekrar gördükleri bir rüyada orada kimin gömülü olduğunu sormuşlar, rüyalarına giren adam:

- "*Ben Brosak'ım. Başka adım yok*", demiş.

(Polos'taki) Din adamı 50 kadar silahlı genci Petachia'ya eşlik etmesi için görevlendirdi. Çünkü Bâbil civarında Şeramim (Charamim/Mücrimler) adı verilen bir topluluk, kralın otoritesini tanımıyordu. Çölde yaşayan bu topluluk civardaki insanları soyuyor ve yağmalıyordu. Bunların yüzü *grona* bitkisine benzerdi.[35] Bunlar sadece Hezekiel'in Rabbine inanır, bütün İsmâilîler de (müslümanlar) onları bu şekilde isimlendirirdi.

---

[33] Seleucia veya Izannespolis

[34] [Yahuda kralı Yehoyakim'den sonra kral olan Yehoyakin, krallığa geçişinden üç ay sonra Bâbil kralı Buhtunnasr'ın İsrailoğulları'ndan 10.000 kişiyi sürdüğü sürgünde ailesi ve yardımcılarıyla birlikte Bâbil'e gönderildi. Kendisinden sonra amcası Bâbil idaresi tarafından krallığa getirildi. (II. Krallar 24/6-17). Bâbil'de Buhtunnasr ölünceye kadar yaklaşık 38 yıl hapiste kaldı. Hapisten Buhtunnnasr'ın halefi Evil-merodak zamanında çıkarıldı. Yeni kral ona, krallara yakışır bir şekilde muamele etmişti. (II. Krallar 25/27-30) (Çeviren)].

[35] Benish, *grona*'ya Almanca *grün* kelimesini önermektedir.

[Metinde bu dipnot yanlışlıkla biraz aşağıdaki "...*Eğer kısrağı tay yav-*

Bağdat'tan bir veya bir buçuk günlük bir mesafede, çölde peygamber Hezekiel'in kabri vardır. Kabir Şeramim'in hakim olduğu topraklar içerisindedir. Şehir (Kifl) kabirden bir mil kadar uzaklıktadır. Kabrin anahtarları Yahudilerin elindedir. Hezekiel'in kabri surlarla çevrili geniş bir kasabada, bir avlu içerisinde yer almaktadır.

Yahudiler rabbi için mezarın kapısını açtılar. Kapı o kadar alçak ki, içeriye ancak sürünerek girilebilir. Çardaklar bayramında insanlar buraya akın ettiğinde bu giriş kendiliğinden öyle genişler ki, insanlar develeri üzerinde bile buraya girebilirler. Müslüman halkın yanında 60.000 veya 80.000 kadar Yahudi burada bir araya gelir. Hezekiel'in etrafında çadırlar kurulur. (Kutlamalardan) sonra giriş tekrar eski (dar) halini alır. Buna herkes şahittir. Mezar başında adaklar adanır. Kısır olan veya inekleri buzağılamayan kimseler mezar başında adakta bulunur veya dua ederler. Rabbi Petachia'ya anlatıldığına göre, uzak diyarlardan gelen birinin kısır olan bir kısrağı varmış. Eğer kısrağı bir tay yavrularsa onu Hezekiel'e bağışlayacağını adamış. Hakikaten de atı bir tay doğurmuş. Tay o kadar güzelmiş ki adam onu vermeye kıyamamış. Ancak tay kaçmış, kendiliğinden genişleyen kapıdan Hezekiel'in avlusuna girmiş. Adam tayı aramadık yer bırakmamış. Sonunda onu Hezekiel'e adadığını hatırlayarak doğruca oraya yönelmiş ve tayı orada bulmuş. Ancak kapı da iyice daraldığından onu çıkaramamış. Bir Yahudi ona:

-"*Tay buraya mucizevî bir şekilde geldi. Sen onu bu aziz/ermişe adamış olmayasın*?", dediğinde adam, adağını itiraf etmiş ve:

-" *Onu dışarı nasıl çıkarabilirim*?", diye sormuş. Yahudi:

---

rularsa Hezekiel'e bağışlayacağını adamış. Hakikaten de atı bir tay doğurmuş...", cümlesinin sonuna konmuştur. Biz dipnotu olması gereken yere koyduk. (Çeviren)].

-" *Para getir ve onu kabire bırak. Eğer bıraktığın para tayın kıymetine tekabül ederse, tay rahatlıkla dışarı çıkabilecektir*", demiş.

Adam, mezara para bırakmaya başlamış. Bıraktığı para tayın kıymetine ulaşıncaya kadar da paranın miktarını arttırmış. Sonunda kapı genişlemiş ve tayıyla beraber avludan çıkıp gitmiş.

Rabbi Petachia Hezekiel'in kabrine gitti. Giderken yanında altın ve altın taneleri götürdü. Taneler elinden düştüğünde rabbi:

- "*Efendim Hezekiel! Senin şerefine buraya geldim. Daha şimdi taneler elimden düştü ve kayboldu. Her nerede iseler onlar senindir*", dedi.

Uzakta yıldıza benzer bir şey gördü. Kıymetli bir taş zanneden rabbi o yöne doğru yöneldi. Oraya vardığında altın tanelerini buldu ve onu Hezekiel'in türbesine bıraktı.

Hz. Muhammed'in türbesini (*Ravza-yi Mutahhara*) ziyarete (hac) giden her Müslüman (İsmâilî) Hezekiel'in kabrine de uğrar ve; "*Efendimiz Hezekiel! Eğer sağ salim dönersem sana şunu şunu bağışlayacağım*", şeklinde bazı adaklarda bulunur veya dua eder. Çöl yoluyla Hezekiel türbesinden Sambatyon'a 40 günlük bir mesafe vardır. Uzak memleketlere gidecek yolcular para keselerini veya bazı kıymetli eşyalarını Hezekiel'e şöyle diyerek emanet ederler: "*Hezekiel Efendimiz! Ben dönünceye kadar bu kıymetli şeylere sahip çık! Meşru vârisi hariç bunları kimsenin almasına müsaade etme!*" Orada uzun yıllardır asılı duran çürümeye yüz tutmuş pek çok para kesesi görürsünüz.

Bir zamanlar burada bazı kitaplar varmış. Değeri beş para etmez kötü biri bu kitapları çalmak istemiş; ancak başaramamış. Çünkü kendisine ansız bir ağrı ve gözlerine de bir perde inivermiş. Bu sebeple Hezekiel'den herkes korkar.

Hezekiel'in mezarının üzerindeki görkemli binayı görmeyenler, ömründe güzel bir bina görmemiş demektir. Türbenin içi altınla kaplanmıştır. Mezarın üzerinde bir adam boyu bir alçı

kütlesi, bu kütlenin etrafı ve üzeri de yaldızlı sedir ağacıyla kaplanmıştır. Gözler onun bir benzerini zannederim daha görmemiştir. Türbeye ait pencerelerden insanlar başlarını içeriye sokar ve dua ederler. Türbenin üzerinde büyük altın bir kubbe vardır. İçi ise güzel kilimlerle döşenmiştir. Türbede ayrıca, göz kamaştıran vazolar ile gece gündüz zeytin yağıyla yanan 30 kandil bulunmaktadır. Kandiller, buraya bağışlanan yardımlarla alınan yağlarla her zaman doldurulur. Mezara bağışlanan yardımların/adakların idaresi için atanan 200 kadar görevli vardır. Bunlar görevlerini nöbetleşe yerine getirirler. Buraya bağışlanan yardımlarla ayrıca, türbe veya ihtiyaç varsa sinagogun tamiri, yetimlerin evlilik masrafları ve fakir öğrencilerin ihtiyaçları karşılanmaktadır.

Bağdat'ta meleğin gelip nehrin kıyısında durduğu noktada Danyâl tarafından inşâ edilen sinagogtan başka 3 sinagog daha vardır. Bu sinagoglar nehrin kıyısında bulunmaktadır.

Rabbbi Petachia Hezekiel'in kabrinde iken türbede, kafası insan kafasına benzer bir kuş[36] gördü. Kapıcı gibi hizmet eden türbe yöneticisi üzüntülü idi. Rabbiye dönerek:

- "*Atalarımızdan duyduğumuz kadarıyla bu kuşun bulunduğu (konduğu) yer mutlaka harap olurmuş*", dedi.

Ancak yönetici, kuşun, türbenin penceresine konmaya çalışırken düşerek öldüğünü görünce o kadar sevindi ki, kuşun ölümüyle bahsettiği kötü sonun ortadan kalktığını belirtti.

Yeşiva başkanı rabbi Petachia'ya, önceleri Hezekiel'in kabrinde üzerinde ateş yanan bir sütun bulunduğunu; ancak bazı kötü insanların kabrin hürmetini ihlâl ettiklerini söyledi. Şöyle ki Çardaklar bayramını kutlamak için gelen 80.000 kadar insanın arasında bazı kötü tabiatlı kimselerin de geldiğini ve bu hengâmede sütunun kaybolduğunu belirtti. Bu bayramda çadırlar mezarlara yakın yerlere kurulmaktadır.

---

[36] Muhtemelen bir baykuş

Fırat ve Kebar ırmağı[37] birleşir ve artık (ayrılmaksızın) tek bir nehir olarak akmaya devam eder. Fırat nehrinin diğer yakasında, Hezekiel'in kabrinin tam karşısına düşen tarafın yaklaşık 1 mil kadar uzağında Hananya, Mişael ve Azarya'nın kabirleri vardır.[38] Kabirler belirli aralıklarla sıralanmıştır. Kâtip Ezra'nın kabri de oradadır.

Sonra rabbi Petachia döndü, iki günlük bir yolculukla Nehardea'ya ulaştı. Nehardea şehrinin çevresi yaklaşık üç günlük bir mesafedir. Ancak burada her şey harabe halindedir. Şehrin kenarında bir Yahudi cemaati yaşamaktadır. Petachia onlara yeşiva başkanının kendisine verdiği mühürlü mektubu gösterince, onlar rabbiye Şefyâsîb[39] sinagogunu gösterdiler. Üç duvarı taştan olan sinagogun batı duvarı Fırat nehrine bakıyor. Sinagogun dördüncü duvarında ne bir taş ne de bir alçı vardı. Bu duvar tamamıyla Yehoyakin'in (İsrâil yurdundan) beraberinde getirdiği toprakla inşâ edilmiş. Harabe halinde olan sinagogun çatısı yoktu. Yahudiler, rabbiye geceleyin sinagogtan bir ateş sütununun çıkıp -daha önce bahsettiğimiz- Brosak'ın mezarına kadar uzandığını gördüklerini söylediler.

Rabbi Petachia daha sonra Mella[40] adı verilen şehre geldi. Mişna'da adı geçen R. Meir'in kabri buradadır. Şehrin önündeki suyun (Fırat) kenarında bir ağaçlık var. Mezar, bu ağaçlığın arasında bulunmaktadır. Fırat nehri yükselip kabre kadar

---

37 Dicle ile Karkemiş'te birleşen Aboras nehri.

[Kitab-ı Mukaddes'te Karkemiş (II. Tarihler 35/20) olarak zikredilen yer İslâmî kaynaklarda Karkisîya olarak geçmektedir. Eskiden Nar Kabari (Nehrü'l-kebîr/Büyük nehir) olarak bilinen bu ırmak Fırat'ın bir koludur. (Çeviren)].

38 [Bunlar, Buhtunnasr'ın Bâbil'e sürdüğü İsrâiloğulları'nın önde gelen bilgin ve peygamberleri idi. Bkz. Taberî, I, 553 (Çeviren)].

39 Filistin'deki yıkılmış bir binaya atıfta bulunarak, "*Yıkılmış ve yeniden inşâ edilmiş*" şeklinde kullanılmıştır.

[Benish'in bu ifadesinin daha iyi anlaşılması için Benjamin'deki 143. dipnota bakınız. (Çeviren)]

40 Muhtemelen Hille.

olan kısım sular altında kaldığı için, halk Yahudi ve müslümanlardan topladıkları bağışlarla, bu kabrin etrafında, kuleler üzerinde yükselen küçük bir yerleşim birimi kurmuş. R. Meir'in mezarının üzerinde güzel bir türbe bulunmaktadır ki, müslümanlar buna Şinuk (Chinuk/Choking) demektedir. Sebebine gelince; bir gün sultan gelmiş ve mezara giden patikanın taşlarından birini alıp götürmüş. Ancak R. Meir geceleyin sultanın rüyasına girmiş, boğmak istercesine gırtlağına yapışarak:

- "*Benim taşımı niçin çaldın? Sen benim erdemli ve Allah'ın sevgili bir kulu olduğumu bilmiyor musun?*", demiş.

Sultan rabbiden af dilemiş. Ancak rabbi:

- "*Halkın huzurunda, 'Ben erdemli efendimi soyan kötü bir insanım', diyerek taşı bizzat omuzlarında taşıyıncaya kadar senin özrünü kabul etmeyeceğim*", diye cevap vermiş.

Ertesi gün sultan taşı omuzlayıp, "*Ben efendim erdemli insanı soyan kötü bir kişiyim*", diyerek taşı aldığı yere koymuş.

Bu sebeple müslümanlar R. Meir'den çok korkar. Mezarı başında ona dua eder, adak ve hediyeler sunarlar. Sağ-salim dönerlerse, bir takım takdimelerde bulunacaklarını belirtirler.

Rabbi Petachia'nın yeşiva başkanının mühürlü yazısını gösterdiği yerlerde, hemen küçük bir silahlı birlik oluşturularak gideceği diğer yere kadar ona eşlik ediliyordu.

Hezekiel'le Baruh'un kabri arası bir mildir. Baruh ile Nahum el-Kûşî'nin mezarları arasında ise 4 fersahlık bir mesafe vardır. Bu ikisinin arasında Abba Areka'nın mezarı bulunmaktadır. Abba Areka'nın mezarı 18 zira'dır. Burada ayrıca Amoraim'den[41] beş kişi daha yatmaktadır. Raba'nın, öğrencile-

---

[41] [Miladî 10 yılından III. asırda yaşamış ünlü Yahudi alimi Yahuda ha-Nasi'ye kadar Mişna çalışmaları yapan alimlere Aramice "öğretmen" anlamına gelen *Tannaim* (10-220); Irak bölgesinde Sura yeşivasının kurulmasıyla başlayıp m. V. asırda Bâbil Talmudu'nun tamamlanışına kadar yaşayan ilim adamlarına *Amoraim* (220-470); Sasani baskısı dolayısıyla ilmî çalışmaların duraklaması sebebiyle mesailerini

ri için inşâ ettiği değirmen de buradadır. Ancak değirmenin hiç suyu yoktur. Onun zamanında burada mısır öğütülürmüş. Raba'nın mezarı üzerinde güzel bir türbe bulunmaktadır. Halkın arasında, *Sarim*'e benzer 550 kadar peygamber ve Amoraim'in kabrini bildiklerine dair bir bilgi vardır. Cemaat bir vesileyle erdemli bir insanın kabrinde bir araya geldiğinde mezarı kıymetli bir örtüyle örtüyor. Mezarın üzerinde bir bina olmadığı için oradan ayrılırken örtüyü alıp mezarın üzerine bir hasır atıyorlar. Mezarı örten çoğu örtü ve hasırın altında mezarları koruyan yılanlar var. Bu sebeple "*Hasırı kaldırırken aman yılana dikkat edin*', diye uyarırlar. Yeşiva başkanı orada medfun bulunan Amoraim'in isimlerini yazarak rabbi Petachia'ya verdi. Ancak Petachia o listeyi Bohemia'da unuttu. Çünkü o buraya Bohemia'dan gelmişti. Anlattığına göre Bohemia'dan yola çıktıktan sonra devamlı doğuya doğru yolculuk etmiş. Bohemia Ratisbon'un; Rusya da Polonya'nın doğusuna düşer.

Petachia buradan (Mella) yine doğuya yöneldi. Altı gün yolculuktan sonra Efendimiz Kâtip Ezra'nın mezarına geldi. Anlatıldığına göre Ezra'nın kabrinin yeri eskiden belli değilmiş. Bir keresinde civardaki çobanlardan biri, bir toprak yığını görüp üzerine uzanıvermiş. Derken, rüyasında gördüğü bir adam kendisine: "*Sultana söyle ben Kâtip Ezra'yım. Beni buradan Yahudilere aldırsın, falan falan yere naklettirsin. Eğer yapmazsa herkes ölecek*", demiş. Ancak sultan bunu kulaktan geçirmiş. Bu sebeple pek çok kimse ölmüş. Bunun üzerine Yahudiler çağrılmış ve hürmetle onu dediği yere defnetmişler. Mezar mermerdendir. Mermer üzerine "**Ben Kâtip Ezrâ'yım**" şek-

---

Talmud'un redaksiyonuna harcayan ilim adamlarına "müfessir/şârih" anlamına gelen *Saboraim* (500-540); VI. asırda Talmudun tamamlanmasından sonraki dönemde yaşamış ilim adamlarına veya bir başka değişle, İslâm dönemindeki Yahudi ilim adamlarına *Gaonim* adı verilmektedir. Bkz. Zaferü'l-İslâm Han, *et-Talmûd Târîhuhû ve Ta'lîmuhû*, Beyrut 1983; s. 18 vd.; Sharon, s. 90. Nâşirin bu dipnottaki izahını yeterli bulmadığımız için bu açıklamanın yapılması uygun görülmüştür (Çeviren)].

linde bir kitâbe kazılmıştır. Onu çobanın dediği yere defnedip mezarının üzerine de güzel bir türbe inşâ etmişler. Günün on birinci saatinde mezarından gökyüzüne doğru bir ateş sütunu yükselir. Bu durum on birinci ve on ikinci saat boyunca devam eder. Aynı ateş gecenin ilk saatinde de görülür. İnsanlar yükselen bu ateşin aydınlığında 3-4 fersah yürüyebilirler. Buraya Müslümanlar da gelir, dua ve ibadet ederler. Buradaki türbelerin mihmandarları Yahudilerdir. Buraya yapılan bağışlar yetim ve öksüzlerin evlilik masrafları, fakir öğrencilerin ihtiyaçları ve sinagogların tamiri için de harcanmaktadır.

R. Petachia Kâtip Ezra'nın kabrine gelmeden önce, sekiz gün eski başkent Sus'ta (Şuşan) kaldı.[42] Burada sadece 2 Yahudi (aile) vardı. Bunlar kumaş boyacısı idiler. Petachia onlara yeşiva başkanının kendisine verdiği yazıyı gösterince ona Danyâl'ın tabutunu gösterdiler. Aslında Danyâl nehrin bir kıyısında medfunmuş. Bu sebeple nehrin o kıyısında bet-bereket ve bir kutsiyet varmış. Bunun üzerine nehrin diğer yakasındakiler: "*Erdemli insan bizim tarafta medfun olmadığı için buraların bir kutsiyeti yok*", diyerek diğerleriyle münakaşa ve mücadeleye başlamışlar. Bu zaman zarfında tabut şiddete maruz kalıp bir o tarafa bir bu tarafa gidip-gelmiş. Sonunda ileri gelen kimseler şöyle bir çözüm yolu bulmuşlar: Tabutu alıp demir zincirlerle nehrin ortasına, yüksek demir sütunlar üzerine asmışlar. Tabut yaldızlı bakırdan mamul olup nehrin ortasında suyun 10 zira' kadar üstünde durmakta ve uzaktan bir kristal parlaklığı arzetmekte. Yahudiler rabbiye, tabutun altından geçen gemilerde dindar insanlar varsa yollarına sağ salim devam edecek-

---

[42] [Yahudi kaynaklar Kisrâ I. Yezdicerd'in Sus şehrini Yahudi bir hanımının isteği üzerine inşâ ettiğinden bahsederler. Ayrıca Roma İmparatorluğu'nun çöküş safhasına girdiği dönemlerde, imparatorluğun Ermeniye eyaletinden Sasani topraklarına yoğun bir göç hareketi yaşanmıştı. Ermeni kaynaklar göç eden Yahudilerin sayısını 86 bin aile olarak verirler. Kisrâ II. Şapur, göçmen Yahudilerin zanaat ve ticaret tecrübelerinden faydalanmak için pekçok Yahudiyi kabul etmiş ve ülkenin çeşitli yerlerine iskan etmişti. Yahudilerin iskan edildiği yerlerden biri de Sus şehri idi. Bkz. Arslantaş, s. 27 (Çeviren)].

lerini, değilse batacaklarını söylediler. Ayrıca rabbiye tabutun altındaki suda kulaklarında altın küpeler bulunan balıkların varlığından bahsedildi. Ancak o, tabutun altından geçmedi. Tabuta nehrin kıyısından bakmakla yetindi.

Sonra rabbi Bağdat'a döndü. Bağdat'ta ona uçan bir deve gösterildi.[26] Deve kısa boylu olup bacakları da inceydi. Devenin sırtına binen bir kimse düşmemek için kendini deveye bağlamak zorundaydı. Deve bir anda bir mil katediyor. Bu sebeple deveye binen kimse bir yayanın 15 günde aldığı mesafeyi bir günde alabilir. Ancak bu binicinin tahammülüne bağlı.

Ona ayrıca Bağdat'ın kapılarını da gösterdiler. 100x10 zira' ebatlarında yaldızlı bakırdan mamul kapılar, figürlerle o derece süslü ki, benzerlerini imal etmek mümkün gözükmemekte. Bir keresinde bir çivisi çıkmış, hiçbir zanaatkâr onun bir benzeri daha yapamamış. Eskiden atlar kapıları görünce, kapıların parlaklığından dolayı sanki karşı taraftan da atlar geliyor zannederek ürker kaçarlarmış. Bu sebeple kapılara kaynamış sirke dökerek yaldızlı bakırı matlaştırmışlar, atlar da rahat girer olmuş. Ancak kapıların sirkenin dökülmediği üst taraflarında yer yer yaldızlı bakırı farketmek hâlâ mümkündür. Bu kapılar bir zamanlar Kudüs'ün imiş.

Yeşiva başkanının pek çok görevlisi var. Bunlar onun emirlerini yerine getirmeyenleri kırbaçlarlar. Bu sebeple Yahudiler ondan çok çekinir. Ancak o erdemli, mütevazı, derin bir Tevrat âlimidir. Krallar gibi altın işlemeli ve rengârenk elbiseler giyer. Köşkü de aynen krallar gibi paha biçilmez seccâde ve kilimlerle tefriş edilmiştir.

R. Petachia iki günlük bir yolculukla Eski Bâbil sınırına gitti. Buhtunnasr'ın[43] sarayı tamamen harabe halindedir. Sarayın

---

26 Struthio-camelis veya tek hörgüçlü deve, hecin devesi

43 [Tevrat'ta Nebukadnezzar (Yeremya 52/4), Tevrat dışı kaynaklarda Nabu-kudurri-usur veya Nabu-kudur-ussur olarak geçen Buhtunnasr, II. Bâbil İmparatorluğu'nun kurucusu Nabupolassar'ın oğludur. Babasının imparatorluğu sırasında ordu komutanlığı yapan Buhtunnasr,

yakınında bir sütun vardır. Danyâl'ın evi sanki yeni imiş gibi hâlâ ayaktadır. Danyâl'ın her zaman oturduğu yerde bir taş var. Danyâl ayaklarını bu taşın üzerine koyarmış. Yine burada Danyâl'ın kendi yazdığı kitabını üzerine koyduğu bir başka taş daha bulunmaktadır. Danyâl'la Buhtunnasr'ın evleri arasındaki duvarda, Danyâl'ın yazdıklarını koyduğu küçük bir pencere bulunmaktadır. Biraz aşağıda, onun huzurunda üç âlimin oturduğu merdivenler yer almaktadır. Danyâl'ın oturduğu yerin hemen sağına bir taş yerleştirilmiştir ki, rivayete göre Mabed'den getirilen kap-kacak burada muhafaza edilirmiş. Bir gün bu durumu öğrenen idareciler bunları almak için gelmişler. Ancak kazmaya başlayıp da taşa dokununca hepsi çarpılıp ölmüşler. Bu sebeple hiçbir şey götürememişler. Sonra rabbi bu odadan, kalın bir duvarın yanından geçirilerek daha yüksekteki, Danyâl'ın dua ve ibadet ettiği odaya götürüldü. Odanın girişi o kadar eğimli idi ki, tam Kudüs'ün karşısına denk düşüyordu. Ayrıca oda öyle kurnazca kamufle edilmişti ki, kimse burada bir odanın var olduğunu fark bile edemezdi.

---

m.ö. 680 yılında Suriye'nin fethiyle görevlendirildi. Komutanlığı sırasında Yahuda Krallığı'nı itaat altına aldı. Babasının ölümünden sonra imparator oldu. M.Ö. yılında Mısır'la ittifak kuran Yahuda Krallığı'nı te'dip için bir sefer düzenledi. Ancak hazırlıksız bir sefer olduğu için başarısız oldu. Üç yıl sonra m.ö 579'da tekrar bir sefer daha düzenledi ve Kudüs'ü aldı. Asi Kral Yovakim'in yerine Kudüs tahtına Sedekiya'yı geçirdi ve önde gelen Yahudileri sürgün etti (Taberî, I, 536). Ancak Sedekiya'nın da Mısır'la ittifak ederek taahhüt ettiği vergiyi vermemesi üzerine Kudüs'ü tekrar istîlâ etti, kralı öldürdü ve bir kısım Yahudiyi sürgüne gönderdi (m.ö. 586). Günaltay, *Elam ve Mezopotamya*, Ankara 1987, s. 586-590; Ömer Faruk Harman, "Buhtunnasr", *DİA*, VI, 380-381). Ancak Taberî'deki rivayette Buhtunnasr'ın, Bâbil İmparatoru değil, İmparator Eştasb b. Lehrasb'ın Suriye (Şam-Beytü'l-Makdis) genel valisi olarak zikredilmektedir (Taberî, I, 536). Biz Taberî'de zikredilen bu valinin, Günaltay'ın, II. Nabu-kudur-ussur'un Kudüs'ü işgalinden sonra, aynı yılın Ağustos ayında Kudüs'e tekrar gelerek yakıp-yıkan ve Mabed'i tahrip eden komutan olarak zikrettiği Nabuzaradan olabileceği ihtimalini düşünüyoruz. Nabuzaradan için bkz. Günaltay, *Suriye ve Filistin*, s. 356-357. (Çeviren)].

Rabbi daha sonra buradan döndü.

Anlattığına göre o, Bâbil'de kaldığı sürece hiç kadın görmemişti. Çünkü bütün kadınlar peçeli ve oldukça da iffetli idiler. Herkesin bahçesinde bir gusülhane var. Hiç kimse temizlenmeden (abdest/gusül) ibadet etmemekte. Buradaki bütün yolcular gündüzün şiddetli sıcağından dolayı gece yolculuğunu tercih etmekte. Bizdeki yaz mevsiminde olduğu gibi, burada her şey kış mevsiminde yetişmektedir. İşçilerin çoğu geceleri çalışır. Aslında Bâbil oldukça farklı bir dünyadır.

Yahudiler kendilerini Tevrat çalışmalarına ve Allah'ın korkusuna adamışlardır.

Buradaki Müslümanlar da çok dürüst insanlar. Bir tüccar buraya geldiğinde ticarî emtiasını birine bırakır gider. Sonra onun malları pazara çıkarılır. Eğer tüccar tarafından talep edilen fiyat verilirse satılır; verilmezse mallar komisyonculara arz edilir. Bozulacak bir mal ise, derhal satılır. Bütün bunlar büyük bir doğrulukla yapılır.

Bâbil'de Danyâl sinagogundan başka 30 sinagog daha vardır. Ancak onlarda başkan yoktur. Yeşiva başkanının emri doğrultusunda bir kişi âmir olarak görev yapar. İşler bu şekilde hal yoluna konur. Cemaatten biri ***Mea Berahot***'u *(Yüz Takdis)* okur, orada bulunanlar da "âmin" der. Sonra biri ***Baruh şe-Amar*** berahasını (dua) sesli olarak okur; bir başkası kalkar bütün ***Hamd pasajları*** *(Zemirot)* okur ve buna bütün cemaat de iştirak eder. Sesi herkes tarafından duyulduğu için duayı yavaş yavaş okur, cemaat de onu takip eder. Duayı okuyan bu kimse ***Vayoşe'a*** duasından önce ***Yiştabah*** *(şimha)* duasını okur, sonra da sırasıyla diğer dualara geçer. Böylece dualar görev verilen birkaç kişi arasında paylaşılmış olur.

Sinagogda kimse yanındaki ile konuşmaz. Sinagoga ayakkabısız girilir. Herkes orada sinagog adabına uygun şekilde durur/davranır. Cemaat dua okunurken melodide bir yanlışlık yaparsa, yeşiva başkanı parmağıyla işaret verir; cemaat de ezginin ne olduğunu anlar. Cemaat arasında güzel sesli biri varsa, bir ***Mezmurlar***'dan bir bölüm de o okur. ***Mezmurlar*** öğ-

leden sonra bir enstruman eşliğinde okunur. Geleneksel olarak bilinen belirli ezgiler (*tune*) vardır. ***Asor*** için 10 ezgi, ***Şiminit***'in 8 ezgisi vardır. Her ***Mezmur***'un değişik birkaç ezgisi bulunmaktadır.

Rabbi Petachia Danyâl'ın odasında iken ona aslan inine benzer bir yer ile yarıya kadar suyla dolu bir çukur gösterdiler. Ateşli hastalığa yakalanan bir kimse bu çukura girip yıkandığında şifa buluyor.

R. Petachia Bağdat'ta bulunduğu sırada Hazar kralının elçilerini gördü.

Magog buradan yaklaşık on günlük bir mesafedir. Bu topraklar Karanlık dağlara kadar uzanmaktadır. Karanlık dağların arkasında (Rehav oğlu) Yonadavoğulları yaşamaktadır.

Hazar krallardan yedisinin rüyasına bir melek girmiş. Melek onlara eski şeriatlarını bırakıp Amram oğlu Musa'nın dinine girmelerini emretmiş. Eğer kabul etmezlerse memleketlerine alt üst edeceği tehdidinde bulunmuş. Ancak onlar tehdide kulak asmayıp işi ağırdan alınca, melek memleketlerini harap etmeye başlamış. Bunun üzerine Hazar kralları halklarıyla beraber toptan Yahudi dinine girmişler. Sonra yeşiva başkanına bir elçi göndererek kendilerine dinlerini öğretecek zeki ve bilgili öğrenciler göndermesini rica etmişler. Her biri fakir olan bu öğrenciler onlara Tevrat ve Bâbil Talmudu'nu öğretmek için seferber olmuşlar.[44]

Mısır diyarından da ilim tahsil etmek için oraya (Irak) gelenler var. Rabbi, Hezekiel'in mucizelerini işiten elçilerin onun mezarını ziyaret ettiklerini ve orada dua edenlerin işitildiğini gördü.

---

[44] [Petachia'nın Hazarlar'ın Yahudiliğe girişi ile ilgili olarak o dönemde yaygın olan böyle bir bilgiyi nakletmesi tarihi açıdan önemlidir. Ancak Hazarlar'ın Yahudiliğe girmesindeki değişik etkenler bu konuda yapılmış müstakil bir çalışmada bütün detaylarıyla ele alınmıştır. Bkz. Arthur Koestler, *Onüçüncü Kabile (Hazar İmparatorluğu ve Mirası)*, trc. Belkıs Çorakçı, İstanbul 1976, s. 67-100. (Çeviren)].

R. Petachia Ararat dağlarının Bâbil'den beş günlük bir mesafede olduğunu söyledi. Ararat dağları çok yüksektir. İkişer sıra halinde, birbirinin karşısına düşen dört dağın gerisinde yüksek bir dağ vardır. Nuh'un gemisi bu dağların arasından geçmiş ve bir daha da çıkamamış. Ancak çürüdüğü için gemi yok.

Dağlar çalı ve diğer bitkilerle dolu. Çiy düştüğünde bu bitkiler üzerinde ***menn*** (*manna*)[45] oluşur. Ancak güneş vurduğunda *menn* erir. Geceleyin ondan herhangi bir parça toplanır da muhafaza edilirse aynı şekilde erir. İnsanlar, çok sert olduğu için *menn*'i ancak üzerine düştüğü diken ve bitkilerle birlikte toplayabilirler. Kar kadar beyaz olan *menn*, bitkilerle birlikte kaynatıldığında bal veya diğer herhangi bir tatlıdan daha tatlı hale gelir. Isırganotu olmadan kaynatılırsa, dallar çok fazla tad vermek için birbirinden ayrılır. Küçük buğday tanelerini andıran *menn*'den rabbiye tatması için birkaç tane verdiler. Onlar ağzında eridi. O kadar tatlıydı ki, bütün uzuvlarına nüfuz eden tada bir müddet sonra tahammül edemez oldu.

R. Petachia, Hezekiel'in kabrini ziyaret ettiğinde sürgün neslinin kulesini gördü. Kule yüksek bir dağ ve ebedî bir tepe oluşturacak şekilde bir yığın halinde duruyordu.

Re'sülcâlûtun (R. Daniel) babası R. Şlomo'un çağdaşı, Neriya oğlu Baruh'un kabrinden çıkan parlaklığı ve kabirdeki

---

[45] [Seyyahın bu ifadeleri gözlemine mi yoksa Kitab-ı Mukaddes bilgisine mi dayanıyor pek net değildir. Çünkü Kitab-ı Mukaddes'te de *menn* için benzer ifadeler (Sayılar 11/7-9) kullanılmıştır. Kitab-ı Mukaddes'te *menn* için ayrıca ekmek (Çıkış 16/4), ballı yufka (Çıkış 16/31), göklerin buğdayı (Mezmurlar 78/24), bayağı ekmek (Sayılar 21/4) tabirleri kullanılır. İsrâiloğullarının *menn*'i nasıl değerlendirdikleri hakkında da bilgi vardır: "*...Kavm dolaşır, ve onu devşirirlerdi, ve değirmende övütürler, yahut havanda döverlerdi, ve tencerede haşlar, ve ondan pideler yaparlardı; ve tadı taze yağ tadı gibi idi.*" (Sayılar 11/8).

Menn'den Kur'an'da da bahsedilir. İsrâiloğulları Mısır'dan çıktıktan sonra Tih'de iken kendilerine bıldırcın ve *menn* (kudret helvası) verilmişti. Bkz. Bakara 2/57, A'raf 7/160; Tâhâ 20/80. (Çeviren)].

mermerler arasından çıkan *talit*i gören kral daha sonra Mekke'ye (Hz.) Muhammed'in türbesine gittiğinde, çürümüş olan cesedin kabrinden kimsenin tahammül edemeyeceği kadar pis bir kokunun yayıldığını gördü.[46] Sonra halkına ne Muhammed'te ne de onun dininde bir güzellik olmadığını; çünkü Neriya oğlu Baruh'un cesetinin korunduğunu, *talit*inin mezarındaki mermerler arasından çıktığını, onun (Hezekiel) peygambere tâbî bir kimse olduğunu, mezarını kazan Müslümanlar helak olurken Yahudilere bir şey olmadığını; bu sebeple Yahudilerin Neriya oğlu Baruh tarafından korunan kanuna sıkıca yapışmaları gerektiğini söyledi. Ancak o ölmeden önce halkın dinini değiştirmeye muvaffak olamadı. Bu sebeple halkının dinini değiştirmek için gösterdiği bütün gayretleri boşa gitti.

Kâtip Ezra Bâbil sınırları içerisinde medfundur.[47] Üzerine ateş sütunu yükseldiğinde mezarının üstündeki türbe, ateşin parlaklığından dolayı görülmez. Danyâl'ın kürsüsünün gerisinde güzel bir hurma bahçesi, bahçede ise hâlâ varlığını koruyan bir kuyu bulunmaktadır.

Halkın dilini anlamak için aralarında az bir süre kalmak yeterlidir. Çünkü dillerin bizim dile veya *Targum*'a[48] çok yakındır. Meselâ bu dilde *dereh*, *droh*; *lehem*, *lehom* şeklinde söylenir.

---

[46] [Hz. Peygamber'in türbesi Mekke'de değil, Medine'dedir. Petachia'nın bu ifadeleri kendisinin ne kadar mutaasıp bir din adamı olduğunu göstermekteir. Çünkü biraz aşağıda Yahuda ha-Nasi'nin kabrinden çok güzel bir kokunun yayıldığını dile getirecektir. Halbu ki, İslâm inancında Yahudilere gönderilmiş bile olsalar bütün peygamberler aynı dini, İslâm'ı tebliğ ettikleri için inanılması ve saygı duyulması gereken kimselerdir. (Çeviren)].

[47] Josephus, Ezra'nın Kudüs'te metfun olduğunu belirtir. Bkz. Josephus, *Ant.*, II, 9.

[48] [Sürgün yıllarında Ezra Kudüs'e gelerek yardımcılarıyla birlikte Yahudi şeriatını okumuştu. Ancak halk okunan dili anlamadığı için okunanlar Ârâmîce'ye tercüme edilmişti. Onun uygulamasıyla başlayan Tevrat'ı tercüme âdeti daha sonraki dönemlerde artarak devam etmiş, Tevrat'ın çeşitli dillere tercüme edilmesi ve özellikle de Ârâmîce'ye çevrilmesiyle *Targumlar* (*Ahd-i Atîk'in Ârâmî tefsirleri*) or-

İsmâilî (Müslümanların) memleketinde altın, bir bitki gibi yetişir, toz veya kireçle ovulduğunda parlaklığı geceleyin de fark edilir. Sonra sabahları gelir ve üzerinde altın bulunan bitkileri toplarlar. Bu sebeple altın para kullanılır. Onlar çok altına sahiptir.

Rabbi daha sonra tekrar batıya yönelerek Ninova'ya, oradan da Nusaybin'e gitti.

Nusaybin'de Ezra'nın inşâ ettiği bir sinagog vardır. Sinagogtaki sütunda "**Katip Ezra**" ibaresi kazılmıştır.

Rabbi daha sonra Harrân ve iki nehir arasında bulunan Mezopotamya (Aram Naharaim) geçti. Nusaybin'de yaklaşık 800 kadar Yahudi yaşamaktadır.

Buradan Hama'ya gitti.

O gittiği her şehrin ismini ve bu şehirlerin aralarındaki mesafeyi vermiştir, ancak kayda değer herhangi bir şey bulamadığı için bir şey yazma gereği duymamıştır.

Rabbi Hama'dan Haleb'e (Aram Tsova)[49] geçti. Babamız İbrahim'in sürüsü buradaymış. Koyunlarını sağdıktan sonra dağdan inerek fakirlere süt dağıttığı için burası Haleb diye isimlendirilmiş.

Rabbi Haleb'den Dimaşk'a geçti. Büyük bir şehir olan Dimaşk Mısır kralının hakimiyeti altındadır. Şehirde başlarında bir *nasi*nin (*prens*) bulunduğu 10.000 kadar Yahudi yaşamaktadır. Yeşivanın başında ise Rabbi Ezra bulunmaktadır. Derin bir din âlimi olan Ezra Bâbil Yeşivası başkanı tarafından tayin edilmiş. Dimaşk'ın çok güzel toprakları vardır. Şehir bahçeler ve nezih mekanlar arasında yer almaktadır. Şehirde ayrıca fıskiyeler ve geniş havuzlar bulunmaktadır. Müslümanlar: "*Cennet yeryüzünde olsaydı, bu cennet Dimaşk olurdu; eğer gökte ise onun yeryüzündeki izdüşümü Dimaşk'tir*", derler. Dimaşk'a

---

taya çıkmıştır. Bkz. Harman, *Yahudi Kutsal Kitapları*, s. 23. Belli başlı Targumlar için bkz. Harman, *a.g.e*, s. 23-24. (Çeviren)].

[49] İbrânîce'de Haleb süt (*Halav*) manasına gelmektedir.

giden biri, civarındaki Seir, Hermon ve Lübnan dağlarını görecektir. Dimaşk'ın Sihon ve Og taraflarında ne bir ağaç ne de bir bitki var. Buralar sanki Sodom ve Gomore gibi harabe halindedir. R. Petachia burada 80 zira' uzunluğunda bir mezar gördü. Ona bu mezarın Nuh'un oğlu Sam'a ait olduğunu söylediler. Ancak bunu söyleyenler Yahudiler değil.

Buradan Suriye'ye iki günlük bir mesafe var. Halk, Ürdün'ün (nehir) Bâniyas'taki (Pameas) bir mağaradan doğup geldiğini söyler.

Rabbi sonra Taberiye'ye geldi. Taberiye'de bir Yahudi cemaati var. Bundan ayrı olarak İsrâil yurdunda 100, 200 veya 300 aileden oluşan değişik Yahudi cemaatleri bulunmaktadır. Taberiye'de Nun oğlu Yeşu tarafından inşâ edilmiş bir sinagog vardır.

Saffûriye'de (Sepphoris) muhterem Rabbimiz[50] metfundur. Mezarından etrafa hoş bir koku yayılmakta. Bu kokuyu bir mil öteden bile duymak mümkün.

İsrâil yurdunda mezarlar Bâbil'dekilerin tersine daha derin. Bâbil'de kazar kazmaz su çıktığı için mezarlar fazla derin kazılmamakta. Rabbi Yahuda neslinden Nehoray adındaki bir din adamının Yahuda Nasi isminde bir oğlu var. Oğul Yahuda'nın elinde R. Yahuda'ya kadar uzanan silsileyi gösteren bir nesep kitabı bulunmaktadır. R. Nehoray tabip olup pazarda baharat ticareti yapmaktadır. Çocukları da dükkanda kendisiyle beraber çalışmaktadır. Bunlar etraflarına bakmamak için tecrit edilmiş durumdadırlar. O (Nehoray) erdem ve hikmetin sadık bir mürididir.

Taberiye, Saffûriye ve bu vadideki bütün şehirler Aşağı Galile sınırları içerisinde yer almaktadır.

---

[50] Talmud'un tamamlanmasında büyük emeği geçen Rabbi Yahuda ha-Nasi (180).

Rabbi ayrıca R. Gamaliel'in Sanhedrin makamına oturduğu Uşa ve Şifrem'i de ziyaret etti. Bu bölgede Akka'da da Yahudiler yaşamaktadır.

Yavne'de haftanın altı günü akıp Şabat (Sebt) günü bir damla bile suyun çıkmadığı bir kaynak bulunmaktadır. Aşağı Galile'de geniş ve yüksek bir mağara var. Bu mağranın bir kenarında Şamay ve öğrencileri; diğer kenarında da Hilel ve öğrencileri yatmaktadır. Mağaranın ortasında, üzerinde bir çanak misali çukurluk bulunan büyük bir kaya vardır ki, kayadaki bu oyuk kırk sea'dan fazla (su) alabilecek kapasitededir. Değerli kimseler girdiği zaman kayalık tatlı su doluymuş gibi görünür. Bunlar abdest alıp istekleri için Allah'a yalvararak ibadet ederler. Ancak taş tabandan suyla beslenmediği için dışardan su dolu çukur gibi gözükmez. Bu (çukur) sadece değerli bir insan için gözükür; değersiz insana ise su gözükmez. İnsanlar buradan testi testi su almasına rağmen suyunda hiçbir eksilme olmaz; aynen önceki dolu haliyle kalır.

Rabbi Petachia yukarı Galile'ye gitti ve oradaki dağlar arasında kaldı. Arbelalı Nittay, burada medfundur.

Çok yüksek olan Har Ga'aş'da peygamber Ovadya medfundur. Dağ üzerindeki taşlara oyulmuş basamaklarla çıkılmakta. Dağın ortasında Nun oğlu Yeşu; onun yanında da Yefunne oğlu Kaleb[51] yatmaktadır. Bu mezarların hemen yakı-

---

[51] [*Kaleb*, Musa'nın Kenan diyarına casusluk yapmak için gönderdiği sıptlardan Yahuda sıptının reisi idi. Bkz. Sayılar 13/1-2, 6. İslâm tarihi kaynaklarında ise Kaleb'ten, (Kâlib b. Yüfennâ veya Yükennâ -*İbn Kesîr*-) Hz. Musa'nın damadı veya eniştesi olduğu, Yûşâ'dan (Yeşu) sonra İsrâiloğulları'nın başına geçtiği şeklinde bahsedilir. Değişik rivayetler için bkz. Asım Köksal, *Peygamberler Tarihi*, II, 125-126.

Müfessirler Maide 5/20-24 ayetlerinin tefsirinde Musa'nın İsrâiloğulları'na Arz-ı Mukaddes'e gitmelerini emrettiğinde İsrâiloğulları düşman halkın çok güçlü olduğunu belirterek Musa'ya karşı gelmişlerdi. Bunun üzerine Yûşâ ve Kâlib, İsrâiloğulları'nı ikna etmeye çalışmışlarsa da başarılı olamamışlardı. Müfessirler Maide 5/23'te zikredilen "*...Allah'ın emrine karşı gelmekten korkan iki er...*" ifadesindeki iki eri Yûşâ (Yeşu) ve Kâlib (Kaleb) olarak tefsir etmişler-

nında ise bir tatlı su kaynağı bulunmaktadır. Mezarların yanında inşâ edilmiş çok güzel köşkler vardır. İsrâil yurdundaki binalar taştan yapılmıştır. Bu köşklerden birinin hemen yanındaki taşın üzerinde bir insanın kar üzerine basıp da iz bıraktığı gibi bir ayak izi bulunmaktadır. Bu iz Nun oğlu Yeşu'nun ölümünden sonra İsrâil yurdunun sallandığı sırada oraya ayak basan meleğe ait imiş.

R. Petachia İsrâil yurdunun çevresinin üç günlük bir mesafe olabileceğini söyledi.

Buradan Matta (Amitay) oğlu Yunus'un kabrine gitti. Kabrin üzerinde güzel bir türbe, yakınında ise içinde çok çeşitli meyvenin bulunduğu güzel bir bahçe vardır. Bahçenin bekçisi Yahudi değil, bir yabancıdır. Bekçi yabancılar oraya geldiğinde onlara meyve vermez. Yahudiler geldiğinde ise onları güler yüzle karşılar ve "*Matta oğlu Yunus bir Yahudiydi. Bu sebeple onun sahip olduğu şeylerden yemeniz sizin hakkınızdır*", diyerek onlara bahçedeki meyvelerden ikram eder.

Rabbi daha sonra Efrat'taki[52] Rahel'in kabrine gitti. Efrat Küdüs'ten yarım gün uzaklıktadır. Rahel'in kabri üstünde Yahudi kabileleri sayısınca on bir adet sütun bulunmaktadır. Rahel, Benyamin'i doğururken öldüğü için Benyamin'e sütun dikilmemiş. Buradaki sütunların hepsi mermerdir. Bir tek parça taştan müteşekkil, diğerlerinin üzerinde olan Ya'kûb'un sütunu çok büyüktür. Onu ancak çok sayıda insan taşıyabilir. Buradan bir mil kadar ötede bazı din adamları yaşamaktadır. Bunlar yolculara hizmet için bir bina yapmışlar[53] ve binada kullanmak için bu büyük taşı alıp getirmişler. Fakat sabah taş eski yerine tekrar gitmiş. Bu birkaç kez denenmiş, ancak taş her seferinde

---

dir. Bkz. İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, Beyrut 1991, II, 44; Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul 1979, III, 1647. (Çeviren)].

52 [Kitab-ı Mukaddes'te buradan Bet-lehem olarak bahsedilmektedir: "...*Ve Rahel öldü, ve Efrat yolunda gömüldü (o Bet-lehem'dir)*. Bkz. Tekvin 35/19. (Çeviren)]

53 Manastır veya kilise.

tekrar eski yerine gittiği için sonunda taşımaktan vazgeçmek zorunda kalmışlar. Taşın üzerinde Ya'kûb'un ismi kazılıdır. Rabbi bu taşı Harrân yakınındaki kuyunun üzerinde de gördü. Taşı kırk kişi bir araya gelse yerinden oynatamazdı. Kuyu 30 zira' derinliğinde olup, artık suyu çekilmişti.

Sonra R. Petachia Küdüs'e gitti. Küdüs'te R. Avraham isminde bir tek Yahudi yaşamakta. Kumaş boyacılığı ile meşgul olan bu Yahudiye ağır bir vergi ödemesi koşuluyla şehirde oturma izni verilmiş. Rabbiye, Zeytin dağını gösterdiler. Dağda üç zira' yüksekliğinde bir o kadar da genişlikte olan kaldırımı gördü. Dağda eski zamanlarda Küdüs müslümanların hâkimiyetindeyken onlar tarafından inşâ edilmiş güzel bir köşk var. Müslümanların kralına bazı değersiz insanlar aralarında mabet ve mahkemenin yerini bilen yaşlı bir kimsenin olduğunu haber vermişler. Kral o yaşlı adama bildiklerini açıklaması için ısrar etmiş. Yahudileri seven kral: "*Ben buraya sadece Yahudilerin ibadet edeceği bir mabet yaptıracağım*", demiş. Hakikaten de kırmızı, yeşil ve değişik renkli mermerlerden güzel bir mabet yapmış. Yabancılar geldiğinde mabedi putlarla doldurmuş, fakat putların hepsi devrilmiş. Sonra bu putları mabedin kalın duvarlarına sabitleştirmeyi denemişler; ancak ***Kutsalların Kutsalı***'na (*Kudsü'l-Akdes*) hiçbir put /resim yerleştirmeye muvaffak olamamışlar. Fakirlerin kaldığı imarethane şehrin diğer tarafındadır. Buradaki kanyona Hinnomoğlu Vadisi adı verilmekte ve ölüler defnedilmektedir. İsrâil yurdunun çevresi üç günde ancak dolaşılabilir.

Rabbi, Sodom ve Gomore'nin Tuz denizini gördü. O tuz sütunu görmediğini ve onun artık var olmadığını söyledi. Ayrıca Rabbi, Yeşu tarafından dikilen taşları da görmedi.

Rabbi sonra Hevron'a gitti. Hevron'daki mağaranın üzerinde babamız Avraham (İbrahim) tarafından inşâ edilmiş köşkü gördü. Köşkte 27-28 zira' genişliğinde taşlar vardı. Rabbi mağaranın bekçisine kendisini atalarının mezarlarına götürmesi için bir altın verdi. Bunun üzerine bekçi mağaranın kapısını

açtı. Girişin hemen üzerinde bir put,[54] içeride ise küçük odalar vardı. Akka Yahudileri daha önce R. Petachia'yı: "*Dikkat et! Mağaranın girişine üç tane mezar koymuşlar, bunların* ***Atalar'a***[55] *ait olduğunu söylerler, ama sakın inanma. O mezarlar Atalar'a ait değil*", diye uyarmışlardı. Hakikaten bekçi onların Atalar olduğunu söyledi. Bu sebeple rabbi ona kendisini mağaranın diğer iç tarafına götürmesi için bir altın daha verdi. Altını alan bekçi iç odanın kapısını açtı ve "*Daha önce bir yabancının bu odaya girmesine hiç müsaade etmemiştim*" dedi. Sonra bekçi bir kandil getirdi ve mağaranın içerisine doğru ilerlediler. (Yukarı) Odaya gitmek için on beş basamak çıkmak zorunda kaldılar. Sonra mağaranın çok geniş bir bölümüne ulaştılar. Bu bölümün ortasında zemine doğru bir giriş vardı. Zemin tamamen kaya idi. Buradaki mezarların hepsi taşların kovuklarında yer alıyordu. Girişin üzerinde, tam ortaya, ancak ilâhî yardımla (dünyevî bir güçle değil,) yapılabilecek oldukça kalın demir direkler yerleştirilmişti. Demir direklerin arasından şiddetli rüzgâr estiği için ateşle giremediler. Bunun üzerine rabbi atalarının burada olduğunu anladı ve onlara dua etti. Mağaranın ağzına her yönelişinde aniden o şiddetli rüzgâr çıkıyor ve onu yere çarpıyordu.

Küdüs'te bir kapı vardır: Rahmet Kapısı (*Bâbü'r-rahme/Şa'ar ha-Rahamim*). Kapı taş ve kireçten mamuldür.

---

[54] Muhtemelen bir haç

[55] [İbrânîce *Avot*. Yahudilerin, Allah'ın kendileri ile ahit yaptığı üç atasına verilen isim: *İbrahim*, *İshâk* ve *Ya'kûb*. Daha sonraki dönemlerde Allah, onlara hep bu ahdi hatırlatacak veya bu ahit sebebiyle lütuflarda bulunacaktır. Meselâ; Allah Mısır kralından (II. Ramses) onları bu ahit sebebiyle kurtarmış (II. Karallar 13/14); Musa ile bunların Allah'ı olarak görüşmüş (Çıkış 3/6); İsrâiloğulları günah işleyip de yurtlarından çıkarıldıklarında bunlarla yaptığı ahdi onlara hatırlatmış (Levililer 26/42); İlya bu ahit hürmetine Allah'tan yardım istemiş (I. Krallar 18/36); İsrâiloğulları Kral Yeoahaz zamanında Suriyeliler'e karşı bu ahit hürmetine korunmuş (II. Krallar 13/24); Davut, Mabed'in oğlu tarafından yapılması için, Allah'a onu yüreklendirmesi için bunlar hürmetine dua etmişti (I. Tarihler 29/9). (Çeviren)].

Hiçbir Yahudinin oraya gitmesine müsaade edilmez. Orada hâlâ az bir yabancı (*gentile*) vardır. Bir keresinde yabancılar çöp yığınını kaldırıp kapıyı açmak istemişler. Ancak bütün İsrâil yurdu büyük bir gürültü ile sallandığı için bu niyetlerinden vazgeçmek zorunda kalmışlar. Yahudiler arasında, Rabbin İzzeti'nin (*Şehina*) bu kapıdan ayrılıp (çıkıp) yine bu kapıdan geri döneceği şeklinde yaygın bir inanç vardır. Burası Zeytin dağının tam karşına düşer.

Zeytin dağı fazla yüksek değildir. Ancak, bu dağdan bakan bir kimse onu (kapı) rahatlıkla görebilir. Rabbin İzzeti (*şehina*) o gün Zeytin dağının üzerinde olacak.[56]

Ezelî ve Ebedî bu kapıdan Sion dağına döndüğünde halk onu apaçık görecek. Burada (kapı) yapılan dualar kabul olunur.

Davud kulesi de hâlâ ayaktadır.

Dimaşk'ta Elişa ile Azarya oğlu Rabbi Eleazer tarafından inşâ edilen sinogoglar vardır. R. Eleazer tarafından inşâ edilen sinagog geniş olup içinde halen ilahî hizmet icra edilmektedir.

Buradan biraz uzaklıktaki Mamre meşeliklerinde yaşlı bir adam vardır. R. Petachia buraya geldiğinde adam ölmek üzereydi. Bu yaşlı adam oğluna, meleklerin altında istirahat ettiği ağacı R. Petachia'ya göstermesini emretti. Oğlu rabbiye ayrıca, ortasında bir taş bulunan ve parçalara ayrılmış güzel bir ağaç gösterdi. İnanışa göre, melekler buraya indiğinde ağaç üçe ayrılmış ve her melek taşın üzerine oturarak bu parçaların altında dinlenmişler. Meyveleri çok tatlı olan ağacın yanında Sara'nın kuyusu var. Kuyunun suyu berrak ve tatlıdır. Kuyunun yanında Sara'nın çadırı kuyunun yanında kurulu imiş.

Mamre'nin yakınında ovalık bir arazi bulunmaktadır. Sara ile İbrahim'in kuyusu arası 100 zira'lık bir mesafedir. İbrahim'in kuyusunun suyu da çok hoştur. Onlar rabbiye ayrıca babamız İbrahim'in üzerinde sünnet olduğu taşı da gösterdiler.

---

[56] İşaya 52/8; Zekarya 14/4.

Taş 28 zira' büyüklüğündeydi. Dünya değiştirmeye hazırlanan ve ağzına bir yalan bile almayan yaşlı adam, *Yom Kipur* (Kefâret günü) orucunda Sara kuyusu yanında dua eden ata binmiş alevli bir melek gördüğünü yemin ederek anlattı.

Rum ülkesinde Yahudiler şiddetli bir baskı altında yaşamakta ve bayağı işlerde çalışmak zorunda bırakılmaktadır. Yahudiler arasında İlahî İsmin istismarında mahir olan bazı gençler kötü ruhları çağırmaktadırlar. Ancak bu gençler Rumlar tarafından köle gibi kullanılmaktadır.

Rum ülkesinde pek çok Yahudi cemaati bulunmaktadır. Eğer bu cemaatler İsrâil yurdunda yaşamış olsa İsrâil yurduna sığmazlar.

Uşa köyünde Matta oğlu Yunus; Bâbil'in Basra şehrinde ise Kâtip Ezra medfundur. Talmut'da zikri geçen Hana ise Bağdatlı'dır ki, bu şehirden daha önce bahsetmiştik.

Bâbil'de hiç taş bina yoktur. Bütün binalar tuğladandır.

Tosefot müellefi Rabbi Yitshak ha-Lavan ve Rabbi Nahman'ın kardeşi Ratisbonlu Rabbi Petachia'nın sözleri burada sona ermektedir.

KARMA İNDEKS

A

Aaron, 19, 36, 57
Aaronim, 46
Abana, 61
Abarbanel, 12
Abay, 84
Abba, 21, 22, 38
Abba Areka, 153
Abba Mari, 21, 22
Abinoam oğlu Barak, 60
Abramaz, 61
Abşalom, 26, 51
Abydos, 32
Acre, 44
Aden, 6, 91, 108, 114
Âdıd, III, 5, 17, 117
Adil Simon, 59
Afrika, I, 18, 113, 116, 121, 127
Agada, 12
agur, 80
ağlama duvarı, 50
Ahab, 45, 46
Ahima'ets, 28
Ahoşvereş, 93
Ailam, 127
Akdeniz, 6, 33, 44, 48
Akka, 8, 44, 164, 167
Alevî, 120
Alexander, 7, 8, 16, 23, 29
Algarve, 19, 127
Alib, 32
Almah, 59, 60
Almanya, 10, 17, 126, 131, 132, 135
Almanzi, 12
Almaric, 5, 49
Amadia, 96
Amalfi, 27, 126
Amitay, 58, 165
Ammanoğulları, 42
Ammonîler, 42
Amoraim, 133, 153
Amu Derya, 77, 102
Anak, 61
Anatolica, 29
Andernach, 131
Angleterre, 126
Anjou, 126
Antakya, 2, 3, 6, 8, 39, 40
Antiochus, 39
Antipater, 29, 30
Antoli, 22
Aphilon, 29

Apulai, 28
Apulia, 126
Arabistan, 7, 72, 86, 87, 89, 90, 91, 97, 107, 108, 114, 116, 123, 145
Aragon, 126
Aram Naharaim, 162
Aram Zoba, 64
Ararat, 66, 77, 138, 139, 144, 160
Archelous, 29
Arias Montana, VI
Aristo, 124
Arles, 21
Armylo, 32
Arno, 23
Arnon, 60
Arta, 29
Artahşaşta, 92
Artaxerxes, 92
Aruh, 23
Ascoli, 28
Asher, VII, 11, 12, 13, 14, 21, 24, 36, 57, 64, 66, 74, 86, 89, 91, 96, 100, 102, 111, 119, 126, 129, 130, 131
Âsî, 39, 64
Askalân, 3, 4, 8, 56, 57, 58
Asor, 159
Assuan, 115
Asur, 66, 67, 89, 90, 97, 99, 102, 103, 139, 141, 142, 144
Asve, 77
Aşağı Galile, 59, 163, 164
Aşdod ha-Pisga, 59
Aşer, 19, 20, 44, 102
Aşkelon, 56, 57
Aşmeday, 63
Aşmûn, 122
Atalar, 54, 55, 167
Auxerre, 133
Aviya, 37
Avraham, II, 11, 18, 20, 21, 22, 27, 28, 30, 43, 47, 53, 59, 61, 65, 75, 90, 166
Avraham Usque, 11
Avtalyon, 36
Ayalon, 48
Ayn Şifta, 84
Aynü'ş-şems, 123
Azarya, 51, 62, 80, 84, 152, 168
Azra Haddad, VII

B

Ba'lebek, 62, 63
Baal-Gad, 40
Bâbil, 33, 65, 68, 69, 79, 80, 82, 83, 85, 113, 118, 139, 141, 142, 144, 145, 147, 148, 152, 153, 156, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 169
Bâbil Kulesi, 80
Bâbü'r-rahme, 50, 167
Babylon, 67, 79, 80, 81, 82, 118
Bağdad, 69, 73, 74, 78, 79, 142
Bağdat, I, III, V, VII, 1, 2, 6, 11, 33, 36, 68, 72, 73, 74, 76, 79, 81, 82, 84, 97, 99, 102, 120, 139, 141, 147, 148, 149, 151, 156, 159
Balam, 65
Bâlis, 65

Bamberg, 132
Bâniyas, 3, 60, 163
Bar, 25, 84
Baratier, VII
Barka, 7
Barselona, 18
Baruh şe-Amar, 158
Basra, I, 6, 72, 73, 92, 107, 108, 169
batı duvarı, 50, 152
Batlanim, 75
Behor Shoro, 36
Bene Berak, 57
Benevento, 28
Benha, 123
Benish, III, VIII, IX, 33, 92, 148, 152
Benveniste, 20
Benyamin, 52, 56, 59, 165
Benyamin ben Yafet, 59
Bergeron, VI
Bet Cibrin, 55
Bet Nuba, 56
Betlehem, 53
Bet-Leon, 53
Beyrut, 3, 8, 42, 45, 154, 165
Beytülahm, 53, 54
Beziers, 19
Bi'ru-İbrahim, 57
Bilbais, 123
Bilbîs, 123
bîmaristan, 73
Bingen, 131
Bir-İbrahim, 57
Bizans, I, II, IV, VI, VIII, 9, 29, 31, 34, 37, 39, 139
Blakhernae, 34
Boemond Poitevin, 40
Bohemia, 133, 136, 154
Bonn, 131
Bostanay, 68
Bostanî, 68
Botsets, 56
Bourg de St. Gilles, 21
Brindisi, 29
British Museum, 12, 14
Brosak, 148, 152
Bubizig, 123
Buhayre, 130
Buhtunnasr, 25, 79, 80, 81, 82, 101, 148, 152, 156
Bulgaristan, 126
Bungundy, 126
Bürhanü'l-mülk, 67
Bürhânü'l-mülk, 99
Büyük Asur, 67
Büyük İskender, 32, 77, 79, 124, 125

C

Caber Kalesi, 65
Caesar, 17, 46
Calabria, 28, 29, 126, 129
Capernaum, 45, 68
Caphtor, 41, 122
Capua, 26
Capyus, 26
Carmoly, VIII
Catania, 131
Ceneviz, 19, 22
Cengiz Han, 8
Cenova, 5, 18, 22, 126

Ceuta, 22
Cezayir, 9
Cezîre, III, 4, 66
Cezire-yi İbn Ömer, 66, 67
Chafton, 94
Charamim, 148
Charlemagne, 18, 24
Charles Martel, 1
Chinnereth, 58
Chinuk, 153
Chios, 37
Christopoli, 32
Cizre, 66
Coblenz, 131
Colo di Bari, 28
Cologne, 131
Colosseum Sarayı, 24
Conso, 26
Consoli, 28
Constantinus, 26
Corinth, 30
Cowley, 13, 46
Crissa, 30
Croatia, 126
Curicus, 38
Cyclopean, 17

Ç

Çardaklar bayramı, 149
Çin, 8, 108, 112, 113, 114

D

Damina, 124
Dan, 60, 102
Daniel, 23, 75, 76, 80, 93, 95, 122, 143, 145, 160
Danoğulları, 60
Danyâl, 80, 93, 94, 95, 151, 155, 157, 158, 159, 161
Darius, 2, 65, 77
Dârü'l-mâristan, 74
David Alroy, 97
Davud, VIII, 18, 25, 26, 27, 35, 49, 50, 52, 53, 60, 67, 75, 76, 78, 85, 90, 138, 139, 143
Davud kapısı, 50
Davud kulesi, 168
Demetrizi, 32
Deylem, 72
Dicle, 6, 66, 67, 69, 72, 73, 78, 79, 92, 93, 107, 139, 140, 141, 145, 152
Dimaşk, III, V, 4, 6, 8, 59, 60, 61, 62, 90, 91, 97, 135, 140, 144, 162, 168
Dimaşk Camii, 61
Dimin, 64
Dimyât, 122, 124, 127, 128
Diyar Kal'a, 76
Dnieper, 33, 136, 137
Dominus, 33
Drama, 32
Duhbin, 111
Dürzî, V, 42

E

Ebal, 46, 47, 48
Ebro, 1, 6, 16, 17
Ebû el-Gir, 27
Ebû Talib, 119

Eden, 114
Edom, 19, 22
Edomoğulları, 41
Eflak, 31
Efraim, 46, 57
Efrat, 165
Efrayim, 43
Ege, 6, 29, 33
Egripo, 31
Eğriboz, 31
Elahutha, 111
Elam, 92, 97, 157
Eldad ha-Dani, I, 12
Eleazer, 21, 31, 59, 75, 143, 168
Eleazer ben Arah, 59
Eleazer ben Azarya, 59
Elhanan, 68
Eli ha-Kohen, 64
Eliezer ben Gershon, 11
Elim, 127
Elişa, 27, 168
Eliyahu, 27, 28, 30, 31, 32, 38, 120
Eliyahu ha-Kohen, 27
Eliyahu Heman, 37
Eliyahu Kapur, 37
Eliyahu Tirutot, 30
Elkana, 143
el-Karyeteyn, 63
el-Katîf, 107, 108
Emanuel, 29, 32, 34
Emesa, 63
Enbâr, 68, 69, 85, 86
Epikurus, V, 38
Erbil, 67
Erdeşir, 92
Ermeniye, 2, 38, 66, 135, 137, 144, 155
Esedüddîn Şirküh, III, 5
Eski Ninova, 139
Ester, 100, 101, 145
eş-Şeyh Ebü'n-Nazar, 123
Evil-merodak, 82, 148
Ezra, II, 27, 38, 57, 65, 66, 75, 92, 139, 152, 154, 155, 161, 162, 169

F

Farpar, 61
Fera, 82
Ferrano, 13
Feyyûm, 116, 117
Fırat, 3, 65, 66, 68, 77, 79, 81, 86, 90, 92, 152
Fısıh, 47, 72, 109
Filistîler Aşdod, 57
Filistîler Gat, 45
Filistin, II, III, IV, 2, 4, 6, 10, 11, 18, 19, 25, 41, 45, 46, 48, 58, 60, 62, 64, 118, 135, 152, 157
Firavun, 62, 117
Flanders, 126
florin, 139, 145
floss, 140
Franklar, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 49, 56, 118
Fransa, II, 8, 9, 18, 19, 126, 133
Frederic Barbarossa, 8
Freising, 132
Friedrich Barbarossa, III
Frisia, 126

Fur, 39
Fustât, 5, 116, 117, 118, 120, 122, 123

G

Gad, 40, 89, 90
Galed, 62
galley, 22
Gallipoli, 37
Gamaliel, 25, 164
Gana, 116
Gaon Ya'kov Yeşivası, 75, 99
Gardiki, 31
Garrans, VII
Gascony, 126
Gazigan, 79
Gazne, 101, 102
Gebal, 40, 41, 42
Gebela, 40
Gedalya, 85
Gelibolu, 37
Genoa, 22
Gerizim, 46, 47
Gerona, 18
Ghuz, 105
Gibeon, 48, 49
Gihon, 77, 102
Gilan, 72, 97
Gilead, 62
Gingal, 113, 114
Gingale, 113
Girgaşîler, 77
Gomore, 163, 166
Gordiya, 84
Goshen, 123
Goşen, 123
Gozan, 66, 94, 98, 100, 102, 103, 105
Graetz, I, II, VI, 10, 14, 16, 18, 20, 21, 22, 23, 27, 38, 67, 76, 83, 89, 119, 133, 134, 136, 143, 147
Griffin, 113
grona, 148
Grünhut, VII, VIII, 12, 87
Gryphon, 113
Gubail, 41, 42
Guillelmus Embriacus, 42
Gurgan, 77
Gurganim, 77
Guri, 30
Guy, 8, 39, 45
Guz, 72
Gürcistan, 77

Ğ

Ğarb, 19, 127

H

Habeş, 116, 121
Habora, 102
Habur, 66
Haçlılar, III, 2, 3, 4, 8, 40, 43, 45, 55, 56, 57, 62, 135
Hadadezer, 26
Hadara, 69
Hâfız, 70
Hahefer, 44
Hainault, 126
Halafta, 19
Halafia, 16, 74, 98, 102, 110

Halberstamn, 13
Haleb, III, 4, 64, 65, 162
Hama, 39, 63, 64, 80, 162
Hamoğulları, 115
Hamon, 27
Hana, 169
Hanan ha-Nasi, 88
Hananel, 25, 27, 38, 147
Hananya, 75, 80, 84, 152
Hanes, 129
Har, 19
Har Ga'aş, 164
Har Napuslu, 27
Har Sinay, 128
Harbâ, 69
Harbina, 130
Harrân, 62, 65, 66, 162, 166
Hârûnîler, 46
Hasday, 18, 84, 97
Haşişî, 96
Haşîşî, V, 40
Haşîşiye, 40
Hatsor, 64
Havila, 108, 115, 116, 121
Hay Gaon, 147
Hayber, 86, 87, 88, 89, 90, 91
Hayfa, 4, 44, 45
Hayyim, 22, 30, 40
hazan, 78
Hazar, IV, 9, 10, 33, 66, 77, 126, 137, 138, 139, 159
Heluan, 115
Heman, 62
Hemedân, 100, 101
Hen, 68
Hercules, 29
Hermon, 42, 61, 163
Hevron, 54, 55, 124, 166
Hezekia, 27, 30, 68
Hezekiel, 51, 63, 81, 82, 83, 84, 145, 146, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 159, 160, 161
Hıbtûn, 94, 96, 98, 100
Hısn Keyfâ, 139
Hızkîl, 145
Hilel, 59, 75, 164
Hille, 80, 81, 86, 152
Hindistan, 9, 69, 77, 91, 102, 107, 112, 114, 127
Hinnomoğlu Vadisi, 166
Hint okyanusu, 107
Hipodrom, III, 34
Hipparchus, 32
Hisn Kaifa, 139
Hiya, 25, 30, 58, 65, 67
Hizkîl, 81
Holy Sepulchre, 50
Horasan, 76, 94, 103
Hospitalier, 8
Hulam, 108, 110, 114
Hulan, 113, 114
Hulvân, 115, 116
Humus, 63
Huni ha-Ma'agal, 59
Huzistan, 92
Hûzistan, 107

I

Ignatio Gonzalez Llubera, VII
Irak, II, 40, 58, 76, 78, 88, 96, 107, 118, 127, 135, 153, 159
Irbil, 67

Irlanda, 126

İ

İbelin, 56, 57
İbrahim kapısı, 50
İbrânîce, II, VII, VIII, 10, 11, 12, 13, 16, 23, 70, 86, 100, 141, 162, 167
İbrig, 111, 112, 114
İlya, 44, 45, 120, 167
İlyakim, 68
İmâdiye, 96, 97, 99
imâret, 73
İndus, 1
İngiltere, II, 9, 19, 58, 73, 90, 126
İran, 6, 8, 33, 40, 67, 69, 72, 76, 83, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 106, 107, 114, 135, 140, 142, 144, 145
İsfahân, 69, 101, 107
İshâk, 54, 167
İskenderiye, V, 18, 122, 124, 125, 126, 127
İskenderiye Feneri, 125
İspanya, I, II, 6, 10, 16, 17, 18, 24, 33, 69, 97, 118
İstanbul, II, 1, 2, 3, 6, 9, 10, 11, 17, 19, 26, 32, 34, 36, 37, 41, 60, 68, 113, 120, 138, 143, 159, 165
İşaya, 12, 21, 28, 32, 44, 51, 81, 103, 129, 168
İtalya, II, IV, 5, 6, 17, 29, 131

J

Jabneh, 57
Jabustria, 31
Jaffa, 57
Jean de Maurienne, 131
Jechiel, II, 23
Jedaiah, 30
Jehoiakim, 68
John Sabieski, 9
Jules Sezar, 23

K

Kâdes, 60
Kadmus, 41
Kafri, 81
Kaftor, 127
Kahire, III, 1, 5, 17, 116, 117, 119, 120, 121, 122, 123, 124
Kako, 46
Kaleb, 29, 31, 59, 164
Kales, 37
Kalonymos, 18, 28
Karadeniz, 33, 137
Karaî, V, 36, 57, 62
Karaîler, IV, 91, 135, 138
Karkemiş, 68, 152
Karkisîya, 68, 152
Karmel dağı, 44
Karmelli Nabal, 45
Kastilya, 16
Katifa, 107, 108
Kayseriye, 4, 8, 45, 46
Kebar, 82, 152
Kedar, 136, 137, 138, 139
Kedaroğulları, 136, 137

Kedemot, 41
Kedeş-naftali, 60
Kedumim, 44
Kefâret günü, 82, 169
Kefernahum, 45
Keferü'l-kerem, 84
Ken'an, 133
Kenîsetü'l-Irâkıyyîn, 118
Kenîsetü'ş-Şâmiyyîn, 118
Kerh, 78
Keşişa, 80
Khulam, 108
Kıbrıs, II, 6, 38, 125
Kınm, 33, 135, 137, 138
Kıyame Kilisesi, 50
Kızıldeniz, 87, 114, 128
Kızıluzun, 98, 100, 101
Kidron, 51
Kiev, 33, 133, 135, 136
Kifto, 30
Kineret, 58
Kiryataim, 63
Kişon, 44, 45
Kitab-ı Mukaddes, V, VIII, 9, 42, 44, 48, 51, 63, 64, 66, 79, 80, 81, 85, 89, 90, 95, 103, 108, 112, 115, 116, 121, 124, 128, 129, 138, 143, 147, 152, 160, 165
Konrad, III, 4
Konrad von Hohenstaufen, III
Konstantiniye, II, 6, 11, 26, 30, 32, 33, 34, 36, 37, 126
Kont Raymond, 21, 22
Korfu, 29
Korintos, 30
Kotsonat, 84
Kudüs, I, VIII, 2, 3, 4, 8, 12, 24, 25, 28, 44, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 56, 57, 59, 60, 63, 65, 85, 88, 92, 97, 98, 101, 118, 129, 132, 135, 156, 157, 161
Kûfe, 85, 91
Kurch, 38
Kurland, 126
Kurtuba, 10
Kus, 116
Kuş, 69, 103, 108, 115, 116, 145
Kuti, 30
Kutim, 45, 46, 62
Küffâru't-Türk, 7, 103, 105, 106

L

Ladikiye, 40
Lammah, 124
Lane-Poole, 14
Larta, 29
Lateran, 25
Latmin, 64
Lazkiye, 40
Le Baube, 40
Lea, 54
Lebrecht, 11, 36, 67, 70, 73
Lega, 40
Leon, 30, 34
Lepanto, 30
Levililer, 75, 103, 167
Libero, 22
Lipari, 129
Loazim, 6, 36
Lombardia, 126
Lombardiya, 19, 23, 27, 33

Londra, II, VII, VIII, 38
Louis, 134
Lucca, 23, 131
Ludd, 46
Lui, 4
Lunel, 19, 20
Lut, 51
Lübnan, 39, 40, 63, 64, 163
Lybia, 114
Lyons, 6

M

Macaristan, 33, 126
Mahir, 18, 32
Mahomeric-Le-petit, 56
Mahomerie-Le-Grand, 48, 49
Mahpela, 54, 55
Maimonides, 12, 13, 119, 142
Mali, 29
Malmistras, 39
Mamre, 54, 168
Manasse, 89, 90
manna, 160
Mantern, 132
Maon, 45
Mareşa, 55
Margoline, VII
Mari, 21, 22, 80
Marmara, IX, 36
Marsala, 131
Marsilya, 21, 22
Mata Mehasya, 85
Matan Tora, 118, 119
Matta, 58, 165, 169
Maurienne, 126
Media, 66, 94, 140
Medos, 59
Medya, 66, 72, 83, 97, 100, 140, 142, 144
Megas Domesticus, 33
Megas Ducas, 33
Meir, 20, 22, 29, 42, 43, 62, 80, 133, 152, 153
Mekke, 70, 83, 86, 90, 161
Melfi, 28, 126
Melhitsedek, 27
Meliha, 84
Melik Seyfeddin, 67
Mella, 152, 154
Menâru'l-İskenderiye, 125
menn, 160
Meron, 59
Messina, 129
Mesud, 6, 36
Meşulam, 20
Metz, 131
Mezmurlar, 42, 78, 85, 138, 158, 160
Mezopotamya, IV, 65, 66, 77, 92, 97, 157, 162
Midilli, 37
Mihael, 32
Mika, 60
Mîrûn, 59
Mişael, 80, 84, 152
Mişna', 147
Mitsrayim, 117, 118
Moab, 60
Moğol, 7, 8
Montpellier, 19
Mordehay, 19, 40, 100, 101
Moselle, 131

Moşe el-Kostantinî, 64
Muneh Sufte, 123, 124
Musul, 4, 67, 68, 94, 96, 99, 139
Muvhar, 67
Mülahid, 96
Münster, 131
Müstencid, III, V, 69, 76
Mytilene, 37

N

Nablus, 8, 46, 47, 59
Naftali, 64, 102
Nagid, I, 119
Nahum el-Kuşî, 67, 84
Nahum el-Kûşî, 84, 153
Napoli, 27
Narbonne, 18, 19, 35
Nâsır li-dînillâh, III
Nasi Hanan, 88
Nasi Zakkay, 99
Natan, 19, 21, 23, 28, 29, 63, 68
Natanel, 19, 69, 119
Navarra, 126
Navarre, 16
Navpaktos, 30
Nebo, 52
Nedib, 65
Nehardea, 85, 152
Neherdea, 68, 85
Nehoray, 163
Neriya oğlu Baruh, 145, 146, 160
Nero, 24
Nihâvend, 96
Nikpa, 112, 114
Nil, 5, 115, 116, 117, 120, 121, 122, 123, 124, 129
Ning-po, 112
Ninova, 67, 139, 140, 141, 162
Nişabur, V, 102, 103, 104, 105
Nittay, 164
No-Ammon, 124
Normandia, 126
Norveç, 126
Nuh, 2, 66, 80, 137, 160, 163
Nun oğlu Yeşu, 163, 164
Nûreddîn Zengi, III, 48, 67
Nusaybin, 66, 138, 139, 162

O

Oeconomus Megalus, 33
Og, 163
Oğuzlar, V, 7, 8, 104, 105, 106
Omri, 46
Orentes, 39
Osmanlı, 9
Otranto, 6, 29
Ovadya, 36, 37, 42, 67, 102, 164

Ö

Ömer b. Hattâb, 50
Ömer bin Hattab, 66

P

Palermo, 129, 130, 131
Palmid, 57
Pameas, 163
Papa, 7, 8, 16, 23, 68, 69, 84
Patras, 29, 30
Patzinakia, 33, 126

Pepin, 24
Pera, 36, 37
Petor, 65
Petralia, 131
Philip Augustus, 8
Pisa, 5, 18, 22, 23, 126
Pişon, 108, 115, 117
Pitom, 116
Poitiers, 126
Polonya, 133, 135, 136, 154
Polos, 148
Posquieres, 20
Pozzuoli, 26
Prag, VIII, 133, 135, 136
Prester John, 7, 106
Provence, 21, 126
Psalteri, 31
Pumbedita, 68, 85
Purchas, VI

R

Raba, 35, 61, 79, 81, 153, 154
Raban el-Akdes, 58
Raban Gamaliel, 58
Raban Şim'on ben Gamaliel, 59
Rabanu, 20
Rabanu ha-Kadoş, 58
Rabanu Meşulam, 19
Rabonica, 31
Ragusa, 126
Rahbe, 4, 68
Rahel, 53, 165
Rahman Kapısı, 50
Rakka, 4, 65
Rakuyia, 126
Rama, 143
Ramataimtsofim, 56
Ramses, 117, 123, 167
Rapoport, 11, 55, 86, 89
Ratisbon, 133, 135, 154
Re'sü'l-Ayn, 66
re'sü'l-câlût, 76, 77, 78, 97, 99, 101, 145
Re'sü'l-câlût, 76, 78, 99, 143
Rebeka, 54
Refidim, 128
Regensburg, III, 131, 132, 135
Rehav, 159
Rehobat, 68
Remle, 8, 55, 56, 57
Rephidim, 128
Resen, 79
Reşid, 122, 125
Reuven, 19, 89
Rey, V, 56, 103, 104
Rhaedestus, 37
Rhine, 131
Rhône, 21
Richard, 8, 56, 58
Rodos, II, 6, 38
Roma, II, 1, 6, 12, 16, 17, 19, 23, 24, 25, 26, 27, 33, 46, 131, 133, 155
Romanya, 126
Romulus, 27
Rosetta, 122
Roş ha-Şana, 82, 109
Rudbâr, 96
Rum, 22, 29, 30, 31, 32, 33, 35, 39, 46, 123, 135, 139, 169
Rusya, 8, 9, 33, 126, 133, 136, 154

S

Sa'diya, 85, 108, 147
Sa'diya Gaon, 147
Saffûriye, 58, 163
Sahara Çölü, 115, 116
Sakız, 37
Saksonya, 126
Salâhaddîn Eyyûbî, III, 3, 5, 6, 17, 58, 64, 117, 119, 135
Saleka, 62, 65
Salerno, 27
Salmanasar, 89, 90, 97, 102
Salonica, 32
Sam, 56, 163
Samara, 92, 94
Samaria, 46
Sambatyon, 150
Sâmirî, V, 46, 57, 62
Sâmirîler, IV, 46, 47
Samnu, 124
Samos, 37
Samson, 26
Santa Sophia, 33
Sar Şalom, 62, 101, 107
Sara, 54, 168
Saracen, 5
Saragossa, 16, 17
Sarakûse, 131
Sarepta, 43
Sarhad, 62
Sarim, 154
Saul Gibeahı, 56
Sayda, 3, 42, 43
Scotia, 126
Sebastiya, 46
Sebe, 76, 86, 115
Sebt, 88, 138, 164
Sehora, 84
Seir, 163
Selanik, 32
Selçuklular, 2, 9, 65
Seleucus, 32
Semerkant, 77, 94, 95, 101, 102
Sen nehri, 134
Sencer, V, 7, 94, 104
Sene, 56
Sepphoris, 58, 163
Set, 64
Shabbettai, 23
Shabtha, 37
Shelachiah, 29
Sıfarad, 16
Sibirya, 77
Sicilya, 17, 18, 22, 28, 29, 126, 129, 130, 131
Sidon, 42
Sihon, 41, 163
Siloam, 51
Simasim, 127
Simha, 42
Simhat Tora, 118
Simon the Just, 59
Sînâ, 119, 128, 147
Sina dağı, 128
Sinear, 80, 86, 91, 107, 127
Sinon Potamo, 31
Sion, 50, 51, 52, 88, 132, 168
Sion dağı, 52
Sion kapısı, 50
Sisam, 37, 38
Sium, 75
Slovenya, 126, 133

Sodom, 51, 59, 139, 163, 166
St. Abram de Bron, III, 54
St. Elias, 44
St. George, 46, 58
St. John Kilisesi, 25
St. Peter Kilisesi, 23
St. Şmuel, 55
Steinschneider, 12, 14, 119
Strassburg, 132
Sudan, 7
Sultan, 7, 36, 94, 95, 98, 104, 140, 143, 153
Sultânü'l-Farsi'l-Habîr, 94
Sultânü'l-Habeş, 115
Sunbat, 127
Sur, 3, 42, 43, 44, 97
Sûra, 85
Suriye, II, 2, 4, 40, 49, 60, 64, 65, 87, 90, 127, 135, 157, 163
Sus, 93, 95, 101, 155
Susa, 93
Süleyman Mabedi, 25, 50

Ş

Şa'ar ha-Rahamim, 167
Şabat, 38, 88, 105, 138, 146, 164
Şabta, 37
Şabtay, 23, 29, 32
Şabtay Zutro, 37
Şallum, 27, 30
Şam Ümeyye Camii, 61
Şamay, 59, 164
Şarlman, 18, 24
Şealtiel, 18
Şefyâsîb, 85, 152
Şehina, 168
Şekem, 46, 47, 48
Şelahya, 29
Şeramim, 148, 149
Şeşet, 18
Şeyh Ebû Gâlib, 64
Şeyhü'l-Haşîşiye, 41
Şeyzer, 64
Şifrem, 164
Şiî, 120
Şilo, 32, 51, 56, 76
Şilo Lombardo, 32
Şilolu St. Samuel, 56
Şim'on, 21, 90
Şiminit, 159
Şinar, 33, 65, 76, 78, 80, 86, 88, 107, 127
Şinuk, 153
Şirâz, 101
Şittim vadisi, 52
Şlomo, 18, 19, 20, 21, 23, 27, 30, 31, 32, 42, 57, 62, 65, 88, 141, 145, 146, 160
Şlomo Hamitsri, 36
Şmuel, 19, 20, 22, 23, 30, 31, 32, 40, 56, 68, 75, 76, 85, 86, 135, 139, 142, 143, 144, 147
Şmuel ben Hofni, 85
Şomron, 46, 101
Şuşan, 93, 95, 155

T

Taberistan, 100, 101
Taberiye, I, 4, 8, 58, 59, 68, 163
Tahor, 68
Taliti, 146

Talmud, 19, 20, 23, 30, 38, 43, 73, 75, 76, 78, 79, 85, 98, 110, 138, 142, 143, 147, 154, 163
Tanay, 88, 89
Taranto, 28, 29
Targum, 97, 128, 161
Tarmal Galsin, 24
Tarmod, 63
Tarquinius, 24
Tarragona, 17
Tarsus, 39
Tataristan, 7, 135
Tebes, 30, 31, 124
Tebnîn, 59
Tedmur, 63
Tekirdağ, 37
Telasar, 114
Templier, 8, 50
Templum Domini, 50
tenasühe, 43
Tep, 30
Tevrat, V, 16, 18, 19, 20, 38, 39, 45, 46, 48, 54, 63, 74, 76, 78, 80, 82, 92, 98, 102, 114, 118, 119, 134, 142, 146, 147, 156, 158, 159, 161
Tevrat Hatmi, 118
Tevrat'ın Nüzul Bayramı, 118
Teymâ, 86, 87, 88
Thebes, 30
Thelasar, 114
Tibbon, 20
Tiber, 23, 25
Tiberius, 24
Tibet, 72, 77, 94, 101, 102
Tilmas, 88, 89
Timnat-hereste, 59
Tinnîs, 124, 129
Titus, 24, 25, 63
Tivere, 23
Tiverya, 58
Tobias, 21, 109
Todros, 18, 19
Togarma, 39, 72, 137, 138, 139
Togarmim, 39, 60, 65, 77, 99
Toros, 38, 39
Tortosa, 17
Toskana, 126
Tours, 1
Trablu's-Şam, 41
Trablus, 3, 7, 41, 116
Trani, 28
Trapani, 131
Trasvere, 23
Treves, 131
Tripolis, 41
Trunia, 39
Tsadok, 25, 44, 62
Tsafenya, 85
Tsameah, 28, 57, 75
Tsarefant, 43
Tsarfat, 133
Tsedekia, 62, 65
Tsemaraim, 63
Tsoan el-Medine, 119
Tudela, IV, VII, 6, 11, 16, 87
Tunus, 9
Tur Sinay, 128, 129
Tutîle, 16
Türkmenler, 39
Tymin, 59

Tyre, 3, 43, 97

U

Ulsarnu, 20
Urfa, 2, 3, 4, 65
Usvan, 115
Usvân, 6, 115
Uşa, 164, 169
Uşmûneyn, 122
Uziel, 63
Uzziya, 51

V

Val de Luna, 48
Vayoşe'a, 158
Venedik, 5, 126
Verdun, 131
Vespasian, 25
Vespasianus Sarayı, 24
Virea, 91
Vissena, 32
Viyana, 9

W

Wagenseil, VIII
Wales, 55, 126
Wallachia, 31
William, 17, 28, 42, 129, 130
Worms, 131
Würzburg, 132

Y

Ya'kov, II, 19, 21, 22, 23, 28, 30, 31, 32, 37, 42, 47, 75, 98, 135, 147
Ya'kov Purpis, 22
Ya'kûb, 46, 47, 53, 54, 165, 167
Yabbok, 39, 64
Yafa, 57
Yafet, 44
Yahuda, I, II, 18, 20, 21, 27, 36, 51, 52, 53, 59, 60, 68, 76, 82, 84, 85, 92, 100, 135, 139, 141, 145, 148, 153, 157, 161, 163, 164
Yahuda ben Bethera, 59
Yahuda ha-Levi, 59
Yavan, 32, 127
Yavne, 57, 164
Yeda'ya, 30
Yefunne oğlu Kaleb, 59, 164
Yehiel, II, 16, 23
Yehoşafat, 50, 51
Yehoşafat deresi, 51
Yehoyakin, 69, 82, 83, 85, 148, 152
Yemen, I, 70, 76, 86, 87, 88, 89, 91, 107, 114, 127
Yeni Ninova, 139
Yeroboam, 60
Yezreel, 58
Yiştabah, 158
Yitshak ha-Yavani, 63
Yitshak Megas, 37
Yitshak Napha, 81
Yoav, 23, 27, 35
Yoel, 25, 37, 51
Yohanan ben Zakkay, 59
Yoktan, 30
Yom Kipur, 82, 169
Yona, 16, 44

Yonadavoğulları, 159
Yonatan, 56, 59
Yose ha-Galili, 60
Yosef, 10, 12, 19, 20, 22, 28, 29, 31, 32, 40, 42, 62, 65, 67, 69, 84, 87, 90, 96, 97, 99, 100
Yosef Amarkala, 103
Yosef ben el-Pilat, 62
Yosef ben Hama, 84
Yosef Gikatilia, 12
Yosef Shir-Guru, 36
Yunanistan, II, 6, 18, 19
Yunus, 165, 169

Z

Zaken, 26, 69
Zakkay, 65, 67, 75
Zebîd, 114
Zeiri, 80
Zemirot, 158
Zengiler, III, 3
Zerah, 28
Zerin, 58
Zevila, 116, 127
Zevulun, 102
Zeynüddin, 99
Zeytin dağı, 51, 166, 168
Zilzah, 52
Zunz, 11, 25, 85, 89, 119
Zur, 26, 27